

8

1991 74

У КРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

В ЦЬОМУ НОМЕРІ ЧИТАЙТЕ:

- Геніальна праця творчого марксизму (До 80-річчя виходу книги В. І. Леніна «Що таке «друзі народу» і як вони воюють проти соціал-демократів».)
- Політика КПРС по піднесенню народного добробуту в період розвинутого соціалізму
- Міжнародний сценарій підмандатне Палестина між десяти світовими війнами

СОДЕРЖАНИЕ

Статьи. *Е. М. Киселевский, Ф. Е. Лось*. Геннальный труд творческого марксизма. (К 80-летию выхода книги В. И. Ленина «Что такое «друзья народа» и как они воюют против социал-демократов?»). *С. В. Кульчицкий, С. И. Некора*. Политика КПСС по повышению народного благосостояния в период развитого социализма *В. В. Григорьев*. Международный сионизм и подмандатная Палестина между двумя мировыми войнами. Сообщения. *К 30-летию освобождения Украинской ССР от немецко-фашистских захватчиков, А. И. Байраковский*. Оперативные группы партийно-советских работников на освобожденной территории. *Г. И. Ванеев*. Черноморский флот в Крымской наступательной операции 1944 г. *** *В. А. Рыбалко*. Организационная работа партийных организаций Донбасса в 1946—1950 гг. *Д. С. Спиридонова*. Из истории развития среднего специального и высшего образования в Донбассе (1921—1929 гг.). *В. А. Смолий*. Воссоединение Правобережной Украины с украинскими землями в составе Русского государства. *К 30-летию Народной Республики Болгарии, А. И. Черный*. Социально-экономические преобразования в Болгарии в первые годы социалистического строительства. (1944—1947 гг.). *К 30-летию Социалистической Республики Румынии, Г. В. Марченко*. Завершение сплошного кооперирования крестьянских хозяйств Румынии. Заметки. В помощь преподавателю истории. Охрана и использование памятников истории и культуры. Воспоминания. Наш календарь. Обзор источников и литературы. Критика и библиография. Хроника и информация.

CONTENTS

Articles *E. M. Kiselevsky, F. E. Los'*. Great Work of Creative Marxism (On the 80th Anniversary of Publishing V. I. Lenin's Book "What Are the "Friends of People" and How Do They Fight against Social Democrats?"). *S. V. Kulchitsky, S. I. Nekora*. The CPSU Policy on Increasing the People Well-being in the Period of Developed Socialism. *V. V. Grigoriev*. International Zionism and Mandated Palestine between Two World Wars. Communications. *On the 30th Anniversary of Liberation of the Ukrainian SSR from the German-Fascist Invaders, A. I. Bairakovsky*. Operation Groups of Party-Soviet Workers in the Liberated Territory. *G. I. Vaneev*. The Black-Sea Navy in the Crimean Offensive Operation of 1944. *** *V. A. Rybalko*. Organizational Activities of the Donbas Party Organizations in 1946—1950. *D. S. Spiridonova*. From the History of Development of the Secondary Special and Higher Education in the Donbas (1921—1929). *V. A. Smoly*. Reunification of the Right-Bank Ukraine with the Ukrainian Lands in Russian State. *On the 30th Anniversary of the People's Republic of Bulgaria, A. I. Cherny*. Social-economic Transformations in Bulgaria in the First Years of Socialist Building (1944—1947). *On the 30th Anniversary of the Social Republic of Rumania, G. V. Marchenko*. Completion of the All-round Cooperation of Peasant Farms in Rumania. Notes. Aid to the Teacher of History. Protection and Use of Monuments of History and Culture. Reminiscences. Our Calendar. Review of Sources and Literature. Criticism and Bibliography. News Items and Information.

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

№ 8 (161)
СЕРПЕНЬ

1974

РІК ВИДАННЯ
ВІСІМНАДЦЯТИЙ

Журнал видається
з липня 1957 р.
Виходить щомісяця

ОРГАН ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР,
ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ ПАРТІЇ ПРИ ЦК КОМПАРТІЇ УКРАЇНИ —
ФІЛІАЛУ ІНСТИТУТУ МАРКСИЗМУ-ЛЕНІНІЗМУ ПРИ ЦК КПРС

ЗМІСТ

СТАТТІ

- О. М. Кисілевський, Ф. Є. Лось — Геніальна праця творчого марксизму
(До 80-річчя виходу книги В. І. Леніна «Що таке «друзі народу» і як вони
воюють проти соціал-демократів?») 3
- С. В. Кульчицький, С. І. Некора (Одеса) — Політика КПРС по підне-
сенню народного добробуту в період розвинутого соціалізму 12
- В. В. Григор'єв — Міжнародний сіонізм і підмандатна Палестина між двома
світовими війнами 23

ПОВІДОМЛЕННЯ

До 30-річчя визволення Української РСР від німецько-фашистських загарбників

- А. І. Байраківський — Оперативні групи партійно-радянських працівників
на визволеній території 33
- Г. І. Ванеєв (Севастополь) — Чорноморський флот у Кримській наступальній
операції 1944 р. 40

* * *

- В. А. Рибалко (Донецьк) — Організаційна робота партійних організацій Дон-
басу в 1946—1950 рр. 44
- Д. С. Спиридонова (Макіївка) — З історії розвитку середньої спеціальної та
вищої освіти в Донбасі (1921—1929 рр.) 51
- В. А. Смолій — Возз'єднання Правобережної України з українськими землями
в складі Російської держави 56

До 30-річчя Народної Республіки Болгарії

- А. І. Черпий (Ровно) — Соціально-економічні перетворення в Болгарії в перші
роки соціалістичного будівництва (1944—1947 рр.) 65

До 30-річчя Соціалістичної Республіки Румунії

- Г. В. Марченко (Ужгород) — Завершення суцільного кооперування селянських
господарств Румунії 74

ЗАМІТКИ

- А. І. Дідич (Ровно) — Залучення громадськості до охорони соціалістичного
правопорядку (1959—1965 рр.) 82
- Я. С. Глогусь (Львів) — Підготовка кваліфікованих кадрів робітничого класу
в 1951—1955 рр. 87
- М. П. Бадрак — Про деякі питання ідейно-політичної роботи парторганізацій
України в передвоєнні роки (1938—1941 рр.) 90
- Л. В. Баженов (Кам'янець-Подільський) — Лозунг «За нашу і вашу свобо-
ду!» у польському повстанні 1830—1831 рр. на Правобережній Україні . . .
- С. З. Заремба — Хронологічні системи літописів Самовидця, Г. Грабянки
С. Величка . . .
- І. О. Молодчикова — Географічне розміщення печенігів у IX—XII ст. . . 105

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

С. Я. Дем'янчук (*Ровно*) — З досвіду проведення ленінських читань у школі . 108

ОХОРОНА І ВИКОРИСТАННЯ ПАМ'ЯТОК ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ

О. П. Силин — Перший головний архітектор Києва . 115

СПОГАДИ

В. С. Костенко — Люди високого обов'язку (Закінчення) 121

НАШ КАЛЕНДАР

С. Я. Случевська — Молодший брат В. І. Леніна (До 100-річчя з дня народження Д. І. Ульянова) . 127

В. П. Булкіна — Полум'яний борець за комунізм (До 100-річчя з дня народження В. Р. Менжинського) . 129

Н. А. Шип — Видатний революційний просвітитель (До 225-річчя з дня народження О. М. Радищева) . 132

В. М. Юровський — Братерська допомога словацькому народові (До 30-річчя Словацького національного повстання) . 134

ОГЛЯД ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

В. І. Тхор (*с. Затуриці Локачинського району Волинської області*) — Про стан вивчення історії міст України XVII—XVIII ст. . 138

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

М. І. Кравчук, М. Б. Погребінський — История СССР. С древнейших времен до наших дней, т. 10 . 146

Ж. П. Просяник — Л. Д. Вітрук. Жінки-трудівниці в період соціалістичної індустріалізації (На матеріалах Української РСР. 1926—1932 рр.) . 148

В. П. Сидоренко — В. П. Чумаченко. Общественно-политическая деятельность рабочего класса Украины в период строительства социализма в СССР (1926—1937 гг.) . 150

О. І. Ганусець — І. Ф. Черніков. Дружня підтримка і співробітництво. Українська РСР у відносинах Радянського Союзу з країнами Близького і Середнього Сходу (1922—1939 рр.) . 151

В. В. Панашенко — О. Я. Мацюк. Папір та філіграні на українських землях (XVI — початок XX ст.) . 152

В. В. Чуприна — Густав Гусак. Избранные статьи и речи . 153

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

В. О. Корнілова (*Харків*) — Науково-методична конференція викладачів історії КПРС . 155

Є. П. Степанович — Київська міська конференція школярів (секція історії) . 155

В. І. Кучер — Зустрічі на чехословацькій землі . 157

Л. Ф. Гайдуков, В. І. Гусев — Захист докторської дисертації О. М. Швидаком . 157

Дмитро Леонідович Похилевич . 158

Нові книги . 160

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

П. М. Калениченко (головний редактор), Ю. В. Бабко, М. Р. Доній, В. А. Жебокрицький, М. В. Коваль (заст. головного редактора), І. І. Коломійченко (заст. головного редактора), М. Ф. Котляр, М. І. Крячок, М. Н. Лещенко, В. М. Нем'ятин, А. В. Санцевич, В. А. Чирко, Ф. П. Шевченко, А. М. Шлепаков, П. М. Шморгун.

Відповідальний секретар В. І. Кузнецов

Адреса редакції: 252005, Київ, вул. Горького, 3. Телефон: 24-29-92.

Технічний редактор Т. Р. Спекторова.

Коректор В. Ф. Фролова

БФ 30394. Здано до складання 27.VI 1974 р. Підписано до друку 15.VIII 1974 р. Папір друкарський № 2. Формат 70×108¹/₁₆. Друк. аркушів 10,0. Умовно-друк. аркушів 14,0. Обліково-видавн. аркушів 15,22. Зам. К-84. Тираж 6541. Ціна 40 коп.

Друкарня вид-ва «Київська правда», Київ, вул. Леніна, 19.

Статті

О. М. КИСІЛЕВСЬКИЙ, Ф. Є. ЛОСЬ

ГЕНІАЛЬНА ПРАЦЯ ТВОРЧОГО МАРКСИЗМУ

(До 80-річчя виходу книги В. І. Леніна
«Що таке «друзі народу» і як вони воюють проти соціал-демократів?»)

У великій скарбниці ленінської теоретичної спадщини почесне місце посідає праця «Що таке «друзі народу» і як вони воюють проти соціал-демократів?», видана в 1894 р. Ця книга В. І. Леніна — справжній маніфест російських революційних соціал-демократів, спрямований проти реакційної ідеології ліберальних народників. Вона відіграла величезну роль у поширенні марксизму, в підготовці ґрунту для з'єднання соціалізму з робітничим рухом і створенні революційної партії в Росії.

Розмах революційного руху наприкінці ХІХ століття гостро поставив питання про створення в Росії партії нового типу, здатної підняти трудящих на боротьбу за повалення самодержавства, за ліквідацію пережитків феодалізму, знищення соціального й національного гноблення. Головною перешкодою на шляху розв'язання цих відповідальних завдань було народництво — ідеологія дрібнобуржуазної селянської демократії в Росії, різновидність утопічного соціалізму. Боротьба марксизму з народництвом була упертою і тривалою. «Вся історія російської революційної думки, — писав 1905 р. В. І. Ленін, — ...є історія боротьби марксизму з дрібнобуржуазним народницьким соціалізмом»¹. Ще Маркс і Енгельс вказували на відмінність між Чернишевським і народниками, негативно ставилися до їх загальнополітичних і теоретичних поглядів.

Значну роль у викритті народництва відіграв Г. В. Плеханов, який піддав у своїх творах гострій критиці погляди народників, показав їх шкідливість для розвитку робітничого руху. Однак погляди їх ще мали певний вплив серед революційної інтелігенції, молоді і навіть частини передових робітників. Необхідно було остаточно розбити ідеологію народництва.

Це завдання блискуче розв'язав В. І. Ленін. Ще перебуваючи в Самарі (1889—1893 рр.), він у своїх суперечках з ліберальними народниками виступив як революційний марксист, майстерно застосував вчення основоположників наукового комунізму до явищ російського життя. У рефераті «Нові господарські рухи в селянському житті. З приводу книги В. Ю. Постникова — «Південноросійське селянське господарство» (1893 р.) В. І. Ленін протиставив марксистське розуміння історичного розвитку Росії народницькому, показав процеси класового

¹ В. І. Ленін. ПЗТ, т. 12, стор. 36.

розшарування російського села. Наполегливу боротьбу проти народницької ідеології Володимир Ілліч продовжив у Петербурзі, виклавши свої погляди і в рефераті-статті «З приводу так званого питання про ринки» (1893 р.).

Ідеї, що містилися в цих працях, були розвинуті у книзі «Що таке «друзі народу» і як вони воюють проти соціал-демократів?», виданій на гектографі в умовах глибокого підпілля без зазначення на ній прізвища автора.

Книга видавалася трьома окремими випусками. Перший з них був надрукований у квітні 1894 р. в Петербурзі, а потім ще чотири рази в інших місцях. Ця частина ленінської праці присвячена захистові й обґрунтуванню діалектичного та історичного матеріалізму і критиці суб'єктивно-ідеалістичних поглядів народників, зокрема М. К. Михайловського. Другий випуск, в якому дається аналіз політико-економічних поглядів народників, головним чином ліберального народника С. М. Южакова, і досі не знайдено. Третій випуск, в якому В. І. Ленін піддав різкій критиці політичну програму і тактику народників (в основному, на матеріалах творів С. М. Кривенка) та виклав найважливіші завдання російських соціал-демократів, був надрукований у вересні того ж року в Петербурзі.

Праця В. І. Леніна відіграла видатну роль у розвитку російської соціал-демократії.

Велике враження справила ленінська книга на соціал-демократів України. В Полтаві, писала у своїх спогадах Н. К. Крупська, один з активних соціал-демократів характеризував її «як найкраще, найбільш сильне і повне формулювання точки зору революційної соціал-демократії»². Незважаючи на невеликий тираж, книга була розповсюджена в Петербурзі, Москві, Вільно, Володимирі, Пензі, Ростові-на-Дону, Тифлісі, Томську та інших містах Росії. Це була перша ленінська праця, що мала значне розповсюдження на Україні. Вона була відома в Києві, Катеринославі, Харкові, Чернігові, Полтаві. Влітку 1894 р. в Борзнянському повіті Чернігівської губернії було надруковано на гектографі один з випусків цієї книги³.

Праця В. І. Леніна «Що таке «друзі народу»...» була взята на озброєння революційними марксистами, зокрема на Україні, в їх боротьбі проти ліберальних народників. На нелегальних зборах у Києві, Одесі, Харкові, Полтаві між прихильниками народницьких і марксистських поглядів відбувалися гострі спори в питаннях про розвиток капіталістичних відносин в Росії, про методи боротьби з царизмом і т. д.⁴.

В умовах жорстокої реакції, що панувала в країні, багато примірників ленінської праці було знищено. У зв'язку з цим тривалий час вважали, що книга безслідно зникла. Лише в 1924 р. вдалося знайти два її випуски — перший і третій (1-а і 3-я частини). З цього часу вона регулярно публікувалася окремими виданнями і в зібраннях творів В. І. Леніна. На Україні за роки Радянської влади праця «Що таке «друзі народу»...» видавалася українською мовою окремими виданнями 8 разів загальним тиражем близько 200 тис. примірників⁵.

У цій книзі В. І. Ленін відбив нападки ліберальних народників на

² Н. К. Крупська. Спогади про Леніна, К., 1959, стор. 12.

³ Див. П. П. Бистренко. З історії поширення марксизму і створення перших соціал-демократичних організацій на Україні, К., 1958, стор. 70; В. П. Кириченко. До історії видання на Україні ленінської праці «Що таке «друзі народу» і як вони воюють проти соціал-демократів?» — «УІЖ», 1968, № 7, стор. 99—100.

⁴ Див. Нариси історії Комуністичної партії України, К., 1971, стор. 33.

⁵ Видання творів В. І. Леніна на Україні, Харків, 1971, стор. 170, 302, 348, 373, 380, 387.

марксистську філософію, піддав критиці їх суб'єктивно-ідеалістичні погляди на суспільний розвиток і розвинув діалектичний та історичний матеріалізм К. Маркса і Ф. Енгельса.

Ведучи боротьбу проти марксизму, намагаючись спростувати науковий і революційний зміст матеріалістичної діалектики основоположників наукового комунізму, Михайловський твердив про її тотожність з ідеалістичною діалектикою Гегеля. В. І. Ленін викрив цю фальсифікаторську спробу народників підмінити метод Маркса методом Гегеля.

Володимир Ілліч розкрив принципову відмінність марксистської діалектики від гегелівської, виклав суть діалектико-матеріалістичного методу у вивченні явищ суспільного життя.

Михайловський виступав не тільки проти діалектики, а й проти матеріалістичного розуміння історії. Спростовуючи твердження народників у цьому питанні, В. І. Ленін роз'яснював, який величезний переворот у поглядах на суспільство був зроблений марксизмом. «...Маркс, — писав Володимир Ілліч, — поклав край поглядів на суспільство, як на механічний агрегат індивідів, що допускає всякі зміни з волі начальства (або, все одно, з волі громадянства й уряду), виникає й змінюється випадково, і вперше поставив соціологію на науковий ґрунт, встановивши поняття суспільно-економічної формації, як сукупності даних виробничих відносин, встановивши, що розвиток таких формацій є природничо-історичний процес»⁶. Метод Маркса полягає в об'єктивному аналізі виробничих відносин, які утворюють дану суспільну формацію, в дослідженні законів її руху. А зміна однієї суспільно-економічної формації іншою відбувається шляхом соціальної революції. Маркс не тільки відкрив матеріалістичне розуміння історії, а й, спираючись на своє відкриття, дав у геніальному творі «Капітал» неперевершений зразок дослідження закономірностей становлення, розвитку і неминучої загибелі капіталістичного способу виробництва та заміни його наступною суспільною формацією — комунізмом. Ось чому марксистське вчення викликає особливо гострі нападки з боку сучасних ідеологів антикомунізму, які вдаються до всіляких надуманих поділів історії на «технічні стадії зростання», «відособлені цивілізації», протиставляють Захід Сходові і т. д. Мета всіх цих псевдонаукових теорій одна — показати «неспроможність» марксистсько-ленінського вчення про суспільні формації і довести «перевагу» капіталізму над соціалізмом. Проте саме життя спростовує соціологічні вигадки антикомуністів, свідчить про переваги соціалізму над капіталізмом, підтверджує правильність марксистського вчення про неминучу заміну буржуазної формації комуністичною.

Значне місце в першому випуску книги «Що таке «друзі народу»...» В. І. Ленін відводить критиці суб'єктивістських та ідеалістичних поглядів народників на суспільний розвиток, зокрема, на роль мас і особи в історії. Народники вважали, що творцями історії є окремі героїчні, «критично мислячі особи» з інтелігенції, за якими сліпо йде народ, «юрба». «Жива особа, — писав Михайловський, — з усіма своїми думками й почуттями стає діячем історії на власний страх»⁷. З цих тверджень ліберальних народників випливала і їх невіра в революційну енергію народних мас.

В. І. Ленін розбив суб'єктивно-ідеалістичну народницьку теорію «героїв і юрби», показав її шкідливість. Затушовуючи антагонізм експлуататорського суспільства, заперечуючи революційну місію робітничого класу, ця теорія прирікала трудящі маси на пасивність, на роль

⁶ В. І. Ленін. ПЗТ, т. 1, стор. 130.

⁷ Цит. за кн. Е. Куликов. О книге В. И. Ленина «Что такое «друзья народа» и как они воюют против социал-демократов?», М., 1970, стор. 32.

сліпих виконавців волі критично мислячих осіб. За ідеями народників виходило, що трудящим масам немає потреби підійматися на революцію. Вони можуть спокійно чекати, коли її здійснять герої. Володимир Ілліч розкрив основні положення марксистського вчення про роль мас і особи в історії. Він показав, що суспільні ідеї, погляди і теорії породжуються умовами матеріального життя суспільства. А вчинки окремих осіб повинні бути узагальнені і зведені до дій конкретних суспільних груп і класів, боротьба яких і визначає в антагоністичних формаціях розвиток суспільства.

Історія підтвердила цю точку зору. Великі класові бої пролетаріату з буржуазією в XIX—XX ст. висунули гігантських діячів історії, геніальних вождів трудящих мас — К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна.

Питання про роль особи і народних мас в історії має велике значення й на сучасному етапі розвитку комуністичних партій. Правильне, марксистське розуміння цього питання покладено в основу ленінських норм партійного життя і принципів керівництва народними масами в діяльності КПРС. Наша партія, як на це вказувалося на XXIV з'їзді КПРС, неухильно здійснює курс на *«дальший розвиток внутріпартійної демократії, додержання ленінських норм партійного життя, підвищення активності комуністів»*⁸.

Досвід боротьби В. І. Леніна проти неправильного тлумачення ролі мас і особи в історії має величезне значення для викриття ідеології антикомунізму, апологети якого, як і 80 років тому, перекручують марксизм, вдаються до підтасовок з метою його компрометації. Щоб перешкодити згуртуванню трудящих мас, ідеологи імперіалізму (зокрема, американський банкір Д. Уорбург у книзі «Захід у стані кризи») твердять про те, що капіталістичне суспільство складається не з ворожих класів, а є сукупністю роз'єднаних індивідів. Під «індивідами» соціологи Заходу розуміють не трудящих, які є творцями матеріальних і духовних благ, а представників панівних класів, носіїв «свободи особи» (в буржуазному суспільстві ця «свобода особи» означає для панівних класів можливість одержувати надприбутки, експлуатувати й пригноблювати мільйони робітників і селян).

У праці «Що таке «друзі народу»...» В. І. Ленін критикує неправильні погляди ліберальних народників у питанні про виникнення й розвиток національних відносин у суспільстві, зокрема розбиває твердження Михайловського про те, що виникнення національних зв'язків у Росії є просте й безпосереднє продовження зв'язків родових. Володимир Ілліч розвінчав ці шкідливі погляди і дав марксистське, наукове обґрунтування національного питання, показав фактичну історію формування націй і утворення національних держав. Родовий побут, родові зв'язки, вказував він, існували в стародавній Русі, а в епоху московського царства їх уже не було, бо держава ґрунтувалася на союзах зовсім не родових, а місцевих. Спочатку вона розпадалася на окремі «землі», частково навіть на князівства. Приблизно з XVII століття розпочинається злиття усіх таких областей, земель і князівств у одну централізовану державу. «Це злиття викликане було не родовими зв'язками... його викликав,— писав Ленін,— обмін між областями, що посилювався, поступово зростаючий товарний обіг, концентрування невеликих місцевих ринків в один всеросійський ринок»⁹. Так виникли національні зв'язки, нації. Ці найважливіші положення В. І. Леніна відіграли величезну роль у розробці марксистської теорії нації і створенні більшовицької програми з національного питання.

⁸ Матеріали XXIV з'їзду КПРС, К., 1971, стор. 106.

⁹ В. І. Ленін. ПЗТ, т. I, стор. 143—144.

З появою націй, зазначав В. І. Ленін, виникає їх нерівність і національне гноблення, які породжують національно-визвольні рухи. Послідовним виразником загальнонародних і загальнонаціональних інтересів є робітничий клас. Довести майбутню революцію до кінця він зможе тільки спільно з трудящими усієї багатонаціональної країни і при активній підтримці міжнародного пролетаріату. У пролетаріату, писав В. І. Ленін, «нема іншого засобу боротьби з національною ненавистю, як організація і згуртування класу пригноблених для боротьби проти класу гнобителів у кожній окремій країні, як об'єднання таких національних робітничих організацій в одну міжнародну робітничу армію для боротьби проти міжнародного капіталу»¹⁰.

Цими ленінськими настановами про необхідність інтернаціонального згуртування трудящих наша партія керувалася в ході підготовки й проведення Великої Жовтневої революції, у процесі побудови соціалізму і керується нині, коли радянський народ будує комунізм.

Важливим вкладом у марксизм є розвиток В. І. Леніним у книзі «Що таке «друзі народу»...» положення про партійність марксистської теорії. Буржуазні соціологи, ліберальні народники багато писали і говорили про свою об'єктивність у дослідженнях суспільних явищ. В. І. Ленін показав, що вони не можуть бути безсторонніми у своїх висновках і судженнях, оскільки захищають інтереси буржуазних класів. До оцінки історичних фактів, подій вони підходять з класових, буржуазних позицій. Ліберальні народники, які вважали себе виразниками інтересів народу, виражали по суті інтереси сільської буржуазії — куркульства.

Володимир Ілліч показав, що марксистська теорія є глибоко партійною наукою, яка поєднує наукову об'єктивність, революційність і критичність, відкрито виражає політичні інтереси робітничого класу і є його революційною зброєю у боротьбі за визволення.

Принципи партійності марксистської теорії, класового підходу до оцінки суспільних явищ і подій, обґрунтовані В. І. Леніним, лежать в основі діяльності КПРС та інших марксистсько-ленінських партій і в сучасних умовах.

Вірна ленінським традиціям, КПРС в усій своїй багатогранній теоретичній і практичній діяльності постійно здійснює класовий підхід до явищ суспільного життя. Послідовна класова лінія, непорушність принципів, гнучкість тактики, всебічне врахування конкретних умов, сміливі і продумані дії, уміння користуватися усією різноманітністю засобів боротьби проти буржуазної ідеології становлять невід'ємну частину ідеологічної діяльності нашої партії¹¹.

Спираючись на марксистську теорію, В. І. Ленін піддав критиці антинаукові економічні погляди ліберальних народників.

Основним питанням, навколо якого точилася боротьба між марксистами і ліберальними народниками, було питання про шляхи розвитку капіталізму в Росії.

Ліберальні народники звинувачували російських соціал-демократів у нібито некритичному сприйнятті ними марксистських схем, у твердженні, що в Росії «повинен бути» капіталізм, оскільки він був на Заході, у тому, що вони заплігали очі на факти, які свідчили про некапіталістичний шлях розвитку Росії. Рішуче спростовуючи ці наклепи, В. І. Ленін говорив: «Та це ж чистісінька брехня й вигадка!»¹².

¹⁰ Там же, стор. 145.

¹¹ В. Е. М а л а н ч у к. Некоторые проблемы воспитания классового подхода к явлениям общественной жизни.— Из опыта идеологической работы, М., 1973, стор. 109.

¹² В. І. Л е н і н. ПЗТ, т. 1, стор. 182.

Насправді, зазначає Володимир Іллів, соціал-демократи ніколи не обґрунтовували свої висновки про долю капіталізму в Росії його розвитком на Заході. Їх погляди ґрунтувалися безпосередньо на історії російських суспільно-економічних відносин.

Застосовуючи марксистський діалектичний метод дослідження, Володимир Іллів проаналізував наявні в пореформеній Росії виробничі відносини і на основі великого фактичного матеріалу довів, що Росія вже є капіталістичною країною. Він спростував народницьку теорію самотнього розвитку Росії, викрив її реакційність і утопічність, показав наукову неспроможність тверджень про «випадковість» російського капіталізму.

У книзі «Що таке «друзі народу»...» В. І. Ленін показав процес проникнення капіталістичних відносин у сільськогосподарське виробництво, формування товарного господарства, розширення місцевого і загальнодержавного ринків, розшарування селянської общини. З одного боку, в ній виділявся сільський пролетар-наймит, з другого, — сільський буржуа-куркуль. Будучи ідеологами куркульства, ліберальні народники не хотіли бачити розвитку села, яке з особливою силою виявилось наприкінці XIX століття. Вони розглядали общину як основну ланку для побудови майбутнього соціалістичного суспільства. Народники намагалися будь-що показати селянство як однорідну масу, в якій відсутні суперечності. Тим самим вони яскраво виявили свою класову природу.

У книзі «Що таке «друзі народу»...» В. І. Ленін на підставі аналізу статистичних матеріалів про розклад сільських селянських господарств і кустарних промислів робить висновок, що цей, за своїм характером буржуазний, розклад товаро-виробників наочно спростовує народницькі погляди. Він свідчив про те, що боротьба імущих з неімущими точиться повсюдно, і завжди це є боротьба буржуазії та пролетаріату, яка складається на ґрунті товарного господарства. Буржуазний розклад селян і кустарів, пише Володимир Іллів, «дає фактичний доказ вірності саме соціал-демократичного розуміння російської дійсності, за яким селянин і кустар являють собою *дрібного виробника* в «категоричному» значенні цього слова, тобто *дрібного буржуа*»¹³, а захисники їх інтересів, «друзі народу» — є ідеологи міщанства. В. І. Ленін дав об'єктивну оцінку російського капіталізму, який у той час був історично прогресивним явищем, оскільки створював сприятливий ґрунт для розвитку класової боротьби. Водночас В. І. Ленін розкрив суперечності всередині буржуазного суспільства, зокрема суперечності між працею і капіталом, які створюють об'єктивні умови для масового робітничого руху і перемоги соціалістичної революції. Заперечуючи розвиток капіталізму в Росії, народники заперечували зростання й розвиток найпередовішого класу — пролетаріату. Критикуючи їх, В. І. Ленін визначав завдання соціал-демократії щодо робітничого класу — просвітити його й повести на штурм царизму і капіталізму.

Аналіз розвитку капіталізму в Росії мав величезне економічне й політичне значення. На його основі В. І. Ленін зробив висновки про перспективи розвитку революції в Росії, її рушійні сили, а це, у свою чергу, відіграло чималу роль у розробці стратегії і тактики російських марксистів.

Викривши реакційні погляди ліберальних народників на шляхи економічного розвитку Росії, В. І. Ленін ідейно розгромив також їх політичну програму. Він показав, що «друзі народу» не ставили собі за

¹³ Там же, стор. 222.

мету ліквідацію капіталізму, їх програма виражала «інтереси дрібної буржуазії, тобто саме того класу, на який і спираються ці експлуаторські порядки!»¹⁴.

В. І. Ленін показав, що всі пункти політичної програми ліберальних народників по суті були спрямовані не на підрив основ капіталізму, а на його зміцнення. Ця програма, підкреслював Володимир Ілліч, була особливо реакційною, бо, заперечуючи закономірність і необхідність класової боротьби в країні, породжувала ілюзії про можливість розв'язання антагоністичних суперечностей між експлуаторами і експлуатованими шляхом реформ. Вона відбивала намагання «друзів народу» «затримати» розвиток капіталізму в Росії, а тим самим загальмувати формування найпрогресивнішого класу — пролетаріату. Подаючи міщанські ідеї під виглядом соціалістичних теорій, ця програма дискредитувала і перекручувала ідеї соціалізму.

В. І. Ленін показав переродження народництва, його еволюцію від революційності до лібералізму, що пояснюється його дрібнобуржуазною класовою суттю, двоїстістю. З одного боку, вимоги програми ліберальних народників реакційні (передбачали прикріплення селян до землі, збереження «народної промисловості», відбивали спроби затримати розвиток капіталізму), з другого, — прогресивні (містили загальнодемократичні вимоги — усунення залишків кріпосництва, скасування викупних платежів за землю, запровадження «самоврядування», вільного доступу народу до освіти, поліпшення культури землеробства).

Володимир Ілліч чітко визначив співвідношення між демократичними і соціалістичними вимогами пролетаріату. «Здійснення загальнодемократичних вимог, — писав Ленін, — потрібне робітникові лише як розчищення шляху, який веде до перемоги над головним ворогом трудящих — чисто демократичною щодо своєї природи установою, *капіталом*, який у нас в Росії особливо схильний жертвувати своїм демократизмом, вступати в союз з реакціонерами для того, щоб придавити робітників, щоб дужче загальмувати появу робітничого руху»¹⁵. В сучасних умовах це положення особливо актуальне для робітничого класу капіталістичних держав, який бореться за своє визволення. Тепер у більшості країн капіталу буржуазія відмовилася від лозунгів свободи, рівності й братерства, з якими народився буржуазний лад. Реакційність буржуазії, її антидемократична суть дедалі посилюються із зростанням державно-монополістичного капіталізму.

За цих умов особливого значення набирає боротьба пролетаріату разом з іншими верствами народу за збереження й розвиток демократії, за політичні й соціальні права трудящих. Боротьба за демократичні права і демократичні реформи безпосередньо підводить широкі маси до усвідомлення необхідності соціалістичної революції.

Розробляючи політичні і тактичні завдання російських марксистів, В. І. Ленін у книзі «Що таке «друзі народу»...» обґрунтував історичну роль робітничого класу як гегемона в боротьбі проти самодержавства і капіталізму. Народники ж майбутнє Росії зв'язували із селянством. Показавши помилковість цих поглядів, Володимир Ілліч довів, що саме пролетаріат як найпередовіший і найбільш політично свідомий представник «усього експлуатованого населення»¹⁶ повинен був стати політичним вождем трудящих у майбутній революції.

¹⁴ Там же, стор. 266.

¹⁵ Там же, стор. 281.

¹⁶ Там же, стор. 289.

Робітничий клас зв'язаний з найпрогресивнішою формою виробництва — великою промисловістю, яка дедалі зростає і створює йому можливості для згуртування і організованості, без чого перемога революції неможлива. Пролетаріат не зв'язаний з приватною власністю, він є найреволюційнішим класом. Його експлуатація найбільш яскраво виражена, і він краще, ніж інші класи, бачить ворогів трудового народу та шляхи визволення трудящих від експлуатації.

Ось чому соціал-демократи, писав В. І. Ленін, «звернули всю свою увагу і всі надії на цей клас.., звели свою програму до розвитку його класової самосвідомості, спрямували всю свою діяльність до того, щоб допомогти йому піднятися на пряму політичну боротьбу проти сучасного режиму і втягти в цю боротьбу весь російський пролетаріат»¹⁷.

В. І. Ленін у книзі «Що таке «друзі народу»...» висунув ідею революційного союзу робітничого класу і селянства як головного засобу повалення влади царизму, поміщиків і буржуазії. Він спростував погляд на селянство як на виключно реакційну силу. Проаналізувавши його економічне і політичне становище, Володимир Ілліч показав, що жахливі умови життя об'єктивно штовхали селян Росії проти існуючого ладу, зближували їх інтереси з інтересами робітничого класу.

Селянство було кровно заінтересоване в загальнодемократичному русі, в боротьбі проти царизму і поміщиків. У цій боротьбі був заінтересований і робітничий клас, оскільки вона розчищала йому шлях до кінцевої мети — побудови соціалізму і комунізму. Тому в народній революції, що наближалася, робітничий клас виступав у союзі з селянством.

Ідея гегемонії пролетаріату, положення про революційний союз робітничого класу і селянства як головного засобу повалення самодержавства і капіталізму, обґрунтовані В. І. Леніним, були видатним вкладом у революційну скарбницю марксизму. Володимир Ілліч учив партію неухильно дбати про зміцнення цього союзу. І наша партія свято виконує цей ленінський заповіт, про що свідчить історія її боротьби і перемог. «Досвід СРСР довів, — говорить у Програмі КПРС, — що свою історичну місію творця нового суспільства робітничий клас може виконати тільки в міцному союзі з *непролетарськими трудящими масами*, пасамперед з селянством»¹⁸.

В. І. Ленін показав, що зміцнити союз із селянством і виконати свою історичну місію — творця нового соціалістичного суспільства — пролетаріат зможе тільки за умови створення своєї бойової марксистської партії. Створювана партія, на його думку, мала бути за своїм характером класовою пролетарською партією. Її головне політичне завдання полягало в тому, щоб організувати класову боротьбу пролетаріату, яка «спрямована проти буржуазного режиму і прагне до експропріації експропріаторів, до знищення тих суспільних порядків, які побудовані на гнобленні трудящого»¹⁹.

Одним з найважливіших завдань партії В. І. Ленін вважав постійну розробку теоретичних питань. Марксист, зазначав він, повинні рішуче покінути з дрібнобуржуазними ілюзіями й міфами народництва і розгорнути велику теоретичну роботу.

Водночас Володимир Ілліч вказував на необхідність якнайтіснішого поєднання теорії і практики. «При цій умові, — писав В. І. Ленін, — теоретична і практична робота зливаються до купи... Не можна бути

¹⁷ Там же, стор. 181.

¹⁸ Програма Комуністичної партії Радянського Союзу, К., 1962, стор. 15.

¹⁹ В. І. Ленін. ПЗТ, т. 1, стор. 288.

ідейним керівником без зазначеної вище теоретичної роботи, як не можна бути ним без того, щоб спрямовувати цю роботу за вимогами справи, без того, щоб пропагувати результати цієї теорії серед робітників і допомагати їх організації»²⁰.

У книзі В. І. Леніна «Що таке «друзі народу»...» розкрито величні перспективи революційного розвитку країни. Глибокою вірою в неминуче торжество справи робітничого класу сповнені заключні рядки цієї праці. Коли марксисты Росії утворять партію, «тоді, — писав Володимир Ілліч, — російський **РОБІТНИК**, піднявшись на чолі всіх демократичних елементів, повалить абсолютизм і поведе **РОСІЙСЬКИЙ ПРОЛЕТАРІАТ** (поруч з пролетаріатом **УСІХ КРАЇН**) *прямим шляхом відкритої політичної боротьби до* **ПЕРЕМОЖНОЇ КОМУНІСТИЧНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ**»²¹.

Ці слова В. І. Леніна стали воістину пророчими. Вони підтвердились усім ходом розвитку сучасної світової історії. Робітничий клас Росії, очолений партією Леніна, підняв усіх трудящих нашої Батьківщини на революційну боротьбу, повалив царське самодержавство і буржуазно-поміщицьку владу, здійснив Велику Жовтневу соціалістичну революцію і встановив диктатуру пролетаріату. Побудувавши розвинуте соціалістичне суспільство, робітничий клас нині під керівництвом партії разом з усім радянським народом, у тісній співдружності з братніми соціалістичними країнами успішно прокладає людству шлях до комунізму.

²⁰ Там же, стор. 287.

²¹ Там же, стор. 290.

ПОЛІТИКА КПРС ПО ПІДНЕСЕННЮ НАРОДНОГО ДОБРОБУТУ В ПЕРІОД РОЗВИНУТОГО СОЦІАЛІЗМУ

Економічний лад соціалізму, оснований на суспільній власності на засоби виробництва, за самою своєю природою означає підпорядкування виробництва інтересам народного добробуту. Дедалі повніше задоволення матеріальних і культурних потреб народних мас шляхом розширення і вдосконалення виробництва є основним економічним законом соціалізму і однією з найважливіших вимог, висунутих в усіх програмах Комуністичної партії. Ще 1902 р. в зауваженнях на проект партійної програми В. І. Ленін указував, що головна мета соціалістичного виробництва полягає в забезпеченні «...повного добробуту і вільного *всебічного* розвитку *всіх* членів суспільства»¹.

У Програмі КПРС, прийнятій XXII з'їздом партії у жовтні 1961 р., поставлено завдання «забезпечити в Радянському Союзі найвищий **життєвий рівень порівняно з будь-якою країною капіталізму**»².

Могутній індустріальний потенціал, створений героїчною працею трьох поколінь радянських людей, зміцнення країн соціалістичної співдружності, нова розстановка сил на світовій арені на користь соціалізму, вплив сучасної науково-технічної революції на прискорене зростання продуктивності суспільної праці, необхідність якнайшвидшого розв'язання проблеми підвищення ефективності виробництва — все це зумовило розробку нового курсу економічної політики Комуністичної партії. Як головне економічне завдання чергового п'ятирічного плану партія поставила на XXIV з'їзді забезпечити значне піднесення матеріального і культурного рівня життя народу, планомірне використання переваг великого соціалістичного господарства для прискореного підвищення добробуту мас, для здійснення програмної вимоги «Все в ім'я людини, для блага людини». «...Цей курс, — підкреслювалося у Звітній доповіді ЦК КПРС XXIV з'їздові партії, — визначатиме нашу діяльність не тільки в наступні п'ять років, але й загальну орієнтацію господарського розвитку країни на тривалу перспективу»³.

Прискорене зростання народного добробуту стає дедалі настійнішою потребою самого господарського розвитку, однією з важливих передумов економічного піднесення. Адже науково-технічна революція висуває підвищені вимоги не тільки до технічного рівня виробництва, а й, насамперед, безпосередньо до творців матеріальних цінностей. Спеціальні знання, висока професійна підготовка і загальна культура стають обов'язковою умовою успішної роботи широких верств трудящих. Це в свою чергу нерозривно пов'язується з життєвим рівнем, із ступенем задоволення матеріальних, духовних і соціальних потреб працівника та членів його сім'ї. І тут потрібне не поступове піднесення рівня життя, що характерне для попередніх етапів історичного розвитку, а різкий

¹ В. І. Ленін. ПЗТ, т. 6, стор. 218.

² Матеріали XXII з'їзду КПРС, К., 1962, стор. 366.

³ Матеріали XXIV з'їзду КПРС, К., 1971, стор. 46.

якісний перехід, створення умов, що сприяють всебічному виявленню здібностей людини, її творчій активності.

Основою добробуту радянських людей є збільшення національного доходу. Його темпи істотно перевищують темпи зростання населення країни. Так, за 1961—1970 рр. кількість населення збільшилася на 12,8%, а національний дохід — на 99% ⁴. На XXIV з'їзді КПРС підкреслювалося, що для подвоєння національного доходу США було потрібно 20 років, Англії — понад 30 років, ФРН — майже 15 років, а Радянському Союзові при величезних масштабах суспільного виробництва — 10 років ⁵. Нині наша країна дає більше продукції, ніж Англія, Франція, ФРН і Італія, разом узяті. На відміну від капіталістичних держав, в соціалістичному суспільстві весь національний дохід належить трудящим і використовується в їх інтересах.

У комплексі заходів, здійснюваних у зв'язку з курсом Комуністичної партії на різке піднесення життєвого рівня народу, одне з центральних місць належить вдосконаленню розподілу національного доходу на фонди нагромадження і споживання. Оптимальними є така частка нагромадження в національному доході і темпи зростання ресурсів, які твердо забезпечують задоволення постійно зростаючих потреб членів соціалістичного суспільства.

Конкретизуючи економічну політику, накреслену на березневому і вересневому Пленумах ЦК КПРС (1965 р.), XXIII з'їзд партії у Директивах по п'ятирічному плану розвитку народного господарства СРСР на 1966—1970 рр. передбачив збільшити фонд споживання в національному доході на 36—39%, причому не за рахунок абсолютного скорочення фонду нагромадження, а шляхом інтенсифікації виробництва, дальшого індустріального розвитку всіх галузей суспільного виробництва ⁶. Це завдання було повністю виконане: фонд споживання зріс за восьму п'ятирічку на 39,9% при одночасному збільшенні фонду нагромадження. В Українській РСР фонд споживання становив наприкінці минулої п'ятирічки близько 3/4 використаного національного доходу, а особисте споживання — 9/10 всього фонду споживання ⁷.

Фонд особистого споживання при соціалізмі розподіляється насамперед через оплату за працю. Класики марксизму-ленінізму завжди підкреслювали, що розподільча система повинна безпосередньо служити народному споживанню і одночасно впливати на прискорення економічного і технічного прогресу суспільства. В умовах розвинутого соціалізму цілком зберігає свою актуальність лєнінська вказівка про те, що розподіл матеріальних благ є метод, знаряддя, засіб для підвищення виробництва ⁸. Зростання доходів трудящих відбувається відповідно до індивідуального внеску кожного в суспільне виробництво.

Продуктивність праці при соціалізмі підвищується за рахунок інтенсифікації виробництва шляхом впровадження нової техніки і технології, вдосконалення його організації. Значення оплати праці у стимулюванні високопродуктивної роботи надзвичайно велике. «Дбати про добробут трудящих — це не значить бути «добрими дядечками» для всіх працівників, незалежно від їх внеску в суспільне виробництво, — говорив Генеральний секретар ЦК КПРС Л. І. Брежнев на XV з'їзді

⁴ Народное хозяйство СССР в 1970 году. Статистический ежегодник, М., 1971, стор. 7, 55.

⁵ Матеріали XXIV з'їзду КПРС, стор. 162.

⁶ Матеріали XXIII з'їзду КПРС, К., 1966, стор. 117, 214.

⁷ Народное хозяйство УРСР в 1970 році. Статистичний щорічник, К., 1971, стор. 395.

⁸ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 32, стор. 412.

профспілок СРСР у березні 1972 р. — Заробітна плата повинна всюди бути **заробленою**, кожен працівник повинен відчувати її пряму залежність від свого внеску у виробничі успіхи колективу»⁹.

Загальні завдання в галузі заробітної плати визначаються партійним з'їздом в директивах по розвитку народного господарства на чергове п'ятиріччя. Конкретні шляхи її зростання різноманітні: підвищення мінімального рівня заробітної плати, запровадження нових, більших ставок і окладів середньооплачуваним працівникам, районних коефіцієнтів, премій з фондів заробітної плати і матеріального заохочення залежно від досягнутого рівня продуктивності праці. Все це забезпечує встановлення найбільш правильних співвідношень у зарплаті відповідно до кваліфікації, виробничих умов, галузей народного господарства і районів країни. За останні роки певного значення набуло поширення досвіду підприємств, які нарошують обсяг виробництва, одночасно скорочуючи кількість зайнятих працівників. Частина економії по фонду заробітної плати, що утворюється при цьому, використовується для виплати премій і надбавок тим працівникам, обсяг роботи і продуктивність праці яких зросли.

Оплата за працю становить основне джерело доходів трудящих. Як свідчать дані ЦСУ УРСР (1966 р.), найбільш значною є питома вага заробітної плати в доходах робітників з вищим рівнем оплати праці — до 87% всіх доходів сім'ї.

Зростання доходів трудівників сільського господарства пов'язане тепер головним чином з наслідками їх праці у колгоспі. За даними ЦСУ УРСР, структура цих доходів істотно залежить від їх абсолютного рівня. Так, сім'я з річним доходом на одного члена до 300 крб. в 1966 р. від громадського господарства отримала тільки 25% усіх доходів, а сім'я, де доходи перевищували 900 крб., — понад 42%.

В розвинутому соціалістичному суспільстві відбувається зближення рівня життя різних груп трудящих, стирання соціальних відмінностей між ними. Цей процес є результатом цілеспрямованої політики Комуністичної партії. «При піднесенні добробуту всього населення, — відзначається у Програмі КПРС, — низькі рівні доходів підтягнуться до вищих, поступово скоротиться різниця між доходами селян і робітників, низькооплачуваних і високооплачуваних трудящих, між доходами населення різних районів країни»¹⁰.

Важливою соціальною проблемою є зближення рівня життя міського і сільського населення. Вона розв'язується шляхом прискореного розвитку продуктивних сил села і поступового перетворення сільськогосподарської праці в різновид індустріальної. Уже протягом тривалого часу Комуністична партія забезпечує випереджаючі темпи зростання добробуту на селі. Наприклад, у 1971 р. в Українській РСР оплата праці колгоспникам підвищилася на 3,1, а заробітна плата робітників і службовців — близько 3%; у 1972 р., відповідно, — на 3,7 і 2,9%; в 1973 р., який своїми підсумками був найсприятливіший за всю історію розвитку сільського господарства, — на 5 і 2,8%¹¹.

Оплата праці в індустріальних галузях народного господарства і зараз вища, ніж на селі. Однак треба взяти до уваги складнішу працю у промисловості (звідси й вищу кваліфікацію основної частини робітників і службовців), а також відсутність в ній сезонності виробництва, яка у сільському господарстві призводить до зменшення кількості від-

⁹ Л. І. Брежнев. Ленінським курсом. Промови і статті, т. 3, К., 1972, стор. 455.

¹⁰ Програма Комуністичної партії Радянського Союзу, К., 1962, стор. 80.

¹¹ «Радянська Україна», 27 січня 1972 р.; 1 лютого 1973 р.; 1 лютого 1974 р.

працьованих за рік днів. При врахуванні цих факторів оплата праці колгоспників уже майже не поступається заробіткам робітників і службовців. Дальше підвищення доходів колгоспного селянства цілком залежить від зростання продуктивності праці на основі поліпшення технічного оснащення сільськогосподарського виробництва, кращої його організації, поступового подолання впливу сезонності на зайнятість колгоспників. Відповідним технічним зрушенням в сільському господарстві сприяють посилення допомоги робітничого класу колгоспному селу, певний перерозподіл капіталовкладень на користь сільськогосподарського виробництва.

Істотні зміни сталися в доходах низькооплачуваних і високооплачуваних категорій трудящих. Як відомо, в перші роки Радянської влади значно скоротилася різниця в заробітках осіб найманої праці. Виступаючи на VIII з'їзді РКП(б) з доповіддю про партійну програму, В. І. Ленін наводив факти, з яких було видно, що для вирівнювання заробітної плати в нашій країні зроблено «...стільки, скільки ніде не зробила і не може зробити за десятки років жодна буржуазна держава»¹². Зменшення різниці в реальних доходах продовжувалося в першій п'ятирічці у зв'язку із впровадженням карткової системи на продовольчі і промислові товари. Разом з тим, практика показала, що «зрівнялівка» в зарплаті негативно позначається на виробництві. Через це в роки другої п'ятирічки і напередодні війни був покладений початок зворотному процесові — диференціації ставок. В результаті коливання в оплаті праці залежно від народногосподарської значимості певних ділянок виробництва іноді були більшими від різниці в самій праці, а в оплаті певних категорій високооплачуваних працівників утворилися надмірності. Після XX з'їзду КПРС, з упорядкуванням заробітної плати шляхом підвищення її мінімальних розмірів при збереженні або скороченні максимальних, диференціація в оплаті почала зменшуватися. В наші дні подолання міжкласової і внутрікласової різниці в рівні життя населення відбувається в міру ліквідації відмінностей у кваліфікації, освіті, умовах праці.

Під час упорядкування заробітної плати, яке проводилося у 1956—1965 рр., її мінімум було підвищено до 40—45 крб. на місяць. Цілковита ліквідація категорії низькооплачуваних стала великою соціально-економічною проблемою суспільства розвинутого соціалізму. Через це Директивами XXIII з'їзду КПРС по п'ятирічному плану розвитку народного господарства СРСР на 1966—1970 рр. передбачалося збільшити заробітну плату робітників і службовців не менш як на 20%¹³. Мінімальні розміри заробітної плати в народному господарстві досягали з 1 січня 1968 р. 60 крб. на місяць, а для окремих категорій працівників — 70 крб.

Настанови XXIII з'їзду партії були виконані з перевищенням. У 1970 р. середньомісячна заробітна плата робітників і службовців в народному господарстві всієї країни зросла до 122 крб., а в Українській РСР — до 115 крб.¹⁴

Директивами XXIV з'їзду КПРС заплановано дальше зростання середньомісячної заробітної плати. У відповідності з ними заробітна плата неухильно підвищується, причому в кожному році п'ятирічки.

¹² В. І. Ленін. ПЗТ, т. 38, стор. 164.

¹³ Матеріали XXIII з'їзду КПРС, стор. 241.

¹⁴ Народное хозяйство СССР в 1970 году, стор. 519; Народное хозяйство УРСР в 1970 році, стор. 381. Більший рівень загальносоюзної зарплати пояснюється в основному надбавками до основної заробітної плати в східних і північних районах.

Так, у 1971 р. мінімум зарплати у працівників залізничного транспорту зріс до 70 крб. на місяць з одночасним підвищенням ставок середньооплачуваним робітникам і службовцям. Тоді ж стали вищими тарифні ставки трактористів-машиністів підприємств сільського і лісового господарства. В 1972 р. на 20% зросла зарплата у лікарів, вчителів, викладачів вузів без вченого ступеня. У 1973—1974 рр. підвищився мінімум заробітної плати (до 70 крб.) робітників і службовців північних і східних районів країни при зростанні тарифних ставок і посадових окладів у середньооплачуваних категорій працівників. Всі ці заходи безпосередньо торкнулися в нашій країні 31 млн. чол. Отже, за три роки п'ятирічки було збільшено заробітну плату кожному третьому робітникові і службовцю¹⁵.

Найвищі темпи зростання заробітної плати в державному секторі сільського господарства. Середньомісячна зарплата працівників радгоспів Української РСР збільшилася з 51,8 крб. у 1960 р. до 96,7 крб. в 1970 р., тобто на 85%, тимчасом як у промисловості — тільки на 38%¹⁶.

Важливі зміни сталися і в колгоспах. Зміцнення їх економіки і заходи партії та уряду по підвищенню матеріальної заінтересованості колгоспників в результатах своєї праці сприяли збільшенню заробітків працівників села, зближенню форм розподілу за працею на державних підприємствах і в колгоспах.

В роки семирічки в оплаті праці колгоспників не завжди враховувалися матеріальні стимули. Її середній рівень у колгоспах України в 1965 р. був на 30% нижчий, ніж у радгоспах, і майже на 47% — ніж у промисловості¹⁷. Оплата людино-дня була надто низькою, щоб стимулювати активну участь колгоспників у громадському господарстві (хоч вона і зросла з 1,6 крб. в 1961 р. до 2,6 крб. в 1965 р.)¹⁸.

Вирішальні зрушення сталися після березневого (1965 р.) Пленуму ЦК КПРС. Вперше в масштабі всієї колгоспної системи запроваджувалася гарантована оплата праці (грошима і натурою), виходячи з тарифних ставок відповідних категорій працівників радгоспів. Одночасно з цим відбувся повсюдний перехід від оплати праці по трудових до її грошової форми. Питома вага цієї форми оплати в загальних заробітках зросла з 73 в 1965 р. до 98,5% в 1970 р.¹⁹ Середньомісячна оплата праці колгоспників з 23,7 крб. в 1960 р. підвищилася до 66,6 крб. в 1970 р.²⁰

Розподіл життєвих благ через суспільні фонди споживання становить важливе доповнення до розподілу за працею. З цих фондів задовольняються потреби непрацюючих членів суспільства (у формі індивідуальних грошових виплат населенню — пенсій, стипендій тощо) і забезпечується соціально-культурне обслуговування всього радянського народу. Зазначені фонди є матеріальною основою зафіксованих у Конституції СРСР прав трудящих на безплатну освіту і виробниче навчання, щорічну оплачувану відпустку, матеріальне забезпечення в старості і на випадок хвороби, безплатну медичну допомогу та інші соціальні блага. «Одне з найбільших завоювань соціалізму полягає в тому, що кожна радянська людина впевнена у своєму майбутньому, — вказував Л. І. Брежнев у доповіді на урочистому засіданні, присвяченому сто-

¹⁵ «Правда», 28 травня 1974 р.

¹⁶ Народне господарство УРСР в 1970 році, стор. 381 (підрахунки авторів).

¹⁷ Там же, стор. 271, 381.

¹⁸ Архів Міністерства сільського господарства УРСР. Зведені річні звіти колгоспів, ф. 1, оп. 13, спр. 129, арк. 21; ф. Р-27, оп. 25, спр. 17, арк. 47.

¹⁹ Там же, ф. Р-27, оп. 25, спр. 17, арк. 47; оп. 46, спр. 438, арк. 23.

²⁰ Народне господарство УРСР в 1970 році, стор. 271.

річчю з дня народження В. І. Леніна. — Вона знає, що її робота, її здібності, її енергія завжди знайдуть гідне застосування й оцінку. Вона впевнена, що її діти дістануть безплатну освіту і можливості розвитку своїх талантів. Вона знає, що суспільство ніколи не залишить її в біді, що в разі хвороби вона матиме безплатне лікування, в разі інвалідності — пенсію, що старість її буде забезпечена»²¹.

Якщо приріст заробітної плати прямо і точно визначається в державних господарських планах у відповідності із завданнями, які стоять перед суспільством, то переважна частина приросту суспільних фондів споживання залежить від абсолютного рівня заробітків і від демографічної ситуації. Так, багато виплат і пільг із цих фондів (пенсії, оплачувані відпустки, допомога по тимчасовій непрацездатності, вагітності та родах тощо) збільшуються в міру зростання заробітної плати, оскільки вони визначаються її величиною. Значна частина приросту суспільних фондів споживання йде на витрати, пов'язані із зростанням чисельності осіб, що користуються ними (відомо, наприклад, що кількість пенсіонерів у зв'язку з подовженням середньої тривалості життя людини і зменшенням народжуваності зростає абсолютно і відносно). Деяку частку приросту цих фондів партія і уряд спрямовують на здійснення нових заходів по зростанню добробуту.

З кожним роком збільшуються виплати і пільги населенню із суспільних фондів споживання²².

	1960	1965	1970
По Союзу РСР в цілому			
Всього виплат і пільг (в млрд. крб.)	27,3	41,9	63,9
На душу населення (в крб.)	127	182	262
По Українській РСР			
Всього виплат і пільг (в млрд. крб.)	4,8	7,4	11,8
На душу населення (в крб.)	113	164	251

Отже, за десятиріччя виплати і пільги населенню із суспільних фондів споживання зросли приблизно в 2,4 раза, в розрахунку ж на душу населення — в 2,1. Значні темпи збільшення цих фондів і в поточній п'ятирічці. Зокрема, в Українській РСР 1971 р. вони становили 12,7 млрд. крб., а в 1973-му — 14,3 млрд. крб.²³ На душу населення в 1973 р. по СРСР в цілому припало вже 310 крб. виплат і пільг з цих фондів²⁴.

З коштів державного бюджету, призначених на соціально-культурні заходи, найбільшими є видатки на соціальне забезпечення і страхування. Їх частка підвищилася в бюджеті УРСР з 26,9% в 1960 р. до 31% в 1970-му²⁵. У видатках на соціальне забезпечення пенсійні кошти становлять 97,7%. На збільшення розміру пенсій істотно впливає підвищення заробітної плати робітників і службовців й оплати праці колгоспників. У 1972 р. середній розмір новопризначених пенсій робітникам і службовцям по старості зріс порівняно з 1965 р. на 20%. Розмір

²¹ Л. І. Брежнев. Ленінським курсом. Промови і статті, т. 2, К., 1971, стор. 543.

²² Народное хозяйство СССР в 1970 году, стор. 537; Народное хозяйство УРСР в 1970 році, стор. 7, 395.

²³ «Радянська Україна», 27 січня 1972 р. і 1 лютого 1974 р.

²⁴ «Правда», 28 травня 1974 р.

²⁵ Народное хозяйство УРСР в 1970 році, стор. 544.

пенсій, призначених після 1964 р. членам колгоспів, підвищився майже на 45%.

Відомо, що рівень доходів у розрахунку на душу населення залежить не тільки від заробітків працюючих членів сім'ї, а й від кількості дітей в ній. Досі заходи, спрямовані на посилення матеріального забезпечення багатодітним сім'ям з боку суспільства, здійснювалися по лінії допомоги багатодітним і самотнім матерям, безплатного або пільгового утримання дітей в дошкільних закладах, пенсій на дітей в разі втрати годувальника, пільг по прибутковому податку. В рішеннях XXIV з'їзду КПРС передбачено запровадження допомоги на дітей сім'ям, в яких доход на кожного її члена не перевищує 50 крб. щомісяця. На цю мету асигнується значна частина приросту суспільних фондів споживання.

Зростання реальних доходів населення зумовлюється не тільки рівнем грошових заробітків, виплатами й пільгами із суспільних фондів споживання, а й зниженням роздрібних цін на товари і тарифів на платні послуги.

У капіталістичних країнах прибавка в заробітній платі, якої робітничий клас добивається в боротьбі з монополіями, нерідко зводиться нанівець інфляційним зростанням цін. При соціалізмі ж, навпаки, ціноутворення завжди служить інтересам трудящих. Зокрема, радянська політика цін характеризується в нормальних умовах розвитку тенденцією до зниження або стабільністю.

Значне підвищення цін на товари народного споживання в роки Великої Вітчизняної війни змінилося в повоєнний період їх поступовим зниженням. При стабільному в основному рівні заробітної плати це сприяло зростанню реальних доходів насамперед у високозабезпечених сімей. Після того, як XX з'їзд КПРС взяв курс на зменшення різниці в оплаті праці окремих категорій працівників, виявилось доцільним підвищувати життєвий рівень населення шляхом прибавок до заробітної плати при більш-менш стабільному рівні цін. З точки зору суто економічної такої напрям був також найприйнятніший: посилення матеріальної заінтересованості у зростанні продуктивності праці набагато краще досягається цілеспрямованим збільшенням заробітків по професіях, галузях або районах, ніж зниженням цін. Разом з тим зміни у цінах мають місце і тепер з метою забезпечення відповідності між попитом і пропозицією по окремих групах виробів. На деякі види товарів масового попиту ціни знижуються в міру зниження собівартості їх виробництва. На окремі товари (напр., золоті вироби, кришталі, окремі види хутра, спиртні напої) ціни можуть підвищуватися.

Комуністична партія надає величезного значення додержанню дисципліни у питаннях ціноутворення. Деякі господарники з метою збільшити прибутковість своїх підприємств ідуть на приховане зростання цін, яке виявляється в різних формах: погіршення якості продукту при збереженні попередньої ціни; встановлення нової, підвищеної ціни на товар кращої якості непропорційно поліпшенню останньої; підвищення цін на нові товари під приводом поліпшення їх якості, тимчасом як насправді його не було. Всі ці види прихованого підвищення цін негативно впливають на величину реальних доходів трудящих. «Слід рішуче класти край фактам завищення цін, посилити контроль за встановленням роздрібних цін і тарифів на побутові послуги,— відзначалося у Звітній доповіді ЦК КПРС XXIV з'їздові партії,— притягати до суворої відповідальності тих керівників підприємств і господарських органів, які намагаються обминути встановлений державою порядок»²⁶.

²⁶ Матеріали XXIV з'їзду КПРС, стор. 60.

На попередніх етапах історичного розвитку в доходах державного бюджету досить істотну роль (хоч і другорядну порівняно з прибутками від соціалістичного господарства) відігравали податки з населення. В період розвинутого соціалізму це джерело втратило своє попереднє значення. В країні систематично зменшуються і скасовуються податки, насамперед з низькооплачуваних працівників. Як і зниження цін, ці заходи зумовлюють зростання реальних доходів радянського народу.

В національному доході фонд споживання — не єдине джерело добробуту трудящих. В наш час дедалі більшого значення в цій справі набуває фонд нагромадження. Рік у рік зростає абсолютна (а в окремі роки й відносна) частина нагромаджуваних ресурсів, що направляються на розвиток невиробничої сфери — житлового і комунального будівництва, спорудження побутових підприємств, індустрії туризму, закладів науки, культури, освіти, охорони здоров'я. Комуністична партія дбає про те, щоб накреслена програма соціально-культурного будівництва здійснювалася прискореними темпами не тільки в місті, а й на селі. Так, наприклад, завдяки випереджаючим темпам будівництва лікувально-профілактичних закладів на селі рівень забезпеченості сільських жителів лікарняними ліжками на Україні став майже таким самим, як і в містах.

Прискорене житлове будівництво, переважна частина якого здійснюється на кошти держави і кооперативних підприємств та організацій, сприяє зміні побуту людей праці, поліпшенню умов для відпочинку, навчання, виховання дітей. За 1961—1970 рр. на Україні було збудовано 191 млн. кв. м житла, тобто більше, ніж налічував весь житловий фонд міст дореволюційної Росії²⁷. Тільки за восьму п'ятирічку нові квартири в республіці отримало 1365 тис. сімей. За даними ЦСУ УРСР, забезпеченість населення житлом в розрахунку на одну людину зросла з 9,8 кв. м в 1960 р. до 12 кв. м в 1970 р. Вибіркове обстеження статистичними органами побутових умов 4,3 тисячі робітників і службовців промисловості в 1969 р. показало, що питома вага сімей, які мали окрему квартиру, збільшилася порівняно з 1964 р. з 69 до 76%, а частка сімей, які жили у комунальній квартирі, відповідно зменшилася.

Важливе соціальне значення має здійснювана державою і колгоспами програма благоустрою населених пунктів, розширення і вдосконалення системи побутового обслуговування в місті й на селі. Тепер, у зв'язку із зменшенням тривалості робочого тижня і збільшенням кількості вихідних днів на рік, у самодіяльного населення значно зріс вільний час. А вільний час, за Марксом, є мірилом суспільного багатства²⁸. Проте «...вільний час може вважатися справді суспільним багатством, — відзначав Л. І. Брежнєв на XV з'їзді профспілок СРСР, — коли він використовується в інтересах всебічного розвитку людини, її здібностей і тим самим — для ще більшого примноження матеріального і духовного потенціалу всього суспільства»²⁹. Саме тому партія відводить особливе місце впорядкуванню домашнього побуту, перетворенню побутового обслуговування у велику механізовану галузь народного господарства.

За восьму п'ятирічку тільки на Україні було збудовано 1600 побутових підприємств, відкрито близько 11 тисяч будинків побуту, комбінатів і ательє³⁰. Обсяг послуг в розрахунку на одну людину на рік

²⁷ Народне господарство УРСР в 1970 році, стор. 397.

²⁸ Из неопубликованных рукописей К. Маркса. — «Большевик», 1939, № 11—12, стор. 64.

²⁹ Л. І. Брежнєв. Ленінським курсом, т. 3, стор. 457.

³⁰ Матеріали XXIV з'їзду Комуністичної партії України, К., 1971, стор. 39.

зріс у містах з 3,76 крб. в 1960 р. до 16,51 крб. в 1970 р., або майже в 4,5 рази, а в сільській місцевості — з 0,72 до 8,31 крб., або більше як в 11 разів. Курс партії на прискорене розширення побутового обслуговування на селі послідовно здійснюється і в дев'ятій п'ятирічці. Зокрема, в 1971 р. обсяг побутових послуг в республіці зріс на 14%, в тому числі в сільській місцевості — на 21%³¹. В 1972 р. при загальному зростанні на 11% сфера побутового обслуговування села розширилася на 19%³². Побутові підприємства України надають населенню близько 600 видів різноманітних послуг.

В міру зростання вільного часу і доходів населення висуває дедалі більші вимоги до організації відпочинку. Бажання сполучати активний відпочинок із задоволенням духовних потреб стало характерною рисою проведення дозвілля.

За 1961—1970 рр. кількість місць в будинках відпочинку і пансіонатах України зросла на 77%, а в турбазах і альпіністських таборах — більш як у чотири рази³³. У 1970 р. в республіці працювало 430 клубів туриста, 2260 пунктів прокату туристського спорядження, було розроблено 1200 маршрутів по рідному краю для самодіяльних мандрівок³⁴. По країні в цілому всіма видами санаторно-курортного лікування і організованим відпочинком було охоплено в минулому році більше 51 млн. дорослих та дітей³⁵.

Комуністична партія і Радянський уряд розглядають туризм не тільки як форму організованого відпочинку, але й як важливий засіб підвищення культурного та ідейно-політичного рівня трудящих³⁶. У Директивах XXIV з'їзду КПРС зазначено: «Здійснити заходи по широкому розвитку туризму, зміцнити його матеріальну базу. Розвивати річкові, морські, залізничні, автомобільні і повітряні туристські маршрути. Розширити будівництво готелів, кемпінгів та інших об'єктів для обслуговування туристів»³⁷. Виходячи з цього, Укрпрофрада запланувала побудувати в дев'ятій п'ятирічці туристські бази, готелі, кемпінги і автопансіонати на 31 530 місць³⁸.

В умовах сучасної економічної могутності Радянської держави є всі можливості для здійснення значно ширшої, ніж раніше, програми поліпшення умов праці. Саме через це дедалі більша частина фонду виробничого нагромадження направляється не на безпосередній приріст потужностей, а на створення сприятливої обстановки для збереження фізичних сил працівника. Постійне скорочення застосування ручної, важкої і малокваліфікованої праці шляхом механізації й автоматизації виробництва, широкі заходи по безпеці й гігієні праці, раціональній організації робочого місця і навіть оформленню приміщень із урахуванням вимог технічної естетики — такою є послідовно здійснювана в процесі виробництва соціальна програма, що безпосередньо межує з програмою піднесення добробуту трудящих. Формування сприятливої для праці атмосфери становить один з основних напрямів у діяльності партійних і профспілкових організацій і підприємств.

На розв'язання проблем охорони і поліпшення умов праці в країні спрямована робота 23 спеціалізованих дослідних інститутів, 15 інститутів гігієни праці і професійних захворювань, понад 220 кафедр охоро-

³¹ «Радянська Україна», 27 січня 1972 р.

³² «Радянська Україна», 1 лютого 1973 р.

³³ Народне господарство УРСР в 1970 році, стор. 409.

³⁴ «Правда», 26 липня 1972 р.

³⁵ «Правда», 28 травня 1974 р.

³⁶ СП СССР, 1969, № 17, ст. 91.

³⁷ Матеріали XXIV з'їзду КПРС, стор. 312.

³⁸ «Правда», 26 липня 1972 р.

ни праці у вузах, 6 інститутів охорони праці ВЦРПС³⁹. В Українській РСР на цю мету за роки восьмої п'ятирічки витрачено близько мільярда крб., не враховуючи величезних коштів, асигнованих на придбання спецодягу, спецвзуття та індивідуальних захисних пристосувань. Це майже вдвоє перевищило асигнування 1961—1965 рр. Інтенсивна робота провадиться в галузі техніки безпеки, поліпшення вентиляції, будівництва і реконструкції санітарно-побутових приміщень.

Яскравим проявом турботи Комуністичної партії про здоров'я народу, про всебічний гармонійний розвиток радянської людини є запровадження з 1 березня 1972 р. нового фізкультурного комплексу ГПО СРСР. Створена на Україні потужна спортивна база — передумова широкого розгортання фізкультурних заходів. Тільки за 1966—1970 рр. збудовано 143 стадіони, понад 3 тис. спортивних залів, 100 штучних басейнів, десятки інших споруд⁴⁰.

Наслідки науково-технічної революції за певних умов можуть стати несприятливими і навіть небезпечними для людини: величезні масштаби виробництва, масове застосування нових технологічних процесів іноді призводять до зараження зовнішнього середовища шкідливими для її здоров'я речовинами. Тому соціалістичне суспільство дбає про запобігання такої небезпеки. Істотна частина капіталовкладень на будівництво виробничих об'єктів призначається для пристроїв і споруд, що перешкоджають забрудненню повітряного басейну і ґрунтових вод небезпечними хімічними сполуками. Значна частка державних коштів направляється на збереження і відтворення природних ресурсів. «Хазяйське, дбайливе використання природних ресурсів, турбота про землю, про ліс, про ріки і чисте повітря, про рослинний і тваринний світ — усе це наша кровна комуністична справа, — вказував Л. І. Брежнєв. — Ми повинні зберегти й прикрасити нашу землю для нинішніх і майбутніх поколінь радянських людей»⁴¹.

Таким чином, дедалі більша частка національного доходу прямо чи посередньо використовується для здійснення великої соціальної програми, в тому числі в галузі підвищення матеріального і культурного рівня трудящих. Однак заходи щодо зростання реальних доходів — це лише половина справи. Важливою частиною програми в галузі добробуту має є прискорений розвиток галузей народного господарства, що виробляють товари народного споживання або забезпечують населення різними побутовими, транспортними та іншими послугами. В сучасних умовах ці галузі повинні розвиватися не тільки, і навіть не стільки за рахунок кількісного нарощування обсягів, скільки шляхом поліпшення якісних показників. Такі зміни визначаються новим рівнем потреб трудящих — членів розвинутого соціалістичного суспільства. В них виявляється діяння об'єктивного економічного закону, який В. І. Ленін назвав законом підвищення потреб⁴². Цей закон ставить у пряму залежність зростання потреб від розвитку продуктивних сил, характеру суспільних відносин, рівня матеріальної забезпеченості і культурного розвитку безпосередніх виробників.

У Звітній доповіді ЦК КПРС XXIV з'їздові партії підкреслюється, що особливого значення сьогодні набуває «...завдання **забезпечення зростаючого платоспроможного попиту населення продовольчими і промисловими товарами, а також послугами**»⁴³. Партія підкреслює, що

³⁹ «Охрана труда и социальное страхование», 1973, № 1, стор. 2.

⁴⁰ «Правда Украины», 16 березня 1972 р.

⁴¹ Л. І. Брежнєв. Ленінським курсом, т. 2, стор. 99.

⁴² Див. В. І. Ленін. ПЗТ, т. 1, стор. 95.

⁴³ Матеріали XXIV з'їзду КПРС, стор. 51.

виробництво товарів народного споживання повинно зростати вищими темпами, ніж грошові доходи радянських людей. Виконання цього завдання зумовлюється насамперед новим значенням нинішньої важкої індустрії в житті країни і кожного трудівника.

Могутня й багатогалузева сучасна важка індустрія повністю забезпечує розширене соціалістичне відтворення, технічне переозброєння всіх галузей народного господарства, необхідний ступінь обороноздатності країни. Разом з тим вона наблизилася до широкого споживача: дедалі більшого значення набувають галузі, продукція яких призначається для підприємств по виробництву товарів народного споживання (машинобудування для легкої і харчової промисловості, промисловість органічного синтезу та ін.), все значніша частка товарів широкого вжитку виробляється безпосередньо у важкій індустрії. Як відомо, найбільшими новобудовами перших п'ятирічок були підприємства по виробництву чорних металів і машин для гірничої та металургійної промисловості — Магнітогорський і Запорізький металургійні комбінати, Краматорський і Свердловський заводи важкого машинобудування та ін. А однією з величезних новобудов сучасності став Волзький автомобільний завод — підприємство важкої індустрії по виробництву продукції для населення.

Важливою особливістю розвитку важкої індустрії на сучасному етапі є те, що приріст продукції дедалі більше досягається не за рахунок естенсивних факторів (залучення додаткової робочої сили, нових капіталовкладень), а шляхом інтенсифікації виробництва: ефективнішого використання основних виробничих фондів, сировини і палива, поліпшення організації виробництва і праці, вдосконалення управління і планування. Все це дає змогу добитися надпланових обсягів виробництва в галузях групи «А» при менших ресурсах. Кошти, що вивільнюються, держава направляє для зростання легкої і харчової промисловості, сільського господарства, невиробничої сфери. Отже, аж ніяк не зменшуючи уваги до важкої промисловості, партія і уряд надають великого значення розгортанню виробництва товарів народного споживання. Саме тому XXIII з'їзд КПРС накреслив курс на зближення темпів розвитку обох підрозділів суспільного виробництва, а XXIV з'їзд партії дав директиву розвивати виробництво товарів народного споживання навіть з деяким випередженням.

Отже, політика КПРС по піднесенню народного добробуту в період розвинутого соціалізму характеризується комплексним підходом до розв'язання цього завдання. Підвищуються доходи всіх верств населення шляхом збільшення оплати за працею, виплат і пільг з суспільних фондів споживання, зниження роздрібних цін на деякі товари масового попиту, зменшення податків. У повній мірі користуючись методом матеріального стимулювання в піднесенні продуктивності праці, партія разом з тим добивається зближення рівня життя різних груп трудящих, скорочення міжкласової і внутрікласової різниці в доходах. Нарешті, темпи зростання народного добробуту дуже високі, життєвий рівень радянських людей постійно і неухильно йде вгору відповідно до досягнутих масштабів виробництва і успіхів у підвищенні його ефективності. «Рівень життя радянських людей, — відзначає Л. І. Брежнев, — в їх власних руках. Сьогодні ми живемо так, як попрацювали вчора, завтра будемо жити так, як працюємо сьогодні»⁴⁴.

⁴⁴ Л. І. Брежнев. Ленінським курсом, т. 2, стор. 549.

МІЖНАРОДНИЙ СІОНІЗМ І ПІДМАНДАТНА ПАЛЕСТИНА МІЖ ДВОМА СВІТОВИМИ ВІЙНАМИ

З часу створення держави Ізраїль увесь Близький Схід лихоманить затьожна політична криза, яка становить найсерйознішу загрозу мирові в усьому світі. Чотири війни, що спалахнули в цьому районі за порівняно невеликий строк,— ось наслідок експансіоністського курсу правлячих кіл Тель-Авіву, прихильників ідеології сіонізму. Сіоністи верховодять в Ізраїлі від самого початку існування цієї країни — з 1948 р. Їх прихід до влади був обумовлений усім попереднім ходом подій у Палестині.

Як ідеологія і політична течія сіонізм склався в останній чверті минулого століття, в епоху бурхливого переростання капіталізму в імперіалістичну стадію, коли світ уже було поділено між головними капіталістичними державами. Міцніючи, єврейський капітал поспішено шукав для себе сфери прикладання, вимагав «місця під сонцем». Імперіалістичний характер був притаманний сіонізму як буржуазно-націоналістичній ідеології вже на початку його розвитку. «Ідея єврейської «національності»,— писав В. І. Ленін у 1903 р.,— має явно реакційний характер не тільки у послідовних прихильників її (сіоністів), але й у тих, хто намагається сполучити її з ідеями соціал-демократії (бундівці). Ідея єврейської національності суперечить інтересам єврейського пролетаріату, створюючи в ньому прямо і посередньо настрій, ворожий асиміляції, настрої «гетто»¹. Саме у злитті єврейських трудящих з усією масою населення в країнах їх проживання, в ліквідації єврейської відокремленості В. І. Ленін бачив єдино можливе вирішення єврейського питання.

Однак сіоністи, чіпляючись за походження, релігію та деякі особливості національного характеру, випинаючи ці другорядні риси і спекулюючи на історичних зв'язках євреїв з Палестиною, націлювали єврейські маси на переїзд у «землю обітовану».

На відміну від колоніалістської політики імперіалістичних держав, міжнародний сіонізм, колонізуючи Палестину, вважав за неможливе далі існування в ній корінного арабського населення. Висуваючи ідею євреїзації цієї країни, сіоністські лідери пропонували переселити арабів «в інші арабські області, що мають більше простору і малу заселеність»².

В останній третині XIX ст. євреї дедалі частіше почали селитися в Палестині ще й з релігійних міркувань. Проте основна маса єврейських іммігрантів з Європи, рятуючись від погромів і злиднів, виїжджала до США і Аргентини. Для того, щоб спрямувати євреїв-колоністів у Палестину, сіоністам необхідно було виробити націоналістичну політичну програму організованої колонізації цього району.

Уперше ідея створення єврейської держави була чітко сформульована в опублікованій 1895 р. книзі австрійського журналіста Теодора

¹ В. І. Ленін. ПЗТ, т. 8, стор. 71.

² К. Refaat. Colonialism, Zionism and Palestine, Cairo (без року видання), стор. 17.

Герцля «Єврейська держава». Конкретно першочергове завдання сіонізму було визначене в 1897 р. на I сіоністському конгресі в Базелі (Швейцарія): «Метою сіонізму є створення для єврейського народу вогнища в Палестині, яке охороняється суспільним законом»³. Ефемерне слово «вогнище» фігурувало у лексиконі сіоністів аж до прийняття Білтморської програми 1942 р., коли воно було замінено терміном «держава». Те, що сіоністи з самого початку мали намір створити державу для євреїв-переселенців, видно із запису, зробленого Герцлем у своєму щоденнику одразу після Базельського конгресу. Герцль писав, що коли б йому треба було якнайкоротше підбити підсумки Базельського конгресу, він би сказав: «У Базелі я заснував єврейську державу... Через п'ять років, можливо, і напевне, через п'ятдесят, кожний це побачить»⁴.

На I сіоністському конгресі було вироблено практичну програму дій, яка складалася з таких пунктів:

- 1) об'єднання всіх євреїв у місцеві і загальні організації у відповідності з законами країн, де вони проживають;
- 2) створення поселень у Палестині з єврейських сільськогосподарських робітників та ремісників;
- 3) зміцнення національної самосвідомості євреїв;
- 4) активність у досягненні підтримки, необхідної для здійснення мети сіонізму, з боку різних урядів⁵.

Створювалися прототипи єврейських державних установ, які дедалі вдосконалювалися. На світ з'явилися Всесвітня сіоністська організація (ВСО) з федераціями на місцях, її конгрес, Генеральна Рада та Центральний Виконком.

Сіоністські організації витрачали величезні кошти на пропаганду колонізації. Першими установами, що виникли внаслідок сіоністського руху, були: Єврейський колоніальний трест (1898 р.), «Колонізаційна комісія» (1898 р.), «Єврейський національний фонд» (1907 р.), «Палестинський офіс» (1908 р.) і «Компанія по земельному розвитку в Палестині» (1908 р.). Вони відали плануванням і фінансуванням процесу колонізації. Зростали капітали цих об'єднань. Так, вартість майна «Єврейського національного фонду» з дня його заснування і до початку першої світової війни збільшилася з 11 тис. до 144 тис.⁶ фунтів стерлінгів. На початку першої світової війни у Палестині існувало 43 поселення, де жило близько 80 тис. євреїв, половину з яких становили іммігранти.

Зміцнюючи свої колонізаційні установи, сіоністи намагалися створити такі політичні умови, які б давали їм змогу сприяти здійсненню колонізації у широких масштабах. З цією метою вони розгорнули енергійну дипломатичну діяльність. У 1901 р. Герцль вів переговори з султаном Абдулом Хамідом II про дозвіл на створення єврейських колоній у Палестині, за що обіцяв щорічний податок і позику єврейського колонізаційного банку. Але ця спроба не увінчалась успіхом.

Заграючи з Німеччиною, сіоністи заявляли: «Ми хочемо заснувати на східному узбережжі Середземномор'я сучасний культурний і торговельний центр, який буде прямою і безпосередньою опорою германізму»⁷. Однак зближення кайзерівської Німеччини з Оттоманською імпе-

³ I. Cohen. A Short History of Zionism, London, 1951, стр. 47.

⁴ T. Herzl. Tage Bücher, t. II (без року видання), стр. 24.

⁵ A. Bein. Theodor Herzl. A Biography, Philadelphia, 1945, стр. 235.

⁶ Г. И. Мирский. Арабские народы продолжают борьбу, М., 1965, стр. 109.

⁷ A. Shukairi. Full text of statements made by the Syrian Representative on the question of Palestine. Before the Ad Hoc Committee, New York, 1953, стр. 30.

рією робило можливість досягнення будь-якої угоди про підтримку цих планів досить проблематичною.

Британський імперіалізм побачив у сіонізмі прекрасного виконавця своєї колоніальної політики у цьому куточку земної кулі. Будучи заінтересованим у єврейському капіталі, англійський уряд пропонував проекти створення єврейської держави у своїх колоніях — на Кіпрі, Синаї, у Східній Африці тощо. Проте сіоністські лідери, зважаючи на труднощі у переселенні до цих місць скільки-небудь значної кількості іммігрантів, відкидали ці проекти. Крім того, сіоністам доводилося вести боротьбу проти тих євреїв, які шукали вирішення єврейської проблеми шляхом асиміляції у країнах, де вони жили. Тому на VII сіоністському конгресі (1905 р.) було остаточно вирішено оселитися у Палестині. Угода Сайкс-Піко⁸ (1916 р.) позбавляла арабів права контролювати Палестину й давала сіоністам можливість виграти час для захоплення у майбутньому цієї країни. Англійський буржуазний історик Ален Тейлор прямо зазначає, що ця угода служила сіоністським цілям⁹.

Під час першої світової війни відбувалося даліше зміцнення англо-сіоністського альянсу. Щоб забезпечити успіх своєї справи, ватажки сіоністського руху чинили тиск на англійський уряд. Лідер сіоністів Англії Г. Самуель подав на розгляд британського уряду план створення у Палестині єврейської держави, де б поселилося 3—4 млн. євреїв, «розкиданих» по Європі. «Ми створимо — говорив він, — по сусідству з Єгиптом і Суецьким каналом нову, лояльну до Англії країну»¹⁰. За сприяння реалізації цього плану сіоністи обіцяли посилити тиск на уряд США, щоб примусити його швидше вступити у війну на боці союзників.

В цей час Англія сама шукала підтримку у міжнародного сіонізму та його найсильнішої цитаделі — США. Підкреслюючи тяжке становище, в якому перебували тоді союзні країни, прем'єр-міністр Великобританії Ллойд Джордж зазначав, що симпатії до євреїв забезпечать підтримку союзників американським єврейством, створять більші труднощі для Німеччини і полегшать тим самим військовий тягар Англії, поліпшать її економічні позиції на Східному фронті¹¹. Так спроби сіоністів одержати Палестину шляхом фінансової підтримки Англії стали підштовхуватися самим англійським урядом.

Лідери сіонізму і правлячі кола Великобританії домовилися між собою про створення у Палестині «Єврейського національного вогнища». Офіційно це було закріплено у так званій декларації Бальфура (2 листопада 1917 р.)¹². Посилаючись на цей документ, англійський уряд відмовився передати Палестину під міжнародний контроль, а сіоністи дістали реальну можливість оволодіти нею. Так склався альянс британського імперіалізму і міжнародного сіонізму, спрямований проти національно-визвольного руху арабських народів.

Великі держави відступили перед цим альянсом, вирішивши на конференції у Сан-Ремо (квітень 1920 р.) схвалити декларацію Бальфура й вручити Великобританії мандат на Палестину. У липні 1922 р.

⁸ Укладена між урядами Англії та Франції про поділ близькосхідних володінь Порти. Згідно з цією угодою Палестина відходила під «міжнародне управління».

⁹ A. R. Taylor. *Prelude to Israel*, New York, 1959, стор. 24.

¹⁰ K. Refaat. Назв. праця, стор. 24.

¹¹ World Public Opinion and Israel-6. Mazzawi, Musa. *The Balfour Declaration. What did Britain promise in Palestine?* UAR State Information Service, 1967, стор. 10.

¹² Декларація була надіслана у формі листа лорду Ліонелу Ротшильду від статс-секретаря з іноземних справ Альфурі Джеймса Бальфура.

Ліга Націй затвердила британський мандат, у преамбулу якого була включена й декларація Бальфура. Згідно з статтею другою мандату, Великобританії доручалося створити у Палестині «політичні, адміністративні та економічні передумови, які б забезпечили встановлення тут національного вогнища для єврейського народу». Англія зобов'язалася всіляко сприяти єврейській імміграції та «суцільному поселенню євреїв на цих землях», полегшувати їм одержання палестинського громадянства¹³.

Запровадження палестинського мандату, як і всієї мандатної системи в цілому, було кричущим порушенням принципу самовизначення народів, зафіксованого у параграфі 22 Статуту Ліги Націй, а включення декларації Бальфура до преамбули і, як основи, до ряду параграфів тексту мандату робило, з точки зору міжнародного права, умови цього мандату недійсними.

Політика правлячих кіл Англії була розрахована на те, щоб використати єврейське населення Палестини у боротьбі з арабським національно-визвольним рухом, який дедалі зростав, і зберегти своє колоніальне панування на Близькому Сході. «Думки про те,— писав Ллойд Джордж,— що єврейську імміграцію слід штучно обмежити для того, щоб євреї становили в країні (Палестині.— В. Г.) постійну меншість, ніколи не приходили в голову будь-кого з тих, хто зв'язаний з цією політикою»¹⁴.

Юридично Великобританія не мала влади над Палестиною, проте остання управлялася колоніальним офісом у Лондоні, підлягала англійському парламентському контролю і являла собою типовий зразок англійської колонії. Губернатор для солідності називався Верховним комісаром і мав широкі повноваження. Йому допомагала Виконавча рада, до складу якої входили старші чиновники-англійці — керівники окремих служб. Рада зважала на всі законодавчі акти, схвалені колоніальним міністерством у Лондоні.

Щоб загальмувати піднесення визвольної боротьби арабських народів, британський уряд намагався надати більш гнучкого тлумачення своїй політиці у Палестині. Так, у меморандумі Черчілля (на той час міністра у справах колоній) підкреслювалося, що «Палестина не буде повністю перетворена в єврейське національне вогнище», але таке вогнище там буде створено; що сіоністська організація не братиме участі в управлінні країною, але буде допомагати англійським властям.

В 1922 р. на основі меморандуму Черчілля на світ з'явилася так звана «Біла книга», яка, за висловом Г. С. Нікітіної, була «спритним дипломатичним маневром з метою заспокоїти арабів... і обійти американського суперника»¹⁵. Всесвітню сіоністську організацію цілком влаштовували розпливчасті формулювання «Білої книги», що відкривали для Великобританії можливість одержати мандат на Палестину. Але Арабський Палестинський конгрес, який вимагав встановлення національного управління у Палестині, засудив її.

В цей період складовою частиною англійської політики у Палестині було створення сприятливих для сіоністів умов. Колоніальна адміністрація, очолювана відомим сіоністом Г. Самуелем, призначала єврейських чиновників на керівні посади, що вело до поступової іудеїзації адміністративного апарату. Не минуло й двох місяців з часу затвердження мандату, як Самуель надіслав Х. Вейцману листа, в якому

¹³ A Survey of Palestine, 1946, vol. I, стр. 5—6.

¹⁴ G. H. Vess. Answers on the Palestine Question, New York, 1947, стр. 7.

¹⁵ Г. С. Нікітіна. Государство Израиль, М., 1968, стр. 35.

радив «форсувати імміграцію для того, щоб у потрібний момент євреї, які розселяються у Палестині, становили більшість»¹⁶.

На основі статті четвертої мандату у вересні 1922 р. був затверджений статут Єврейського агентства, створеного силами ВСО для того, щоб «представляти весь єврейський народ і бути рупором світового іудейства у взаємовідносинах з палестинською адміністрацією»¹⁷. Діяльність агентства насамперед спрямовувалася на прискорення єврейської імміграції, скуповування земель, сільськогосподарську єврейську колонізацію, використання івриту як робочої мови та розвиток єврейської культури¹⁸.

Президент єврейського агентства одночасно був і президентом Всесвітньої сіоністської організації. Виконком ВСО і Єврейське агентство, по суті, виконували в Палестині обов'язки другого уряду, який нібито виступав захисником єврейських інтересів, а на ділі втілював у життя головну мету сіоністського руху — перетворення Палестини, за словами Х. Вейцмана, у таку ж єврейську державу, як Англія — англійська¹⁹.

Наприкінці першого десятиріччя існування мандатної системи єврейська імміграція в Палестину щороку становила 30 тис. чол. У 1939 р. там уже проживало близько 450 тис. євреїв²⁰. Наприкінці другої світової війни загальна кількість євреїв у Палестині, з урахуванням природного приросту, збільшилася, порівняно з 1920 р., у 10 раз. Співвідношення з арабським населенням становило 1 : 2 (після першої світової війни було 1 : 10).

Серед причин, що спонукали євреїв до імміграції, найголовнішими були промислові кризи, зростання безробіття, розгул антисемітизму в капіталістичних країнах і, особливо, фашистський терор в роки другої світової війни. Єврейські переселенці керувалися насамперед соціально-економічними міркуваннями, і спочатку основний потік євреїв спрямовувався не в Палестину. Так, з 1901 по 1925 рр. у Палестину емігрувало 76 тис. євреїв, у Сполучені Штати — 1 703 тис.²¹.

Єврейська імміграція значною мірою посила капіталістичний характер. Так, з 1930 по 1944 р. у Палестину прибуло 20 тис. євреїв-капіталістів, які мали капітал у 1100 фунтів стерлінгів і більше²². В 1938 р. капіталовкладення євреїв у Палестині досягли 10 млн. фунтів стерлінгів²³, а в 1945 р. — 50,3 млн. фунтів стерлінгів. У країні функціонувало близько 2 тис. єврейських підприємств, з капіталом у 12 млн. фунтів стерлінгів кожне.

Земельні володіння євреїв постійно розширювалися і в 1947 р. становили 6% усієї території країни (в 1918 р. було 2%)²⁴. Кількість єврейських поселень збільшилася з 50 у 1928 р. до 250 в 1938 р.²⁵. Але основна маса іммігрантів осідала у містах. Так, Тель-Авів із селища,

¹⁶ La Palestine en Question. Edition SNED, Constantine, t. I, стр. 91.

¹⁷ Там же, стр. 91—92.

¹⁸ Там же, стр. 92.

¹⁹ World Public Opinion and Israel. The Arab-Israeli conflict. A British view of the Arab case, Cairo, 1967, стр. 14.

²⁰ М. Menuhim. The Decadence of Judaism in our Time, New York, 1965, стр. 92.

²¹ Сионизм — орудие империалистической реакции, М., 1971, стр. 21.

²² В. Б. Луцкий. Палестинская проблема, М., 1946, стр. 5.

²³ The Middle East. A survey and directory of the countries of the Middle East (далі — The Middle East), London, 1959, стр. 156.

²⁴ World Public Opinion and Israel-5, Cairo, 1967, стр. 16.

²⁵ The Middle East, стр. 156.

де мешкало 2 тис. чол. (1914 р.), перетворилося в 1927 р. у місто з населенням у 37 тис. чол.²⁶.

При потуранні колоніальних властей на території Палестини виникла ціла сітка різних сіоністських організацій. Найголовнішими з них були Ваад Леумі (Національна Рада), яка відала стягненням податків з євреїв, та Асефат Ганівхарім (Збори депутатів) — щось на зразок єврейського парламенту. Сіоністські організації ретельно добивали іммігрантів, які пройшли військовій підготовці в арміях європейських країн, і залучали їх до великого воєнізованого об'єднання «Хагана». Англійська адміністрація дозволяла створювати сіоністські військові загони під виглядом «спортивних клубів» та «сіоністських груп» і дивилася крізь пальці на озброювання єврейської «гвардії захисту». Після закінчення другої світової війни «Хагана» нараховувала в своїх рядах близько 80 тис. чол. і становила досить значну військову силу.

Вся діяльність сіоністських організацій була спрямована на перетворення Палестини в єврейську державу. Будь-яке співробітництво з місцевим арабським населенням розглядалося як таке, що може завдати шкоди основним цілям сіонізму. Спільна арабо-єврейська діяльність допускалася лише тоді, коли була вигідна сіоністам. У 30-ті роки, наприклад, сіоністи виступали за створення паритетної законодавчої ради — органу з двома збалансованими національними групами, але тільки при умові збереження мандату. При цьому вони розраховували, що Англія як посередник діяла б на їх користь навіть всупереч протестам з боку арабської половини палати. Паритетна структура не могла бути справедливою щодо арабської більшості в Палестині, однак сіоністи рекламували її не інакше, як «поступку» арабам. Коли ж у політиці Великобританії намітився відхід від односторонньої орієнтації на сіоністів, останні рішуче взяли курс на перетворення Палестини в єврейську державу²⁷. У відповідь на політичні маневри британського імперіалізму та міжнародного сіонізму в країні посилювався арабський національний рух, який організаційно оформився на з'їзді палестинських арабів у Хайфі (1920 р.). З самого початку цей рух відзначався антиімперіалістичною спрямованістю. У лютому 1920 р. в Єрусалимі близько 40 тис. чол. взяли участь у демонстрації протесту проти імперіалістичного поділу Сирії й Палестини та здійснення декларації Бальфура. Криваві сутички відбулися в Єрусалимі 1929 р. Вони відразу поширилися на Хайфу, Артуф, Хеврон, Сафед та інші міста. Протягом тижня було вбито 133 і поранено 399 арабів²⁸. У відповідь на репресії арабське населення утворило Верховну раду мусульман Палестини на чолі з великим муфтієм аль-Хусейном. Хоч сіоністи й англійська адміністрація будь-що намагалися розпалити міжнаціональну ворожнечу, рух арабів мав не антиєврейський, а головним чином, антисіоністський характер. Боротьба арабів за свої права значною мірою ускладнювалася класовою і релігійною обмеженістю керівництва Верховної ради мусульман, яке складалося з представників феодальної верхівки. «У національного руху палестинських арабів,— підкреслював член ЦК Йорданської Компартії Н. Ашхам,— не було демократичного, зв'язаного з народом керівництва. Арабська реакція, яка займала панівне становище в суміжних з Палестиною країнах, замість того, щоб допомогти рухові, пішла на зговор з імперіалізмом та сіонізмом»²⁹.

²⁶ Г. И. Мирский. Назв. праця, стор. 109.

²⁷ Див. Білморську програму 1942 р.

²⁸ La Palestine en Question, стор. 94.

²⁹ «Проблемы мира и социализма», 1974, № 4, стор. 59.

У середині 30-х років боротьба палестинських арабів за свою незалежність значно активізувалася. Цьому сприяли істотні зміни, які сталися в соціальній структурі палестинського суспільства і були викликані розвитком національної буржуазії та кількісним зростанням робітничого класу. Почали діяти арабські політичні партії, головним чином буржуазні (Палестинська арабська партія, Національна партія оборони, Національний блок та ін.). Посилювалася опозиція «традиційному» керівництву, дедалі частіше стали висуватися вимоги про надання Палестині незалежності. У відповідь на активізацію діяльності сіоністів щодо створення єврейських поселень уздовж кордонів країни та збирання загонів «Хагани», Вищий арабський комітет, який був координуючим центром більшості палестинських партій, організував у 1936 р. загальний 3-денний страйк. Його учасники вимагали від англійського уряду припинити єврейську імміграцію, заборонити продаж землі євреям і створити представницькі національні форми правління³⁰. Лондон відхилив усі ці вимоги, що спричинилося до нових могутніх виступів палестинців.

Протягом літа 1936 р. майже щоденно відбувалися напади арабських повстанців на сільські укріплення сіоністів та англійську варту на шляхах, лунали вибухи бомб у містах. Патріоти підпалили нафтопровід Ірак — Хайфа, кілька разів виводили з ладу телеграфні та телефонні лінії. Охоплений страхом англійський уряд перекинув до Палестини підкріплення з Єгипту й Мальти і довів кількість дислокованих тут військ до 20 тис. Вищий арабський комітет та інші національні комітети були оголошені поза законом. У країні лютували військово-польові суди. Проте, незважаючи на вжиті заходи, збройні виступи палестинців тривали аж до самої осені.

Щоб якось заспокоїти арабів, у листопаді 1936 р. з Лондона до Палестини, нібито для вивчення причин заворушень, прибула комісія на чолі з лордом Пілом. Справжньою ж метою комісії були пошуки більш гнучких методів здійснення політики в цій країні, оскільки ситуація, яка там склалася, реально загрожувала англійському пануванню. У своїх висновках комісія Піла намагалася звести антиімперіалістичну і антисіоністську боротьбу палестинців до звичайної арабо-єврейської ворожнечі. У зв'язку з цим було запропоновано поділити Палестину на дві держави: єврейську, що включала б Галелею з Ездраселонською рівниною, та арабську, до складу якої відійшла б решта території з Трансйорданією. Єрусалим з околицями й виходом до узбережжя мав стати самостійною територією, де б зберігався британський мандат. Вплив Великобританії в обох державах передбачалося зберегти шляхом укладення з ними нерівноправних угод.

Англійський уряд, оголосивши про своє рішення дотримуватися висновків комісії Піла, очевидно, розраховував, що ці висновки будуть неприйнятними як для арабів, так і для євреїв. Це дало б йому змогу зберегти свою присутність у Палестині.

І справді, вже в серпні 1937 р. XX сіоністський конгрес відхилив тези комісії Піла. Сіоністи виступили проти рішення Лондона обмежити імміграцію євреїв і проти плану поділу Палестини, демагогічно заявляючи, що «у єврейського народу немає іншого бажання, ніж мирне врегулювання з арабами»³¹.

З свого боку Вищий арабський комітет також заперечував проти передачі будь-якої частини палестинської території під суверенітет

³⁰ Там же, стор. 104.

³¹ Там же, стор. 109.

сіоністів. На панарабській конференції в Блудані (Сирія) представники Сирії, Іраку і Трансїорданії заявили, що «Палестина є арабською країною і збереження її такою — священний обов'язок кожного араба». При цьому нічого не згадувалося про права трудящих євреїв, а це свідчило про те, що керівні кола арабських країн перебували в полоні вузьконаціоналістичних поглядів. Правильно розуміючи, що палестинська проблема не може бути врегульована без скасування декларації Бальфура та англійського мандату, Блуданська конференція водночас пропонувала, щоб незалежна палестинська держава підписала договір з Англією, на зразок англо-іракського договору³², а це на практиці означало збереження там англійського впливу.

Восени 1937 р. піднялася хвиля антиімперіалістичної боротьби в Палестині. Всі розрахунки британських політиків полетіли шкереберть. Про збереження колишньої ролі Англії як третейського судді не могло бути й мови. Арабський визвольний рух почав набувати помітного соціального забарвлення й реально загрожувати всій системі британського панування в цій частині земної кулі. Англійським імперіалістам нічого не залишалося, як піти на угоду з правлячими феодально-буржуазними колами арабських країн, які також побоювалися, щоб цей рух не вийшов за рамки завдань поміркованого арабізму. Уряди Єгипту, Іраку, Саудівської Аравії штовхали Великобританію на таке врегулювання становища у Палестині, яке було б прийнятним для громадської думки арабських країн.

Намагаючись за всяку ціну зберегти свої позиції на Близькому Сході, що було особливо необхідним у зв'язку з загрозою другої світової війни, Великобританія заgravала з арабами. До переговорів Англію змушувала й наявність єдиного фронту арабських країн. Але головним фактором, що зумовив зговорливість Лондона, стало збройне повстання у Палестині в 1936—1939 рр.

Визнавши в жовтні 1938 р. план поділу Палестини нездійсненним, англійський уряд скликав навесні наступного року конференцію в Лондоні. В її роботі взяли участь представники Єгипту, Іраку, Саудівської Аравії, арабів Палестини та Єврейського агентства. Арабські делегати відмовилися сісти за один стіл з представниками Єврейського агентства, існування якого вони вважали незаконним. Зважаючи на це, англійським дипломатам довелося проводити засідання окремо з арабами і євреями.

Як і слід було чекати, конференція не змогла примирити протилежні сторони. Тоді у травні 1939 р. англійський уряд опублікував нову «Білу книгу», положення якої він мав намір здійснювати у Палестині. Згідно з цим документом передбачалося припинити імміграцію євреїв до Палестини після п'ятирічного періоду з щорічною квотою в 75 тис. чол., в найближчі 10 років створити органи самоуправління в країні і по закінченні цього строку анулювати мандат й утворити палестинську державу, обмежити продаж євреям землі у Палестині. У лютому 1940 р. був опублікований додаток до «Білої книги», що регламентував придбання арабської землі єврейськими іммігрантами таким чином: Палестина поділялася на три зони, в яких продаж землі євреям або заборонявся зовсім (зона «А»), або обмежувався (зона «В»), або ж не обмежувався (зона «С», що становила 3% всієї земельної площі)³³.

«Білою книгою» (1939 р.) відкривається новий етап англійської політики у Палестині. Англія відмовилася від опори виключно на

³² E. W. Bethman. Decisive years in Palestine, стр. 22.

³³ Laws of Palestine, vol. II, 1940, стр. 527.

сіоністів і спробувала налагодити співробітництво з феодально-буржуазною верхівкою арабського національного руху³⁴. Хоч араби й сумнівалися (і цілком справедливо) у широті британського уряду, вони все ж погодилися визнати умови «Білої книги» як перший крок на шляху до вирішення палестинської проблеми.

У таборі сіоністів «Біла книга» викликала загальне обурення. У відповідь на проголошені Великобританією обмеження сіоністи організували нелегальну імміграцію євреїв. Іммігрантів, що прибували у французькі та голландські порти, вони пересажували на свої судна і таємно вивозили їх у Хайфу і Тель-Авів. Не ризикуючи відкрито виступити проти держави, що здійснювала мандат, сіоністи, однак, здіймали галас на захист своїх дій. На ХХІ сіоністському конгресі в Женеві вони ще раз підтвердили, що «ніколи не погодяться залишатися у Палестині на становищі меншості..., на підпорядкування єврейського національного вогнища арабському пануванню»³⁵. На цьому ж конгресі Єврейське агентство запропонувало план розміщення 100 тисяч нових іммігрантів у Палестині. Проте англійський уряд, продовжуючи політику обмеження імміграції, запровадив у лютому 1940 р. спеціальний регламент. Особливо стривожила сіоністів заява статс-секретаря з іноземних справ Антоні Ідена (травень 1941 р.) про прихильне ставлення британського уряду до руху за політичну, економічну і культурну єдність арабських країн³⁶. Відмова Англії (хай і формально) від раніше здійснюваного нею просіоністського курсу розцінювалася сіоністами як вияв її слабкості й штовхала останніх до встановлення більш тісного співробітництва з правлячими колами США.

Наприкінці 30-х років у зв'язку з відкриттям великих запасів нафти на Аравійському півострові Палестина, як і весь Близький Схід, стала об'єктом експансіоністських домагань американського імперіалізму. Для цього США всіляко використовували чвари серед правлячої арабської верхівки і видавали себе за поборника інтересів єврейського народу. Все це прискорювало зміну орієнтації сіоністського керівництва. Водночас численна й економічно сильна єврейська община у Сполучених Штатах дбала про створення сприятливих умов для діяльності сіоністських організацій. Американські сіоністи, дедалі посилюючи свій вплив на керівництво Всесвітньої сіоністської організації, задавали тон в антиарабській кампанії. Таким чином, центр міжнародного сіонізму переміщувався за океан.

Навесні 1942 р. з ініціативи американської сіоністської організації у Нью-Йоркському готелі «Білтмор» відбулася конференція, яка схвалила програму, розроблену головою виконкому єврейського агентства Д. Бен-Гуріоном. Згідно з цією програмою конференція вимагала «досягнення справжньої мети декларації Бальфура і мандату», який, «визнаючи історичний зв'язок єврейського народу з Палестиною, повинен був надати можливість заснувати там єврейську державність». «Конференція, — зазначалося у програмі, — як і раніше, відхиляє «Білу книгу» 1939 р. й не визнає її моральної та юридичної сили... Конференція наполягає на тому, щоб двері у Палестину були відкриті, щоб Єврейському агентству було надано право контролю над імміграцією... та необхідну владу для розвитку країни, зокрема розробки її незайнятих і необроблених земель, щоб Палестина була відновлена як єврейська співдружність, що входить до структури нового демократичного миру»³⁷.

³⁴ В. Б. Луцкий. Назв. праця, стор. 19.

³⁵ La Palestine en Question, стор. 116.

³⁶ Там же, стор. 121.

³⁷ The Middle East and North Africa 1972—1973, London, 1973, стор. 66.

Білтморська програма лягла в основу офіційної політики Всесвітньої сіоністської організації і стала поворотним моментом в історії сіонізму. Відтепер сіоністи вступили у відкриту боротьбу з Англією і дедалі більше розраховували на допомогу Сполучених Штатів Америки.

Просіоністські симпатії американських політиків особливо зростали під час президентських виборів, успіх у яких великою мірою залежав від підтримки шестимільйонного єврейського населення США. Саме цим, насамперед, і керувався президент Г. Трумен, коли у серпні 1945 р. зажадав, щоб англійський уряд відмовився від політики «Білої книги» і негайно дозволив виїхати до Палестини 100 тис. єврейських біженців з Німеччини.

У травні 1945 р. Єврейське агентство висунуло вимоги якнайшвидшого заснування єврейської держави у Палестині й надання єврейському агентству права самому визначати кількість євреїв-іммігрантів. Агентство домогалось права на одержання міжнародної позики та іншої фінансової допомоги, необхідної для забезпечення переїзду до Палестини 1 млн. євреїв. Крім того, воно вимагало від Німеччини сплати репарацій, щоб полегшити влаштування євреїв у Палестині. Першим кроком у цьому напрямку повинна була стати передача Єврейському агентству всієї наявної в Палестині німецької власності³⁸.

Для реалізації цих вимог, які повністю ігнорували інтереси арабської більшості, сіоністи попросили покровительства у США. Через лідера американських сіоністів Н. Гольдмана Єврейське агентство вступило у контакт з президентом США Г. Труменом, який пообіцяв використати увесь свій вплив, щоб «примусити Великобританію повернути мандат Організації Об'єднаних Націй, яка здійснить справедливий поділ Палестини»³⁹.

Боячись залишитися без підтримки ззовні, сіоністи, які мріяли про перетворення всієї Палестини в єврейську державу, змушені були погодитися з розробленим Організацією Об'єднаних Націй планом поділу Палестини виключно через тактичні міркування. Водночас вони розгорнули енергійні військові приготування для захоплення арабських територій. У цьому їм допомогли імперіалістичні держави. Великобританія відмовилася співробітничати з ООН у справі реалізації ухвалених Генеральною Асамблеєю рекомендацій щодо Палестини й залишила цю країну на поталу сіоністам, а США організували в ООН серію маневрів, спрямованих на те, щоб анулювати попереднє рішення про поділ Палестини і встановити над цією територією міжнародну опіку. Таким чином, своїми діями західні держави підривали авторитет ООН, яка затвердила єдино припустиме на той час рішення про створення в Палестині двох незалежних держав (арабської і єврейської). Але головна трагедія полягала в тому, що штучно створеною нестабільністю підступно скористалися сіоністи, які спровокували війну із слабо підготовленими сусідніми арабськими країнами й захопили 77% палестинської території, зігнавши з неї близько 900 тис. арабів. Мирне розв'язання палестинської проблеми було зірване.

Сіоністський характер новоствореної єврейської держави, її зв'язок з імперіалізмом та експансіоністська політика спричинилися до конфлікту з арабськими сусідами. Ізраїль став провідником інтересів імперіалістичних держав на Близькому Сході. Про це переконливо свідчать Суецька криза 1956 р. і, особливо, конфлікт 1967—1974 рр.

³⁸ La Palestine en Question, стор. 130—131.

³⁹ Там же, стор. 147.

Повідомлення

До 30-річчя визволення Української РСР від німецько-фашистських загарбників

ОПЕРАТИВНІ ГРУПИ ПАРТІЙНО-РАДЯНСЬКИХ ПРАЦІВНИКІВ НА ВИЗВОЛЕНІЙ ТЕРИТОРІЇ

А. І. БАЙРАКІВСЬКИЙ

Після розгрому німецько-фашистських військ на Волзі і блискучих перемог Червоної Армії під Курськом, Орлом і Белгородом почалося масове вигнання окупантів з території Радянського Союзу. В кінці 1942 — на початку 1943 рр. наші війська визволили значну частину Ворошиловградської, Харківської, Сталінської і Сумської областей¹, а в переддень 26-ї річниці Великого Жовтня Москва переможним салютом із 324 гармат сповістила всьому світові про визволення від гітлерівських варварів столиці Радянської України Києва². До середини жовтня 1944 р. від фашистських загарбників була очищена вся територія республіки³.

Ця велика перемога Радянської Армії продемонструвала незламну могутність нашої соціалістичної держави, непорушну єдність народів СРСР, їх згуртованість навколо рідної ленінської партії. «Союз і дружба всіх націй і національностей нашої країни, — говорив Л. І. Брежнєв, — витримали таке найтяжче випробування, як Велика Вітчизняна війна»⁴.

Перемога з новою силою підкреслила перевагу нашого соціалістичного ладу над капіталістичним, ще раз підтвердила геніальне передбачення В. І. Леніна про те, що «ніколи не переможуть того народу, в якому робітники і селяни в більшості своїй пізнали, відчули і побачили, що вони відстоюють свою, Радянську владу — владу трудящих, що відстоюють ту справу, перемога якої їм і їх дітям забезпечить можливість користуватися всіма благами культури, всім, що створено людиною працею»⁵.

Для забезпечення чіткого і правильного керівництва трудящими масами, піднесення їх політичної і трудової активності у відродженні економічного і культурного життя республіки ЦК ВКП(б) і ЦК

¹ Великая Отечественная война Советского Союза 1941—1945 гг. Краткая история, М., 1970, стор. 514.

² История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941—1945 гг., т. 3, М., 1961, стор. 339; Н. Каманин. Здравствуй, Днепр! — «Военно-исторический журнал», 1971, № 3, стор. 79.

³ ПА ІПП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 18, спр. 297, арк. 2.

⁴ Л. І. Брежнєв. Про 50-річчя Союзу Радянських Соціалістичних Республік, К., 1972, стор. 22.

⁵ В. І. Ленін. ПЗТ, т. 38, стор. 304.

КП(б)У першорядного значення надавали відновленню і організаційному зміцненню партійних, радянських, профспілкових і комсомольських організацій. З цією метою за вказівкою ЦК ВКП(б) наприкінці 1942 р. у визволені області України направлялися спеціальні оперативні групи партійних і радянських працівників. Такі групи налічували по 60—100 і більше чоловік кожна⁶. На грудень 1943 р. на Україну прибуло понад 20 тис. партійних, радянських і господарських працівників⁷. До складу груп були включені члени ЦК і ревізійної комісії КП(б)У, наркоми та їх заступники, секретарі обкомів, міськкомів, райкомів партії і райкомів комсомолу, голови і заступники голів обласних і районних Рад депутатів трудящих, відповідальні працівники управлінь і відділів республіканських і обласних організацій, спеціалісти народного господарства⁸. Так, серед керівних працівників, які входили до оперативних груп Сталінської області, були секретар обкому партії А. Ф. Бережний, перші секретарі Глухівського і Андріївського райкомів КП(б)У З. П. Глухов і І. І. Шуліков, директор радгоспу «Донецький» А. Н. Качинський та ін.⁹

Центральний Комітет Компартії України та РНК УРСР постійно дбали про організаційне зміцнення й підвищення активності та бойовитості оперативних груп. Їх систематично поповнювали досвідченими комуністами, вмілими організаторами партійно-політичної і господарської роботи. Тільки до обласних груп в 1943—1944 рр. було відряджено близько 3 тис. чол. А в цілому для комплектування 25 обласних, 13 окружних*, 77 міських, 82 міськрайонних, 743 районних оперативних груп ЦК КП(б)У направив понад 9 тис. партійних, радянських, комсомольських і господарських керівних працівників¹⁰.

Братні республіки Радянського Союзу поряд з відбором працівників, які були евакуйовані сюди в початковий період війни, відрядили в розпорядження української партійної організації значну кількість досвідчених місцевих комуністів. Наприклад, тільки Кемеровський обласний комітет партії направив до нашої республіки більше 600 членів і кандидатів партії для використання їх на керівній партійній, радянській і господарській роботі. Серед них було 19 чол. — працівники обкому, 186 — міськкомів і райкомів ВКП(б). Майже 2 тис. комуністів прибули із Саратовської області, 1523 — з Киргизької РСР¹¹. Це було переконливим свідченням інтернаціональної єдності і непорушної друж-

⁶ М. С. Скопєць. Партійне керівництво добором і підготовкою кадрів радянських працівників УРСР в 1943—1945 рр.—«УІЖ», 1970, № 2, стор. 89; Нариси історії Вінницької обласної партійної організації, Одеса, 1972, стор. 231; Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу у 1941—1945 рр., т. 2, К., 1968, стор. 430.

⁷ Нариси історії Комуністичної партії України, К., 1971, стор. 520.

⁸ ЦДАЖР УРСР, ф. Р-2, оп. 7, спр. 665, арк. 1—2; спр. 491, арк. 95—96.

⁹ Там же, спр. 665, арк. 47.

¹⁰ З утворенням в 1944 р. округів у Закарпатській області.

¹¹ М. О. Буцько. Відновлення діяльності і організаційне зміцнення партійних організацій України у визволених районах республіки.—«Наукові праці з історії КПРС», вип. 3—4, К., 1965, стор. 191—192; його ж. Коммунистическая партия — организатор всенародной помощи Советской Украине в восстановлении народного хозяйства в годы Великой Отечественной войны, К., 1962, стор. 71—75; Ю. В. Арутюнян. Советское крестьянство в годы Великой Отечественной войны, М., 1970, стор. 243; П. І. Денисенко. Комуністична партія України — організатор відбудови народного господарства республіки (1943—1945 рр.), К., 1968, стор. 24—26; ПІА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 18, спр. 162, арк. 10—15, 83; спр. 127, арк. 1—7, 22; ЦДАЖР УРСР, ф. Р-2, оп. 7, спр. 665, арк. 1—2, 44—46, 57; спр. 935, арк. 171; спр. 936, арк. 2; спр. 491, арк. 95—96; спр. 552, арк. 4—73.

¹¹ М. В. Коваль. У горнілі війни, К., 1972, стор. 89—90; М. О. Буцько, М. І. Лавринович. Відродження колгоспного села, К., 1968, стор. 23.

би радянських народів, животворної сили ленінської національної політики КПРС.

Керівні працівники, які направлялись в оперативні групи, проходили спеціальну підготовку. Велику допомогу в цьому надавав ЦК ВКП(б). За його рішенням ще в квітні 1943 р. у Саратові були створені курси по підготовці партійних, радянських і комсомольських керівних кадрів для визволених районів УРСР. Частина працівників навчалася при ЦК КП(б)У¹². Практичну допомогу оперативним групам надавали члени Політбюро і відповідальні працівники ЦК КП(б)У, Президії Верховної Ради і РНК УРСР: М. С. Гречуха, Н. Т. Кальченко, Л. Р. Корнієць, Д. С. Коротченко, Д. З. Мануїльський, І. С. Сенін, А. Н. Зленко, М. С. Співак, А. Т. Чеканюк та ін.¹³

Визначальне значення для нормалізації обстановки, відновлення діяльності партійних, радянських, профспілкових і комсомольських організацій та для розгортання відбудови народного господарства мали постанови ЦК ВКП(б) і РНК СРСР від 21 серпня 1943 р. «Про невідкладні заходи по відбудові господарства в районах, визволених від німецької окупації»¹⁴, а також прийняті ЦК КП(б)У в 1943—1944 рр. постанови «Про організаційне впорядкування роботи міськкомів, обкомів і ЦК КП(б)У», «Про створення партійних організацій у визволених від німецької окупації районах України та поліпшення керівництва ними», «Про керівні органи місцевих Рад депутатів трудящих»¹⁵. В цих же роках прийняті постанови ВЦРПС «Про відродження профспілкових організацій у визволених від німецьких окупантів районах»¹⁶ і ЦК ЛКСМУ «Про відновлення і роботу комсомольських організацій в районах Української РСР, визволених від німецьких загарбників»¹⁷. Ці важливі партійні і державні документи були покладені в основу практичної діяльності оперативних груп по розгортанню партійно-радянської роботи у визволених районах республіки.

Вступаючи у звільнені міста і райони з передовими радянськими військовими частинами чи слідом за ними, оперативні групи негайно розгортали свою діяльність. Разом з політорганамі військ вони брали на облік комуністів і депутатів, які залишалися в тилу для ведення підпільної роботи, добирали кадри для місцевих, радянських органів, вживали термінових заходів по ліквідації наслідків фашистського окупаційного режиму, організовували радіопередачі, бесіди і мітинги, на яких знайомили трудящих з найважливішими рішеннями партії та уряду, подіями на фронтах війни тощо.

Оперативні групи Ворошиловградської області розгорнули велику діяльність. 16 січня і 2 лютого 1943 р. обком партії провів нараду з керівними партійними і радянськими працівниками Міловського та Біловодського районів, на якій детально було обговорено першочергові заходи по відродженню радянських норм життя і поданню всебічної допомоги Червоній Армії. З промовами на нараді виступили голова РНК УРСР Л. Р. Корнієць, Голова Президії Верховної Ради республіки

¹² М. О. Буцько. Відновлення діяльності і організаційне зміцнення партійних організацій України у визволених районах республіки, стор. 193.

¹³ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 18, спр. 298, арк. 1—2; спр. 741, арк. 135; ЦДАЖР УРСР, ф. Р-2, оп. 7, спр. 665, арк. 1.

¹⁴ Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам (1917—1967 гг.), т. 3, М., 1968, стор. 131—168.

¹⁵ В. І. Юрчук. Боротьба КП України за відбудову і розвиток народного господарства (1945—1952 рр.), К., 1965, стор. 31, 65; ЦДАЖР УРСР, ф. Р-2, оп. 7, спр. 935, арк. 207.

¹⁶ И. И. Белоносов. Советские профсоюзы в годы войны, М., 1970, стор. 197.

¹⁷ П. Т. Тронько. Подвиг твоїх батьків, К., 1969, стор. 384.

М. С. Гречуха, секретар обласного комітету партії А. І. Гайовий. Завдяки заходам, вжитим оперативними групами, в області до 1 серпня 1943 р. працювало 437 партійних організацій, 30 кандидатських груп, 6 партійно-комсомольських та більше 1 тис. первинних комсомольських організацій¹⁸.

23 серпня 1943 р. разом з частинами Червоної Армії до Харкова прибули керівні працівники обласних та міських партійних і радянських організацій. Серед них — секретарі обкому КП(б)У О. О. Єпішев, І. І. Профатілов, голова облвиконкому І. М. Волошин, секретар міськкому партії В. М. Чураєв, голова міськвиконкому О. Г. Селіванов. З перших годин визволення обком і міськком партії, керівники обласної та міської Рад депутатів трудящих вжили термінових заходів щодо налагодження в місті водопостачання, подання електроенергії, забезпечення населення продовольчими і промисловими товарами. Вони мобілізували трудящих на відбудову зруйнованих підприємств, шкіл, лікарень і закладів культури. У райони області були направлені групи працівників у складі секретарів райкомів КП(б)У, голів райвиконкомів, керівних працівників райкомів комсомолу і господарських організацій. Лише у 8 районах їх кількість становила 148 чол. Зокрема, в Липецький район було направлено 13, Дергачівський — 18, Золочівський — 22, Харківський сільський — 23 чол.¹⁹ При активній підтримці місцевого населення працівники оперативних груп швидко відновлювали органи Радянської влади, чинність Радянської Конституції і радянських порядків. Тільки з 15 районів було взято на облік майже 1500 комуністів, відродили діяльність 109 первинних партійних організацій і 32 кандидатські групи. У Боровському районі після визволення стали працювати 14 сільських і одна селищна Рада депутатів трудящих, при сільвиконкомах організовано постійно діючі комісії й залучено до їх роботи 95 депутатів, більше 350 кращих робітників, колгоспників, активістів. На 1 жовтня 1943 р. в області діяло 44 міських і районних комітетів партії, 32 райвиконкоми, 424 партійні і понад 1300 комсомольських організацій²⁰.

На партійну, радянську і господарську роботу в Сумську область було направлено 600 чол. учасників партійного підпілля і партизанського руху²¹. В області відновили роботу 107 первинних партійних організацій, 14 кандидатських груп, 665 сільських Рад²². В свою чергу відроджені партійні й радянські органи налагодили роботу 57 машинно-тракторних станцій, 26 радгоспів, 1538 колгоспів²³. У Чернігівську область слідом за фронтом повернулися партійні і радянські працівники на чолі з секретарями обкому КП(б)У М. Г. Кузнецовим, П. В. Дніпровським, М. О. Петриком, С. М. Новиковим та В. О. Яременком. До 24 листопада 1943 р. на партійно-радянську і господарську роботу було направлено 938 чол., з них 629 колишніх партизанів і 309 праців-

¹⁸ Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр., т. 2, К., 1968, стор. 427; ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 18, спр. 132, арк. 14; ф. 7, оп. 3, спр. 618, арк. 4.

¹⁹ Там же, ф. 1, оп. 18, спр. 162, арк. 1, 7, 8, 10, 15.

²⁰ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 18, спр. 162, арк. 28; М. Буцько, М. Масний. В ім'я перемоги, К., 1963, стор. 54; ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 18, спр. 273, арк. 1—41; спр. 162, арк. 82—83; ф. 7, оп. 2, спр. 23, арк. 172; ЦДАЖР УРСР, ф. Р-2, оп. 7, спр. 724, арк. 38—39.

²¹ М. О. Буцько. Назв. праця, стор. 202; «Социалистическое земледелие», 20 червня 1944 р.

²² Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр., т. 2, стор. 429.

²³ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 18, спр. 162, арк. 111—113.

ників, які прибули із східних районів країни²⁴. Відновлені райкоми КП(б)У, райвиконкоми, партійні організації і сільські Ради організували трудящих на відбудову підприємств промисловості та сільського господарства. Парторганізації області посилили ідейно-виховну роботу серед населення. Лише в 7 районах області працювало 806 агітаторів²⁵. Наприклад, агітатори с. Вайбахівка Малодівицького району під керівництвом голови колгоспу О. І. Перепелиці щоденно читали для трудівників села свіжі газети і журнали, повідомлення Радінформбюро²⁶.

Плідно працювали по відродженню радянського життя оперативні групи Київщини. Підготовчу роботу вони вели ще до визволення області. Битва за столицю Радянської України тільки розгорталася, а в с. Гоголів Броварського району вже працювали обласні та міські організації, формувалися оперативні групи партійних і радянських працівників для визволених районів. Прибувши 6 листопада 1943 р. у визволений Київ, обком партії і облвиконком дали вказівку всім відродженим райкомам партії і райвиконкомам, партійним організаціям і сільським Радам провести в районних центрах і селах збори партійно-радянського і господарського активу, присвячені 26-й річниці Великого Жовтня, організовувати населення на проведення відбудовчих робіт²⁷.

Група партійно-радянських працівників Христинівського району, очолювана секретарем райкому КП(б)У Н. Ф. Зінченком і головою виконкому районної Ради депутатів трудящих І. Й. Стафійчуком, вступивши 11 березня 1944 р. разом з військами в район, приступила до виконання своїх обов'язків. За 2 дні в усіх селах було нормалізовано обстановку, відновлено роботу 26 сільських Рад, 10 партійних організацій, 44 колгоспів, МТС, шкіл та інших організацій. 12 березня 1944 р. у районі було проведено нараду партійно-радянського активу, на якій обговорено найважливіші заходи щодо відбудови зруйнованих ворогом сіл, колгоспів, підприємств, визначено строки проведення першочергових робіт. Політичне і трудове піднесення трудящих викликав мітинг, проведений в райцентрі за участю бійців і офіцерів 2-го Українського фронту. З промовою виступив член Військової Ради фронту генерал-майор І. С. Грушецький. Такі ж торжества пройшли в усіх селах району. До 10 квітня 1944 р. робітники та колгоспники здали у фонд Червоної Армії 15 822 ц хліба та інших продуктів²⁸.

Зразу ж за радянськими військами, які визволяли Житомирську область, вступила оперативна група на чолі з секретарем обласного комітету партії Д. С. Колесніковим. У її складі налічувалося більше 50 партійних і радянських працівників. Члени групи приступили до створення партійних організацій, відновлення діяльності Рад, громадських установ, підбирали кадри для сільських Рад депутатів трудящих, організували роботу різноманітних комісій по обліку громадського майна і збиранню сільськогосподарської техніки, що залишилася на полях, поданню допомоги сім'ям військовослужбовців²⁹.

²⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. Р-2, оп. 7, спр. 936, арк. 207, 209, 225; «Радянська Україна», 4 березня 1944 р.

²⁵ ЦДАЖР УРСР, ф. Р-2, оп. 7, спр. 936, арк. 222.

²⁶ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 16, спр. 216, арк. 37.

²⁷ Там же, оп. 18, спр. 132, арк. 32; спр. 127, арк. 22; «Радянська Україна», 11 листопада 1943 р.; Партархів Київського обкому Компартії України, ф. 5, оп. 1, спр. 349, арк. 18.

²⁸ Партархів Київського обкому Компартії України, ф. 5, оп. 5/1, спр. 93, арк. 68—70, 72—73.

²⁹ Партархів Житомирського обкому Компартії України, ф. 57, оп. 2, спр. 17, арк. 5—6; оп. 3, спр. 4, арк. 102; спр. 9, арк. 102; ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 18, спр. 741, арк. 129—130.

Високу активність проявили групи партійно-радянських працівників Вінницької області. Уже в перші дні роботи обком партії і облвиконком затвердили склад райкомів КП(б)У і райвиконкомів. Їх діяльність була спрямована на відновлення сільських Рад депутатів трудящих, партійних і комсомольських організацій. У квітні—травні 1944 р. в області працювало 256 первинних парторганізацій, 18 кандидатських і 5 партійно-комсомольських груп. При виконкомах сільських Рад було створено 4637 постійно діючих комісій, до яких залучено 26 985 місцевих активістів, в тому числі 16 217 жінок. В області розгорнулося широке соціалістичне змагання за краще проведення весняно-посівної кампанії 1944 р., виконання планів державних поставок, відбудову промислових підприємств тощо. Широкого розмаху набрав рух по збору коштів на будівництво танкової колони «Вінницький колгоспник» та подарунків для бійців і офіцерів Червоної Армії³⁰.

Оперативна група партійних і радянських працівників Полтавської області на чолі з секретарем обкому КП(б)У К. К. Шаніним невдовзі після визволення поновила роботу 49 райкомів КП(б)У і райвиконкомів, 901 сільської Ради та партійних організацій³¹, які з великим піднесенням приступили до організації відбудовчих робіт.

Чітко і злагоджено діяли групи керівних відповідальних працівників Сталінської, Запорізької, Дніпропетровської, Кам'янець-Подільської та Ізмаїльської областей.

Комуністична партія приділяла значну увагу відновленню і налагодженню радянського життя в західних областях України, населення яких найдовше перебувало під гнітом фашистського окупаційного режиму. Становище тут ускладнювалося ще й тим, що це відновлення проходило в умовах гострої класової боротьби проти залишків куркульства і буржуазно-націоналістичних банд. Враховуючи ці обставини, ЦК КП(б)У завчасно підібрав і затвердив склад обкомів КП(б)У і облвиконкомів з числа комуністів, які до війни працювали в цих областях. У визволені райони прибули оперативні групи, які вжили дійових заходів по ліквідації наслідків фашистського панування, відновлювали органи Радянської влади і партійні організації, проводили роботу по відбудові зруйнованого ворогом народного господарства.

Оперативна група партійних і радянських працівників, що діяла у Львівській області, під безпосереднім керівництвом секретаря обкому партії І. С. Грушецького і голови облвиконкому Н. В. Козирева керувала районними групами, стежила за правильним добором і розстановкою кадрів, подавала практичну допомогу парторганізаціям і радянським органам на місцях у мобілізації трудящих на відродження економічного і культурного життя області. Внаслідок активної діяльності партійних і радянських працівників за 2—3 дні після визволення по всіх районах і селах області було відновлено Радянську владу. До 25 серпня 1944 р. тут діяло 105 парторганізацій (1608 комуністів), 690 сільських Рад депутатів трудящих³².

Керівництво групами партійних і радянських працівників Ровенської області здійснював обком КП(б)У, очолюваний В. А. Бегмою. Прибувши 4 лютого 1944 р. разом з військовими частинами і партизанськими з'єднаннями, члени обласного комітету партії підібрали кадри

³⁰ Партархів Вінницького обкому Компартії України, ф. 136, оп. 12, спр. 5, арк. 1—4; ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 18, спр. 741, арк. 183.

³¹ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 18, спр. 127, арк. 7; спр. 741, арк. 43.

³² В. Ю. Маланчук. Торжество ленінської національної політики, Львів, 1963, стор. 363; Партархів Львівського обкому Компартії України, ф. 1, оп. 6, спр. 83, арк. 61—62; ф. 3, оп. 3, спр. 1, арк. 55.

для партійних, радянських, комсомольських і господарських органів міст і районів, націлювали їх діяльність на відбудову фабрик і заводів, МТС, колгоспів і радгоспів, шкіл, лікарень, культурно-освітніх та побутових закладів³³.

Партійні і радянські працівники Станіславської області всі свої зусилля спрямували на ліквідацію тяжких наслідків фашистської окупації, організацію широкої допомоги радянським військам, що наступали. Завдяки оперативним групам, тут до 20 серпня 1944 р. було створено 79 первинних парторганізацій і 2 кандидатські групи, які об'єднували 802 члени і кандидати у члени ВКП(б)³⁴. На 20 грудня 1944 р. в області розпочалося навчання в 652 школах, були організовані гуртки по ліквідації неписьменності і малописьменності³⁵.

При активній діяльності комуністів радянське життя відроджувалося в Волинській, Тернопільській, Дрогобицькій та Чернівецькій областях. На 1 серпня 1944 р. тут розгорнули багатогранну організаційно-господарську і політичну роботу 180 райкомів партії і райвиконкомів, 15 міськомів КП(б)У, 1556 первинних партійних організацій, 3 кандидатські і 2 партійно-комсомольські групи, на обліку яких перебувало 5709 членів і 1465 кандидатів партії. Працювали Ради депутатів трудящих³⁶.

Партійно-радянських працівників ЦК КП(б)У направляв в інші області для керівництва оперативними групами. Наприклад, правобережні групи Миколаївської області працювали в Гуляйпільському районі Запорізької області. Секретарі Одеського обкому КП(б)У А. Г. Колибанов та І. Є. Сенін виїжджали до Павлоградського району Дніпропетровської області. Під керівництвом секретаря Кіровоградського обкому партії Т. Ігнатенка і голови облвиконкому П. Іщенка група в складі 40 чол. вела роботу в Кобеляцькому районі Полтавської області. Близько 180 чол. керівних працівників західних областей республіки тимчасово знаходились в районах Чернігівщини. Згодом партійно-радянські працівники Львівської області проводили значну роботу по відродженню партійних організацій і органів Радянської влади на Волині, Ровенщині й Тернопільщині³⁷.

Вмілими організаторами партійної, радянської і господарської роботи, справжніми вихователями трудящих мас зарекомендувала себе більшість комуністів. Серед них секретарі обкомів КП(б)У Г. К. Міщенко, З. Т. Сердюк, Г. Г. Дементьев, Ф. С. Матюшин, С. А. Олексенко, І. М. Філіпов, А. І. Устенко, М. В. Слонь, В. Д. Горба, О. Ф. Федоров, Л. Г. Мельников, М. У. Дрожжин, І. С. Зеленюк, В. С. Марков, І. Д. Компанець, І. І. Турияниця, голови виконкомів обласних Рад депутатів трудящих І. С. Орешко, П. Н. Решетняк, Й. Г. Горлов, І. М. Мартиненко, М. М. Рожанчук, С. П. Костюченко, З. Ф. Олійник та інші³⁸.

Тисячі комуністів активно відгукнулися на заклик партії. Проявляючи організаторські здібності, принципову вимогливість і чуйність на

³³ ЦДАЖР УРСР, ф. Р-2, оп. 7, спр. 936, арк. 2.

³⁴ Партархів Івано-Франківського обкому Компартії України, ф. 1, оп. 1, спр. 430, арк. 5, 20.

³⁵ ПА ІПП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 32, спр. 75, арк. 1, 114.

³⁶ Там же, оп. 18, спр. 297, арк. 2; ЦДАЖР УРСР, ф. Р-2, оп. 4553, спр. 33, арк. 33.

³⁷ М. О. Бучько. Назв. праця, стор. 194; ПА ІПП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 18, спр. 127, арк. 30; Партархів Львівського обкому Компартії України, ф. 3, оп. 3, спр. 1, арк. 6—8.

³⁸ ПА ІПП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 18, спр. 127, арк. 22—23; спр. 741, арк. 141—142; 182; ЦДАЖР УРСР, ф. Р-2, оп. 7, спр. 552, арк. 4—6, 73; спр. 936, арк. 122; Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр., т. 2, стор. 427; т. 3, К., 1969, стор. 159, 162.

дорученій ділянці роботи, безмежну відданість партії і соціалістичній Батьківщині, вірність принципам марксизму-ленізму вони підтвердили слова В. І. Леніна, що тільки при соціалізмі можливо «залучити дійсно більшість трудящих на арену такої роботи, де вони можуть проявити себе, розгорнути свої здібності, виявити таланти, яких в народі — непочате джерело»³⁹, і що «соціалізм живий, творчий, є витвір самих народних мас»⁴⁰.

Створення оперативних груп партійно-радянських працівників було викликано назрілою і складною обстановкою відбудовчого періоду. Воно обумовлювалося історичною необхідністю, політикою Комуністичної партії і Радянської держави. Слід відмітити, що це була нова, найбільш вдала для того часу форма роботи, яка повністю виправдала себе і відіграла вирішальну роль у нормалізації обстановки на визволеній території, у відродженні партійних, радянських, профспілкових, комсомольських та інших громадських організацій. Саме завдяки діяльності оперативних груп, їх активності і бойовитості патріотична ініціатива і політична активність трудящих набула організованого характеру і принесла відчутні результати в процесі відбудови народного господарства.

³⁹ В. І. Ленін. ПЗТ, т. 35, стор. 189.

⁴⁰ Там же, стор. 53.

ЧОРНОМОРСЬКИЙ ФЛОТ У КРИМСЬКІЙ НАСТУПАЛЬНІЙ ОПЕРАЦІЇ 1944 р.

Г. І. ВАНЄЄВ

Відповідно до затвердженого Ставкою Верховного головнокомандування плану проведення Кримської наступальної операції її основна мета полягала в тому, щоб завдати головного удару з боку Перекопського перешийка та південного берега Сиваша на Джанкой — Сімферополь — Севастополь. Це мали здійснити війська 4-го Українського фронту (командуючий — генерал армії Ф. І. Толбухін, член Військової ради — генерал-майор М. Є. Субботін, начальник штабу — генерал-лейтенант С. С. Бірюзов). Водночас Окрема Приморська армія (командуючий — генерал армії А. І. Єременко *, член Військової ради — генерал-майор П. М. Соломко, начальник штабу — генерал-майор С. І. Любарський) повинна була прорвати ворожу оборону на північ від Керчі, а згодом рухатися в напрямку на Сімферополь, а частина військ — вздовж південного берега Кримського півострова¹.

Дії сухопутних військ підтримувала авіація 4-ї (командуючий — генерал-полковник авіації К. А. Вершинін, начальник штабу — генерал-майор авіації А. С. Устинов) та 8-ї (командуючий — генерал-полковник Т. С. Хрюкін, начальник штабу — генерал-майор авіації І. М. Белов) повітряних армій і авіагрупи ВПС Чорноморського флоту.

Кораблі Чорноморського флоту (командуючий — адмірал П. С. Октябрський, член Військової ради — контр-адмірал І. І. Азаров, начальник штабу — контр-адмірал І. Ф. Голубев-Монаткін) мали блокувати

* 15 квітня 1944 р. командуючим Окремою Приморською армією було призначено генерал-лейтенанта К. С. Мельника.

¹ Архів Міністерства оборони СРСР (далі — Архів МО СРСР), ф. 288, оп. 9921, спр. 142, арк. 20—28.

Крим з моря, завдавати удари по комунікаціях противника і допомагати сухопутним військам на приморських флангах².

Отже, в Кримській наступальній операції брали участь сухопутні війська, ВПС і ВМФ, тому особлива увага приділялася координації їх дій, яку здійснювали представники Ставки Верховного головнокомандування Маршали Радянського Союзу К. Є. Ворошилов та О. М. Василевський.

У процесі підготовки операції командування і політоргани всіх родів військ провели величезну організаторську і політичну роботу, що значною мірою сприяло успіху Радянської Армії в битві за Крим.

Бої за Крим розпочалися ранком 8 квітня 1944 р., коли в наступ перейшли війська 4-го Українського фронту. Вже через 3 дні вони визволили важливий залізничний вузол і опорний пункт противника — Джанкой. Створилася загроза оточення всього ворожого угруповання, яке обороняло Керченський півострів. Тому німецько-фашистське командування було змушене прийняти рішення про відведення своїх частин.

Переслідуючи ворога, що відступав, частини Окремої Приморської армії 11 квітня визволили Керч. 13 квітня червоний прапор замайорів над Карасубазаром. Саме тут з'єдналися війська 4-го Українського фронту і Приморської армії³. 17 квітня вони вийшли до оборонних рубежів противника на підступах до Севастополя і оволоділи Балаклавою*.

5 травня 1944 р. частини 4-го Українського фронту почали наступ на Севастополь з півночі і через Мекензієві гори, а 7 травня завдали головного удару в районі Сапун-гори і Балаклавських висот. Ще через два дні 2-га гвардійська, 51-ша та Приморська армії очистили Севастополь від ворога, а 12 травня залишки німецько-фашистських військ склали зброю в районі мису Херсонес.

Успішно виконав своє завдання і Чорноморський флот, від якого 11 квітня 1944 р. Ставка Верховного головнокомандування вимагала: «Систематично порушувати комунікації противника в Чорному морі, а в найближчий період порушення комунікацій з Кримом вважати головним завданням. Для дій на комунікаціях використовувати підводні човни, бомбардувальну і мінно-торпедну авіацію, а на ближніх комунікаціях — штурмову авіацію і торпедні катери». Великі надводні бойові кораблі Ставка наказала готувати до проведення морських операцій⁴. Відповідно до вказівок командування авіація флоту (командуючий — генерал В. В. Єрмаченков) зосередила свої зусилля на морських комунікаціях противника — від Севастополя до румунських портів. У дальній зоні — північно-західній частині Чорного моря — діяли пілоти мінно-торпедної і частково бомбардувальної авіації, а в районі Севастополя — всіх її родів. На першому етапі операції по дальніх комунікаціях завдавали комбінованих ударів торпедоносці та бомбардувальники, інколи проводилися крейсерські польоти літаків-мисливців тощо.

У травні комбіновані удари авіації по ворожих конвоях завдавалися щоденно. Чорноморські льотчики пускали на дно кораблі й транспорт з військами, яких фашисти намагалися евакуювати з Севастополя. При цьому широко використовувалася практика послідовних повторних

² Там же, арк. 30—31.

³ Там же, арк. 42—46.

* 18 квітня 1944 р. Окрема Приморська армія введена до складу 4-го Українського фронту.

⁴ Відділення Центрального військово-морського архіву (далі — Відділення ЦВМА), ф. 167, спр. 6059, арк. 171—173.

ударів по одному конвою. Наприклад, 5 травня п'ять торпедоносців під командуванням командира 5-го авіапалка майора М. І. Буркіна разом з винищувачами напали на ворожий конвой у районі Євпаторії і потопили транспорт з військами. Через невеликий проміжок часу інша група торпедоносців цього ж полка під командуванням лейтенанта В. О. Ольхового пустила на дно ще один німецький корабель, що йшов під прикриттям того самого конвою⁵.

Особливо успішно діяла авіація 10 травня 1944 р., коли назустріч кораблям і транспортам противника, що вийшли з Севастополя, вилетіли майже вся 11-та штурмова (командир — підполковник Д. І. Манжосов), 2-га мінно-торпедна (командир — полковник В. П. Канарев) і 13-та пікіруючих бомбардувальників (командир — підполковник І. Є. Корзунов) авіадивізії та частина 4-ї винищувальної авіадивізії під командуванням полковника І. С. Любимова. Відважним льотчикам вдалося потопити 25 суден з військами, зокрема два великі транспорти — «Тейя» і «Тотіла»⁶.

Загалом під час Кримської операції пілоти Чорноморського флоту здійснили 4506 вильотів. З них на долю штурмової авіації припало 1070, бомбардувальної — 574, торпедоносної — 95 і розвідувальної — 469, решта — супроводження і прикриття транспортів⁷. Було знищено 65 і пошкоджено 55 транспортів і катерів охорони⁸.

Бригада підводних човнів під командуванням начальника відділу підводного плавання контр-адмірала П. І. Болтунова і начальника штабу капітана 1 рангу М. Г. Соловйова * мала «у взаємодії з авіацією знищувати транспорти і плавзасоби противника на його комунікаціях у північно-західній частині Чорного моря»⁹. Виконуючи це завдання, щодня на позиціях діяли 3—4 човни, згодом їх кількість збільшилася до 7—9, а позиції значно наблизилися до Севастополя. З 11 квітня до 13 травня 1944 р. 13 підводних човнів здійснили 22 бойові походи.

Екіпажі підводних човнів успішно взаємодіяли з розвідувальною авіацією флоту. Під час здійснення операції вони одержували по радіо від льотчиків більше 100 донесень, що давало їм змогу швидше виявляти ворожий конвой. Слід відзначити, що радянським морякам доводилося боротися з добре озброєним противником. Як правило, німецькі конвої супроводжували винищувачі, які базувалися на аеродромах Севастополя та Румунії. Крім того, для охорони транспортних суден загарбники використовували есмінці, сторожові кораблі та канонерські човни, а також більше 30 катерів-мисливців за підводними човнами¹⁰, оснащених радіолокаційним та гідроакустичним устаткуванням, з глибинними бомбами на борту. Однак чорноморським підводникам удавалося завдавати торпедних ударів і з близької відстані. Наприклад, 15 квітня 1944 р. екіпаж підводного човна під командуванням капітан-лейтенанта В. І. Матвєєва виявив ворожий конвой і потопив швидкоплавну десантну баржу. Кораблі охорони й німецькі літаки протягом семи годин переслідували наш човен. За цей час на нього було скинуто 72 глибинні бомби, але його особовий склад самостійно усунув усі пошкодження¹¹.

⁵ ЦВМА, ф. 1080, оп. 1, спр. 4, арк. 134—135.

⁶ Бой за Крим, Симферополь, 1945, стор. 189.

⁷ ЦВМА, ф. 1080, оп. 1, спр. 42, арк. 231.

⁸ Відділення ЦВМА, ф. 44, спр. 2830, арк. 132.

* Командиром бригади підводних човнів уже під час проведення операції було призначено капітана 1 рангу С. Є. Чурсіна.

⁹ Відділення ЦВМА, ф. 10, спр. 11 868, арк. 74.

¹⁰ Боевой путь Советского Военно-Морского Флота, М., 1967, стор. 421—422.

¹¹ Н. П. Вьюненко. Черноморский флот в Великой Отечественной войне, М., 1957, стор. 317—318.

22 квітня підводний човен під командуванням капітан-лейтенанта М. Г. Хомякова, одержавши від льотчиків дані про маршрут ворожого конвою, прорвався через охорону і торпедував транспорт водотоннажністю 5 тис. т. Незважаючи на те, що фашисти скинули 40 глибинних бомб, радянський човен непошкодженим повернувся на свою базу. А вже наступного дня екіпаж підводного човна під командуванням В. М. Прокоф'єва потопив транспорт «Оссаг»¹².

Особливо успішно діяли радянські моряки у травні, коли загарбники терміново вивозили свої війська з Севастополя. Загалом у ході Кримської операції було знищено 8 транспортних суден і 5 кораблів охорони, а також пошкоджено 2 транспорті і бойовий корабель¹³.

Сміливо громили ворога екіпажі торпедних катерів. Спочатку вони виходили вночі невеликими групами із Скадовська у район Одеси. Однак невдовзі з'ясувалося, що конвої противника проходять, як правило, вдень під прикриттям винищувачів. Тому ці катери стали використовувати на прибережних комунікаціях Криму між портами Ак-Мечеть і Євпаторія. Дані повітряної розвідки про рух німецьких суден радянські моряки одержували з флотів і баз. Інколи їх виводили на ціль літаки-освітлювачі з допомогою спеціальних бомб (сабів). Наприклад, 12 квітня 1944 р. льотчики виявили в морі ворожий конвой. Група старшого лейтенанта І. П. Шенгура (командири катерів старший лейтенант М. П. Подимахін, молодші лейтенанти О. Й. Іванов та Б. А. Латошинський) вийшла на його перехоплення. О 23 годині літак скинув освітлювальні бомби поблизу транспорту противника. Недалеко від мису Тарханкут йшли дві швидкохідні десантні баржі і більше десяти невеликих катерів. І. П. Шенгур наказав М. П. Подимахіну та Б. А. Латошинському атакувати баржі. Але в зв'язку з сильним вогнем німецьких кулеметників та артилеристів радянським морякам не вдалося здійснити торпедної атаки. Тоді командир групи виділив артилерійський катер для атаки охорони транспорту, а в цей час інші катери потопили головну баржу, згодом ще й катер і два пошкодили¹⁴.

Після перебування в бухті Криму торпедні катери діяли в районі Севастополя. У ніч на 16 квітня 7 катерів виявили великий конвой противника. Екіпаж під командуванням старшого лейтенанта М. П. Вакуліна торпедував швидкохідну десантну баржу, а катер молодшого лейтенанта О. Й. Іванова вогнем «катюш» знищив катер охорони. Такі вилазки здійснювалися майже щоночі. Катери виходили в море невеликими групами, а інколи й парами.

17 квітня чотири катери під командуванням офіцерів І. П. Мілашенка, В. О. Степаненка, Б. А. Латошинського і Г. І. Ксенофонта на чолі з командиром дивізіону капітаном 3 рангу А. П. Туулем милях у 15 від мису Тарханкут раптово зустрілися з чотирма великими німецькими катерами, які перебували в засідці. Оскільки відступати було пізно, радянське командування вирішило з боєм прорватися до Севастополя. Завдяки винятковій мужності та стійкості моряків торпедним катерам вдалося підійти в район міста, виявити ворожий транспорт і потопити його. Це зробив екіпаж І. П. Мілашенка.

У ніч на 3 травня торпедний катер під командуванням лейтенанта І. М. Юрченка та артилерійський — під командуванням лейтенанта Н. Я. Котова вели пошук ворожих суден методом вільного переслідування. У п'яти милях від Херсонеса вони побачили конвой, який

¹² Відділення ЦВМА, ф. 32, спр. 24 024, арк. 23—30.

¹³ В. И. Ачкасов, Н. Б. Павлович. Советское военно-морское искусство в Великой Отечественной войне, М., 1973, стор. 314.

¹⁴ В. Т. Проценко. Мгновение решает все, М., 1973, стор. 186—187.

сильно охоронявся. Залишаючись непоміченими, наші катери зуміли потопити транспорт, а згодом, відстрілюючись, і суховантажну баржу, що залишилася без охорони. Тієї самої ночі екіпаж артилерійського катера молодшого лейтенанта Ф. П. Бублика разом з торпедними катерами І бригади під командуванням старших лейтенантів І. І. Опушнев і Г. О. Рогачевського знищили незеликий транспорт і баржу. Але під час відходу вони були сильно пошкоджені. Однак моряки доклали всіх зусиль для врятування суден. Так, старшина І статті І. Самольотов, незважаючи на опіки, голими руками закрив пробоїну в маслопроводі і цим самим забезпечив безперебійну роботу мотора¹⁵.

Коли в ніч на 9 травня 1944 р. наші війська вели бої в Севастополі, торпедні катери І. П. Мілашенка, Б. К. Прокопова, І. М. Юрченка та артилерійський катер Ф. П. Бублика під командуванням капітана 3 рангу А. П. Тууля потопили три великі суховантажні баржі з гітлерівцями, які втікали з Севастополя, а також сторожовий катер¹⁶. Загалом у ході операції знищено близько 20 плаводиноць ворога, в основному малої водотоннажності¹⁷.

Кримська наступальна операція увійшла в історію військового мистецтва часів Великої Вітчизняної війни як одна з найуспішніших, проведених сухопутними військами спільно з ВМФ і ВПС. У ході її було розгромлено вороже угруповання і визволено Крим та основну військово-морську базу Чорноморського флоту — Севастополь. Успішно взаємодіючи з авіацією, моряки Чорноморського флоту з честю виконали покладені на них завдання. Лише з 9 до 12 травня було потоплено більше 100 ворожих суден з живою силою і технікою, а близько 60 — пошкоджено¹⁸. Навіть за даними штабу 17-ї німецької армії, з 3 до 13 травня під час евакуації своїх військ з Криму загарбники втратили близько 42 тис. солдат та офіцерів¹⁹. Висока бойова виучка чорноморців, їх майстерне володіння зброєю, героїзм і стійкість допомагали командуванню у складних умовах застосовувати нові тактичні прийоми, громити фашистів на морі і на суші.

¹⁵ Там же, стор. 204—205.

¹⁶ Н. П. Вьюненко. Назв. праця, стор. 315—316.

¹⁷ Д. М. Пигарев. На торпедных катерах, М., 1963, стор. 32; В. Т. Проценко. Назв. праця, стор. 212; Боевые действия Военно-Морского Флота в Великой Отечественной войне, стор. 258. В. І. Ачкасов і М. Б. Павлович у книзі «Советское военно-морское искусство в Великой Отечественной войне» (стор. 315) наводять інші дані.

¹⁸ Відділення ЦВМА, ф. 10, спр. 12 830, арк. 140.

¹⁹ История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941—1945, т. 4, М., 1962, стор. 454.

* *

ОРГАНІЗАЦІЙНА РОБОТА ПАРТІЙНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ ДОНБАСУ В 1946—1950 рр.

В. А. РИБАЛКО

Постійне вдосконалення організаційно-партійної роботи — одне з найважливіших передумов підвищення ролі партії. В історико-партійній літературі це питання висвітлено недостатньо¹. В даному пові-

¹ Я. С. Калакура. Питання організаційно-партійної роботи КП України в післявоєнні роки у працях радянських істориків (1946—1970 рр.). — «УГЖ», 1971, № 10.

домленні розповідається про діяльність партійних організацій Донбасу в 1946—1950 рр.

В умовах воєнного часу партія змушена була послабити увагу до багатьох питань внутріпартійної роботи, взяти на себе невласливі функції оперативного втручання в діяльність радянських і господарських органів, безпосередньо вирішувати виробничі питання.

З переходом до мирного будівництва виникла необхідність перебування організаційно-партійної роботи.

У 1946—1948 рр. Центральний Комітет ВКП(б) прийняв ряд постанов, в яких були визначені форми і методи організаційно-партійної роботи. Ці питання обговорювалися на лютево-березневому та серпневому (1946 р.) Пленумах ЦК КП(б) України², які зажадали від парторганізацій республіки рішуче поліпшити внутріпартійну роботу, правильно поєднувати її з господарською, підвищувати політичну активність всіх комуністів. Головна увага при цьому зверталася на розвиток внутріпартійної демократії, поліпшення якісного складу партії, підвищення бойовитості первинних парторганізацій, розстановку комуністів на виробництві, добір і виховання кадрів.

Життя партійних організацій Донбасу почало швидко входити в своє нормальне русло, відновлювалася виборність і звітність партійних органів. Наприкінці 1944 — на початку 1945 рр. були проведені перші після визволення районні та міські партійні конференції. З 1948 р. систематично проводились обласні партійні конференції, активізувалася діяльність комуністів. На звітно-виборних зборах Донецької області в 1947 р., наприклад, були присутні 86,3% членів партії, які стояли на обліку в парторганізаціях, в 1949 р. — 88,5, 1950 — 89,5%. По Ворошиловградській обласній парторганізації за 1948—1950 рр. цей показник збільшився з 84 до 93%. В Артемівському, Андріївському, Ворошиловградському, Нижне-Дуванському, Брянському та інших районах Донбасу він дорівнював 96—98%. В обговоренні звітних доповідей взяло участь в 1947 р. близько 48% комуністів, в 1950 р. — 53,4, а в малочисельних парторганізаціях — 80%³.

Регулярно стали проводитися звіти партійних організацій. Лише за 1949—1950 рр. бюро Донецького обкому КП(б) України обговорило звіти роботи 6 райкомів партії, 10 великих виробничих парторганізацій, 39 міськкомів і райкомів партії з різних питань⁴. Перевірка роботи партійних організацій на місцях, обговорення її результатів на бюро, прийняття відповідних рішень — все було спрямовано на подання практичної допомоги в ліквідації недоліків, поліпшенні роботи первинних парторганізацій. Так, за 1950 р. Мар'їнський райком партії обговорив звіти про роботу 27 первинних організацій, Будьонновський — 23, Катиловський — 20, Слов'янський МК — 23, Костянтинівський — 20, Краматорський — 19, Макіївський — 24⁵.

Партійні організації регулярно проводили пленуми. Наприклад, в 1949 р. Донецький обком партії провів 7 пленумів, за 8 місяців 1950 р. по чотири—шість пленумів провели 14 міських і 44 районних комітети

² «Партробітник України», 1946, № 3, стор. 59—61; Нариси історії Комуністичної партії України, К., 1971, стор. 549.

³ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 76, спр. 152, арк. 25; Партархів Донецького обкому Компартії України, ф. 326, оп. 19, спр. 238, арк. 77; оп. 27, спр. 55, арк. 3, 4; оп. 29, спр. 1, арк. 85; Партархів Ворошиловградського обкому Компартії України, ф. 179, оп. 2, спр. 1487, арк. 7, спр. 1770, арк. 29; оп. 2а, спр. 28, арк. 16; спр. 1467, арк. 45; оп. 26, спр. 1, арк. 20.

⁴ Партархів Донецького обкому Компартії України, ф. 326, оп. 27, спр. 63, арк. 213.

⁵ Там же, стор. 214.

партії⁶. В їх роботі брали участь, крім членів пленуму, партійний, радянський і господарський актив. На обговорення виносилися найважливіші питання партійного і господарського життя. Так, Ворошиловградський міськком партії на 3 пленумах, проведених в другій половині 1949 р., розглянув питання про добір, розстановку і виховання керівних кадрів у міській парторганізації, про стан і заходи щодо поліпшення перевірки і контролю прийнятих рішень, про масово-політичну роботу серед трудящих міста⁷. Рішення пленумів визначали конкретні напрямки діяльності партійних, радянських і господарських органів.

Значну роль у мобілізації комуністів відігравали збори партійного активу. Вони допомагали партійним комітетам використовувати досвід активу, викривати недоліки в роботі, знаходячи шляхи їх усунення, згуртовувати партійний актив, підвищувати відповідальність за стан справ партійної організації. Так, у підготовці наради «Про недоліки і заходи по поліпшенню організаційно-партійної і масово-політичної роботи» в Єнакієвському міськкомі КП(б)У брали участь 35 комуністів, в Артемівському — 41, в Чистяковському — 38⁸. Ворошиловградський, Рубіжанський міськкоми і Жовтневий райком КП(б)У в 1949 р. провели по 5 зборів партактиву, за 7 місяців того ж року Краматорський міськком партії провів 5 зборів активу, Чистяковський, Артемівський — по 4 і т. д.⁹

В післявоєнні роки широко практикувалося проведення нарад. Наприклад, Донецький обком КП(б)У в 1946 р. провів 25 спільних нарад партійних, радянських і господарських працівників і 3 — з секретарями парторганізації, Ворошиловградський обком партії в 1950 р. — 10 нарад з партійними працівниками, 5 — з секретарями промислових і сільських парторганізації¹⁰.

Велику роль у розвитку активності комуністів Донбасу відіграло регулярне проведення партійних зборів. Наприклад, з серпня 1947 р. по грудень 1948 р. цеховими парторганізаціями Ново-Краматорського машинобудівного заводу проведено 804 партійних зборів (2 рази в місяць), на яких розглядалися питання про авангардну роль комуністів на виробництві, про стан агітаційно-масової роботи, зростання партійних рядів, організацію соціалістичного змагання, політичне навчання комуністів та ін. Крім того, партком надавав великого значення проведенню загальнозаводських партійних зборів. Тільки в 1950 р. комуністи заводу 10 раз збиралися для вирішення найважливіших партійних і виробничих питань¹¹.

Відновлення виборності і звітності партійних органів, регулярне проведення партійних зборів — все це благотворно впливало на зміцнення і зростання партійних організацій Донбасу.

Збільшення рядів ВКП(б) було свідченням зростання її авторитету і зміцнення зв'язків з масами. На дальше удосконалення цієї роботи були спрямовані й постанови ЦК КП(б)У «Про стан внутріпартійної роботи в Дніпропетровській, Полтавській і Дрогобицькій партійних ор-

⁶ Там же, арк. 107, 183.

⁷ Партархів Ворошиловградського обкому Компартії України, ф. 5, оп. 1, спр. 1460, арк. 37.

⁸ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 106, спр. 219, арк. 27—28.

⁹ Партархів Ворошиловградського обкому Компартії України, ф. 179, оп. 2, спр. 1963, арк. 288; Партархів Донецького обкому Компартії України, ф. 326, оп. 15, спр. 12, арк. 721—722.

¹⁰ Там же, оп. 26, спр. 1, арк. 16; Партархів Донецького обкому Компартії України, ф. 326, оп. 1, спр. 1—3, арк. 10.

¹¹ Партархів Донецького обкому Компартії України, ф. 900, оп. 2, спр. 52, арк. 45; «Сталинец», 16 серпня 1947 р.

ганізаціях» (лютий—березень 1946 р.) та ЦК ВКП(б) «Про зростання партії і заходи по посиленню партійно-організаційної і партійно-політичної роботи з новоприйнятими в ВКП(б)» (липень 1946 р.)¹². У них наголошувалося на дальшому вдосконаленні внутріпартійної роботи. Головна увага зверталася на поліпшення якісного складу партії.

Керуючись цими постановами, партійні організації Донбасу значно поліпшили свою діяльність. Так, пленум Донецького обкому партії (29—30 серпня 1946 р.) зобов'язав партійні організації «усунути недоліки в керівництві справою прийому нових членів ВКП(б), ліквідувати елементи самопливу, забезпечити найсуворіше додержання принципу індивідуального відбору в партію»¹³. За другу половину 1946 р., наприклад, бюро Ворошиловградського обкому партії обговорило звіти 4 райкомів КП(б)У про зростання партійних рядів і виховання молодих комуністів. Члени бюро і працівники обкому партії виїжджали для подання допомоги в 12 районів області; в сільську місцевість для налагодження організаційно-партійної роботи було направлено 100 чол. партійного активу¹⁴.

У районних і міських комітетах партії відбулися пленуми, наради апарату, семінари секретарів парторганізацій, на яких розглядалися питання прийому до лав партії та виховання молодих комуністів. Наприклад, Селидівський райком КП(б)У тільки з лютого 1946 по лютий 1947 р. двічі розглядав питання внутріпартійної роботи на пленумах, обговорив звіти 5 парторганізацій про зростання партійних рядів¹⁵.

Партійні організації почали уважніше розглядати заяви про прийом у партію, ретельніше перевіряти ділові і політичні якості вступаючих. Так, за вересень 1946 р. у партійну організацію Ворошиловградської області було подано 122 заяви про прийом у члени партії і 107 — в кандидати. Партійні органи затвердили відповідно 105 і 86 заяв¹⁶.

Значно поліпшилася робота по відбору в партію передових робітників. З 5 місяців 1946 р. парторганізація шахти «Кочегарка» (м. Горлівка) у партію прийняла 13 чол., з них 9 робітників. У партійній організації заводу ім. Пархоменка (м. Ворошиловград) з 29 чол., прийнятих кандидатами в члени ВКП(б) 1949 р., 17 — робітники. У парторганізації Ворошиловградського паровозобудівного заводу ім. Жовтневої революції з 121 чол., прийнятих в партію за 1946 і 7 місяців 1947 р., більшість складали робітники¹⁷.

Донецька обласна парторганізація в справі відбору в партію передових робітників та інженерно-технічних працівників досягла певних успіхів. Якщо в другому півріччі 1946 р. серед прийнятих у партію робітники становили 24,1%, а інженерно-технічні працівники — 21,4%, то в першому півріччі 1947 р., відповідно, 30,6 і 23,2%. По Ворошиловградській обласній партійній організації в загальному складі прийнятих в партію робітники становили в 1948 р. — 22%, в 1949 р. — 28,3%, в 1950 р. — 30,5, а в деяких районах більше 50%¹⁸. За 1946—1950 рр.

¹² «Партробітник України», 1946, № 3, стор. 59—61; КПСС в резолюціях і рішеннях съездів, конференцій і пленумов ЦК, т. 6, М., 1971, стор. 154—161.

¹³ Партархів Донецького обкому Компартії України, ф. 326, оп. 1, спр. 109, арк. 201.

¹⁴ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 18, спр. 2285, арк. 79—80.

¹⁵ Там же, спр. 1601, арк. 75.

¹⁶ Там же, спр. 1527, арк. 5.

¹⁷ Партархів Донецького обкому Компартії України, ф. 325, оп. 1, спр. 23, арк. 52; Партархів Ворошиловградського обкому Компартії України, ф. 7, оп. 2, спр. 116, арк. 30; ф. 414, оп. 1, спр. 25, арк. 158.

¹⁸ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 74, спр. 40, арк. 27; Партархів Ворошиловградського обкому Компартії України, ф. 179, оп. 26, спр. 1, арк. 14—21.

від 52% до 59,5% загального прийому в кандидати партії дали партійні організації вугільної, металургійної, машинобудівної промисловості, будівництва, залізничного транспорту і сільського господарства¹⁹.

Важливе місце в організаційно-партійній роботі парторганізацій Донбасу займало керівництво комсомольськими організаціями. Партійні організації обговорювали звіти про діяльність комсомольських комітетів, подавали їм допомогу. Партійні організації металургійного заводу ім. Ілліча (м. Жданов), більшості шахт Чистяковського району, машинобудівного заводу ім. Кірова (м. Горлівка), провідних підприємств м. Макіївки, паровозобудівного заводу ім. Жовтневої революції уважно вивчали ділові і політичні якості комсомольських активістів, кращих з них рекомендували в кандидати партії. Якщо в перші післявоєнні роки в складі прийнятих кандидатами в члени ВКП(б) в Донбасі комсомольці становили 20—30%, то 1950 р. — 44%²⁰.

Значне місце в діяльності партійних організацій басейну займала ідеологічна робота з молодими комуністами. Іллічівський райком партії м. Жданова, наприклад, тільки за першу половину 1949 р. питання виховання молодих комуністів обговорював на двох пленумах і на двох нарадах з кандидатами партії, на 3 — з секретарями первинних і цехових парторганізацій, проведених при райкомі партії і парткоммах заводів ім. Ілліча та ім. Куйбишева, а також на 2 співбесідах з кандидатами в члени ВКП(б). За 6 місяців 1949 р. з кандидатів в члени партії тут було прийнято 106 чол.²¹

В Центрально-міському райкомі КП(б)У Донецька для кандидатів в члени ВКП(б) працювала тримісячна районна партійна школа, де проводилися бесіди, читалися лекції з питань партійного будівництва.

Партійні організації шахт Чистяковського району тресту «Азовстальбуд» (Жданов), паровозобудівного заводу ім. Жовтневої революції, машинобудівних заводів Краматорська давали новоприйнятим комуністам партійні доручення, регулярно проводили наради і співбесіди з ними, систематично заслуховували їх звіти на партійних зборах і засіданнях партбюро. Для молодих комуністів в парторганізаціях металургійних заводів ім. Сталіна (Донецьк) для них було створено кандидатську школу, а на «Азовсталі» комуністи, які дали рекомендацію, безпосередньо займалися вихованням поповнення партії²².

Протягом четвертої п'ятирічки партійні організації Донбасу прийняли в ряди ВКП(б) 18 814 кандидатів і 24 482 члени партії²³. Це свідчить про постійне зміцнення зв'язку партійних організацій з масами.

У післявоєнні роки значно зросло кількісно партійні ряди Донбасу. З січня 1946 по 1 січня 1950 рр. число комуністів Донецької обласної парторганізації збільшилося з 37 488 до 78 480 чол., а Ворошиловградської — з 22 220 до 48 429. Відбулися значні зміни у співвідношенні між кількістю членів і кандидатів в члени партії. Питома вага членів

¹⁹ Підраховано за даними: Партархів Донецького обкому Компартії України, ф. 326, оп. 70, спр. 106, 142, 183, 264, 303; арк. 1; Партархів Ворошиловградського обкому Компартії України, ф. 179, оп. 9, спр. 132, 172, 205, 236, 277, арк. 1.

²⁰ Партархів Ворошиловградського обкому Компартії України, ф. 179, оп. 9, спр. 199; арк. 3; Партархів Донецького обкому Компартії України, ф. 326, оп. 70, спр. 188, арк. 4.

²¹ Партархів Донецького обкому Компартії України, ф. 326, оп. 19, спр. 190, арк. 189.

²² Там же, ф. 50, оп. 2, спр. 33, арк. 16; «За металл», 21 вересня 1949 р.

²³ Підраховано за даними: Партархів Донецького обкому Компартії України, ф. 326, оп. 70, спр. 108—111, 146—149, 185—188, 232—235, 266—269, арк. 1, 3, 4; Партархів Ворошиловградського обкому Компартії України, ф. 179, оп. 9, спр. 123—126, 162—165, 196—199, 227—230, 267—269.

ВКП(б) у загальному складі комуністів Донецької області збільшилася з 78,9 до 88,2%, Ворошиловградської — з 76,2 до 87,3%²⁴. Це свідчить про правильне регулювання кількісного і якісного складу партійних рядів, поліпшення виховної роботи з кандидатами та успішну підготовку їх до вступу в члени ВКП(б).

Одним з найважливіших завдань внутріпартійної роботи 1946—1950 рр. ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б) України визначили організаційне зміцнення первинних партійних організацій і, насамперед, виробничих. За цей час у Донбасі була проведена велика робота по зміцненню існуючих і створенню нових первинних парторганізацій. Їх кількість збільшилась в Донецькій області з 2236 до 3830, в Ворошиловградській — з 1270 до 2832²⁵. У процесі вдосконалення структури первинних парторганізацій значна увага приділялася створенню і зміцненню партійних, кандидатських і партійно-комсомольських груп. Так, з квітня 1946 по квітень 1951 рр. число партгруп Донецької обласної парторганізації збільшилося з 400 до 1874, Ворошиловградської — з 212 до 1741²⁶. Широка мережа партійних груп створювала сприятливі умови для більш ефективного керівництва виробництвом, підвищення партійного впливу в масах. Партійні органи надавали великого значення навчанню секретарів парторганізацій, партактиву.

Зміцнення партійних рядів здійснювалось і шляхом раціональної розстановки комуністів на вирішальних ділянках виробництва. Донецький обком партії ці питання розглядав на пленумі, нарадах секретарів парторганізацій металургійних заводів і шахт, бюро обкому партії. Значна увага цьому питанню приділялася на IV (1949 р.) і V (1950 р.) обласних партійних конференціях, а в квітні 1950 р. на спеціальному партактиві²⁷.

Виконуючи рішення ЦК ВКП(б) «Про стан партійно-політичної роботи на вугільних шахтах Донбасу» (лютий 1948 р.)²⁸, Кіровський райком КП(б)У м. Донецька 1948 р. направив на підземні роботи 46 комуністів і 170 комсомольців, Горлівський міськом партії — 224 комуністи, що дало змогу створити додатково 6 вугільних парторганізацій і 35 партгруп. У Донецькій області було додатково створено 80 цехових парторганізацій, 209 партгруп на вирішальних ділянках вугледобування, більше 200 партгруп у важливих цехах заводів, 54 парторганізації в колгоспах. У Ворошиловградській області на 1 вересня 1948 р. з 9305 комуністів, які стояли на обліку в партійних організаціях вугільної промисловості, 6805 (71,4%) працювало безпосередньо в шахтах²⁹.

Велика робота була проведена по збільшенню партійного прошарку серед робітників основних професій. Прикладом правильної розстановки комуністів може служити робота парткому Макіївського

²⁴ Партархів Донецького обкому Компартії України, ф. 326, оп. 70, спр. 26, арк. 1; спр. 303, арк. 1; Партархів Ворошиловградського обкому Компартії України, ф. 179, оп. 9, спр. 87, арк. 44; спр. 271, арк. 1.

²⁵ Партархів Донецького обкому Компартії України, ф. 326, оп. 70, спр. 108, арк. 7; спр. 305, арк. 4; Партархів Ворошиловградського обкому Компартії України, ф. 179, оп. 9, спр. 87, арк. 44; спр. 271, арк. 1.

²⁶ Партархів Донецького обкому Компартії України, ф. 326, оп. 70, спр. 108, арк. 4; спр. 305, арк. 1; Партархів Ворошиловградського обкому Компартії України, ф. 179, оп. 9, спр. 123, арк. 3; спр. 319, арк. 1.

²⁷ Партархів Донецького обкому Компартії України, ф. 326, оп. 99, спр. 164, арк. 2; спр. 694, арк. 1—3; спр. 685, арк. 8—9; спр. 602, арк. 20—21; оп. 19, спр. 1, арк. 40; оп. 23, спр. 101, арк. 13.

²⁸ КПСС в резолюциях..., т. 6, стор. 261—266.

²⁹ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 106, спр. 216, арк. 183; Партархів Донецького обкому Компартії України, ф. 326, оп. 19, спр. 1, арк. 73, 112, 141.

металургійного заводу ім. Кірова, де 1950 р. з 897 комуністів 617 працювали на вирішальних ділянках виробництва³⁰.

За 1946—1950 рр. у 9 провідних галузях народного господарства кількість членів ВКП(б) збільшилася по Донецькій області з 52,9% до 61,9, Ворошиловградській — з 49,8% до 52,2%³¹. Таким чином, більшість комуністів Донбасу у досліджуваний період працювала на вирішальних ділянках виробництва, що дало можливість значно посилити там партійний вплив і сприяло успішному виконанню завдань четвертої п'ятирічки.

Партійні організації Донбасу приділяли велику увагу марксистсько-ленінському вихованню членів і кандидатів партії, від яких насамперед залежав рівень ідеологічної роботи. 1950/51 навчального року різними формами політичного навчання було охоплено понад 96% комуністів Донбасу³².

Значне місце в діяльності партійних організацій Донбасу займали питання добору, підготовки і розподілу партійних і радянських кадрів. Велику практичну допомогу у вирішенні цього питання подала постановка ЦК ВКП(б) «Про підготовку, добір і розподіл керівних партійних і радянських кадрів в Українській партійній організації» (26 липня 1946 р.)³³.

Поступово якісно змінювався склад кадрів, зменшувалася плінність. Якщо в 1947 р. з 2733 номенклатурних працівників Донецької обласної парторганізації змінилося 634 чол. (22,9%), то в 1949 р. з 1957 працівників — 240 (12,3%). На кінець відбудовного періоду 47% працівників мали вищу і незакінчену вищу освіту, проти 32% на 1947 р. При обкомі партії було створено резерв висунення з 80 чол.³⁴ Якісні зміни відбулись і в Ворошиловградській обласній парторганізації. На 1950 р. 77% номенклатурних працівників обкому партії мали закінчену вищу і середню освіту, майже на 20% зменшилася плінність кадрів. Кількість жінок, які працювали секретарями міськомів і райкомів КП(б)У, збільшилася порівняно з 1948 р. в 3 рази³⁵. Проте проблема кадрів у розглядуваний період повністю не була вирішена і набула свого дальшого розвитку в наступні роки.

Таким чином, багатогранна внутріпартійна робота парторганізацій Донбасу, спрямована на зміцнення своїх рядів, розвиток ініціативи і активності комуністів, була підпорядкована успішному виконанню завдань першої післявоєнної п'ятирічки. XVI з'їзд КП(б) України (січень 1949 р.) відзначив, що перемоги, здобуті українським народом, є результат значного підвищення рівня організаційно-партійної і партійно-політичної роботи³⁶. Зокрема, це стосується і партійних організацій Донецького краю, які були справжніми керівниками і організаторами трудящих мас.

³⁰ ПА ІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 106, спр. 216, арк. 183.

³¹ Підраховано за даними: Партархів Донецького обкому Компартії України, ф. 326, оп. 70, спр. 106, 142, 183, 230, 264, 303, арк. 1; Партархів Ворошиловградського обкому Компартії України, ф. 179, оп. 9, спр. 89, 172, 236, 277.

³² Партархів Донецького обкому Компартії України, ф. 326, оп. 23, спр. 64, арк. 74; Партархів Ворошиловградського обкому Компартії України, ф. 179, оп. 26, спр. 111, арк. 17.

³³ Нариси історії Комуністичної партії України, стор. 549.

³⁴ Партархів Донецького обкому Компартії України, ф. 326, оп. 19, спр. 243, арк. 170; спр. 245, арк. 57; оп. 29, спр. 1, арк. 78.

³⁵ Партархів Ворошиловградського обкому Компартії України, ф. 179, оп. 2а, спр. 2, арк. 7—9; оп. 26, спр. 1, арк. 21.

³⁶ XVI з'їзд Комуністичної партії (більшовиків) України, К., 1949, стор. 215.

З ІСТОРІЇ РОЗВИТКУ СЕРЕДНЬОЇ СПЕЦІАЛЬНОЇ ТА ВИЩОЇ ОСВІТИ В ДОНБАСІ (1921—1929 рр.)

Д. С. СПИРИДОНОВА

Велика Жовтнева соціалістична революція здійснила корінний переворот в усіх галузях суспільного життя і створила передумови для бурхливого розвитку нової соціалістичної культури. Одним з важливих завдань культурного будівництва було формування кадрів нової, народної інтелігенції. Ця проблема розв'язувалася трьома шляхами: по-перше, в процесі соціалістичного будівництва використовувалася і перевиховувалася частина старої буржуазної інтелігенції; по-друге, йшло масове висування передових робітників і селян на керівну державну, господарську і профспілкову роботу; по-третє, формувалися кадри спеціалістів у середній спеціальній і вищій школі.

Комуністична партія і Радянський уряд надавали виняткового значення підготовці кадрів через систему середньої спеціальної та вищої школи, яка розвивалася й міцніла в процесі соціалістичного будівництва.

Яскравим прикладом турботи Комуністичної партії про розвиток вищої і середньої спеціальної школи є її створення в Донбасі, де вона будувалася на основі досвіду, нагромадженого не лише на Україні, а й в РРФСР та в інших союзних республіках. Донецький край в розглядуваний період відіграв важливу роль в економіці не тільки Радянської України, але й усієї країни. Підкреслюючи його величезне значення, В. І. Ленін на XI з'їзді РКП(б) говорив: «Ви знаєте, що це — центр, справжня основа всієї нашої економіки. Ні про яку відбудову великої промисловості в Росії, ні про яке справжнє будівництво соціалізму не може бути й мови, бо його не можна побудувати інакше, як через велику промисловість, якщо ми не відбудуємо, не поставимо на належну висоту Донбас»¹.

Щоб успішно виконати великі і складні завдання, які поставила Комуністична партія перед Донбасом, слід було, поряд з іншими, розв'язати й питання підготовки кадрів, оскільки становище в цій справі взагалі, і на Донбасі зокрема, було дуже тяжким. У дореволюційній Росії налічувалося лише 105 вищих навчальних закладів, де здобувало освіту 127 тис. чол.² На Донбасі вузів не було зовсім.

Перед партійними і радянськими організаціями шахтарського краю постало завдання терміново вирішити важливі проблеми будівництва нової школи. Створення мережі середніх спеціальних навчальних закладів тут почалося відразу після перемоги Великого Жовтня, але в роки громадянської війни та іноземної воєнної інтервенції ця робота партії переривалася, і тільки після повного розгрому інтервентів та білогвардійців почали відкриватися технікуми. Вже в 1920 р. їх працювало чотири: в Луганську (нині — Ворошиловград), Лисичанську, Маріуполі, Горлівці³. У 1921 р. зростання мережі нових навчальних закладів стало ще інтенсивнішим.

Одним з перших середніх закладів на Донбасі був Юзівський (нині — Донецький) гірничий технікум. На клопотання партійних

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 33, стор. 258.

² КПСС во главе культурной революции. М., 1972, стор. 369.

³ Донецький обласний державний архів, ф. Р-2607, оп. 1, спр. 257, арк. 29, 17, 58, 77; ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 2, спр. 7, арк. 35.

організацій, у січні 1921 р. Центральне правління кам'яновугільної промисловості і Всеросійська спілка гірників ухвалили постанову про його створення. Технікум повинен був працювати за планом вищого учбового закладу і випускати інженерів вузького профілю. У зв'язку з початком індустріалізації і потребою в пролетарських кадрах, що дедалі зростала, у 1926 р. РНК СРСР вирішила перетворити його в гірничий інститут ім. Артема ⁴.

У жовтні 1922 р., за ініціативою партійних організацій та органів народної освіти, був створений кооперативний технікум, який мав готувати кадри для споживчої кооперації Донбасу. В ньому навчалася переважно молодь, рекомендована кооперативними організаціями. Великі завдання у справі зміцнення сільського господарства губернії покладали на сільськогосподарський технікум, відкритий того ж року ⁵.

У січні 1924 р. в Луганську відбулося урочисте відкриття першого в Донбасі Інституту народної освіти ⁶. На деяких великих шахтах, зокрема на Кадіївській (1926 р.) ⁷, були створені вищі технічні учбові заклади — вузуи.

З кожним роком кількість середніх спеціальних та вищих навчальних закладів на Донбасі зростала. На кінець 1929 р. в губернії налічувалося 17 технікумів, у яких здобували освіту 2 951 чол., і 2 інститути, де навчалася 1 028 студентів ⁸.

У будівництві середньої спеціальної та вищої школи Комуністична партія взяла рішучий курс на масове залучення робітників і селян до вищої та середньої спеціальної освіти з тим, щоб у найкоротші строки здійснити її пролетаризацію.

Один із шляхів до цього лежав через створення робітничих факультетів (робітфаків). На Україні вони виникли за прикладом РРФСР. 7 березня 1921 р. вийшов Декрет РНК УРСР «Про утворення робітничих факультетів» ⁹, схвально зустрінутий робітниками Донбасу. 1 травня 1922 р. на вимогу трудящих був створений Луганський індустріальний робітфак. Спочатку в ньому навчалася 96 чол. з великим виробничим стажем. Тільки в жовтні 1922 р. робітфак визнали органи народної освіти і на навчання до нього були надіслані 100 чол. з робітників і селян. З 10 листопада 1922 р. Луганський робітфак став денним. Велику матеріальну допомогу подали йому партійні та громадські організації ¹⁰. Кількість робітфаків рік у рік зростала. В 1929 р. на Донбасі діяло вже 17 таких закладів, де навчалось 2 437 чол. ¹¹

Під час прийому до вузів і технікумів велика увага приділялася класовому добору студентів. Для цього у місцевих відділах народної освіти створювалися спеціальні відбіркові комісії з представників партійних, комсомольських і профспілкових організацій. Так, у Донбасі з осені 1922 р. прийом здійснювався тільки за путівками. Із загальної

⁴ История технического развития угольной промышленности Донбасса, т. 1, К., 1969, стор. 587—590.

⁵ Ворошиловградський обласний державний архів, ф. Р-681, оп. 1, спр. 883, арк. 28; ф. Р-1915, оп. 1, спр. 6, арк. 3.

⁶ «Студент революції». 1925, № 2, стор. 35.

⁷ История технического развития угольной промышленности Донбасса, т. 1, стор. 59.

⁸ М. Авдієнко. Загальне навчання на Україні. Стан та перспективи, Харків, стор. 78—79, 80—81. (Підрахунки автора).

⁹ Культурне будівництво в Українській РСР (1917—1959 рр.), 36. документів, т. 1, К., 1959, стор. 95.

¹⁰ Донецкий рабочий факультет. — «Путь просвещения», 1923, № 6, стор. 275—276.

¹¹ М. Авдієнко. Назв. праця, стор. 78—79, 80—81.

кількості учнів вузів і технікумів 1 255 становили робітники, 383 селяни, 112 інша молодь¹². Багато учнів з Донбасу направлялися до вузів країни. В 1923 р. серед відряджених губернськими організаціями на навчання в інші міста було 68% робітників, 22% селян та 10% інших¹³.

Щоб змінити соціальний склад студентів, треба було поліпшити матеріальний стан тих із них, які вийшли з робітників і селян. Постановою ВУЦВК від 1 лютого 1922 р. було вирішено запропонувати Наркомосові перевести студентів щодо продзабезпечення на становище курсантів військових навчальних закладів. Згідно з цією постановою необхідне грошове утримання та посібники відпускалися в першу чергу робітникам¹⁴.

2 серпня 1922 р. при ВУЦВК був створений комітет допомоги студентам вищих учбових закладів. Одним з поставлених перед ним завдань була організація студентських гуртожитків. У розв'язанні цього питання комітет спирався на самодіяльність студентства та на їх організації — комітети поліпшення побуту учнів вищих шкіл (КУБУЧі). Роботою КУБУЧів, які проіснували до початку 1927/28 навчального року, керувало Центральне бюро комуністичного студентства, а після його ліквідації — Центральне бюро пролетарського студентства при УРРПС¹⁵.

29 серпня 1923 р. КУБУЧ був створений при Донецькому губвиконкомі¹⁶. При безпосередній допомозі партійних організацій і громадськості 8 жовтня 1924 р. КУБУЧ був створений у Луганському окрузі. Він охоплював 5 учбових закладів: ІНО, кооперативний, робітничий вечірній та сільськогосподарський технікуми, індустріальний робітфак, усього 1082 чол.¹⁷ За час свого існування КУБУЧ провів велику роботу щодо поліпшення побуту студентів. Якщо в 1923/24 навчальному році число студентів, забезпечених гуртожитками, становило 45%, то наступного року — 65%. З червня 1925 р. почали діяти студентська амбулаторія та будинок відпочинку¹⁸.

Будівництво нових середніх спеціальних і вищих учбових закладів проходило в дуже складних умовах (особливо в першій половині 20-х років). Комуністична партія і Радянський уряд вживали всіх заходів до того, щоб заняття у технікумах та вузах не припинялися ні на один день. В зв'язку з неможливістю перевести всі навчальні заклади на повне державне утримання, в них частково запроваджувалося самообслуговування. Головпрофос кинув заклик: вчитися і працювати. Вузи і технікуми наділялися земельними ділянками, забезпечувалися сільськогосподарським інвентарем, була введена плата за навчання, від якої звільнялося тільки пролетарське студентство. Все це дещо зміцнило матеріальну базу навчальних закладів. У 1923 р. підсобні господарства покривали 45—50% витрат на утримання вузів¹⁹.

У 1923/24 навчальному році намітився деякий перелом у матеріальному забезпеченні вузів. Успішна відбудова народного господарства,

¹² ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 3, оп. 1, спр. 2058, арк. 8.

¹³ Звіт губернського комітету КП(б)У (березень 1923 — березень 1924 рр.), 1924, стор. 147.

¹⁴ Культурне будівництво в Українській РСР, т. I, стор. 137.

¹⁵ Вища школа Української РСР за 50 років, т. I, К., 1967, стор. 89—90.

¹⁶ Донецький обласний державний архів, ф. Р-2607, оп. 1, спр. 870, арк. 54.

¹⁷ Ворошиловградський обласний державний архів, ф. Р-637, оп. 1, спр. 10, арк. 78.

¹⁸ Там же, арк. 79.

¹⁹ Вища школа Української РСР за 50 років, т. I, стор. 76.

проведена грошова реформа зміцнили державний бюджет. Це дало можливість збільшити державні асигнування на народну освіту. Наприклад, у Луганському окрузі за період з 1925/26 по 1926/27 навчальний рік вони зросли з 380 090 крб. до 590 201 крб. Крім того, збільшилися надходження з місцевого бюджету. Якщо в 1925/26 навчальному році вони були зовсім незначними, то вже через два роки з місцевого бюджету надійшло: на будівництво навчальних закладів 70 тис. крб., на стипендії — 14 тис. крб., на зміцнення матеріальної бази — 15 тис. крб.²⁰

Велику увагу Комуністична партія і Радянський уряд приділяли ідейно-політичному вихованню студентської молоді. Особливої гостроти питання політичного загартування молоді набуло в перші роки непу, коли пожевжалася буржуазна ідеологія, активізували свою антирадянську діяльність розбиті революцією партії та угруповання, які намагалися посилити свій вплив на радянське студентство і перетворити вищу школу на свій опорний пункт. XII Всеросійська партійна конференція відзначала, що «антирадянські партії і течії систематично намагаються перетворити... кафедру вищих навчальних закладів у трибуну неприхваної буржуазної пропаганди»²¹. Вища школа стала однією з найважливіших ділянок ідеологічної боротьби. І головну роль у цій боротьбі, у справі виховання марксистсько-ленінського світогляду повинні були відіграти вузівські партійні організації.

Кількість комуністів у вузах і технікумах зростала разом із збільшенням робітничо-селянського прошарку студентства. В Донецькому інституті народної освіти з 1923 по 1926 р. партійна організація збільшилася з 28 до 101 чол., а комсомольська — з 70 до 192. У Донецькому гірничому технікумі за той же час партійна організація виросла з 46 до 184 чол., а комсомольська — з 28 до 194. У Луганському кооперативному технікумі кількість комуністів збільшилась з 19 до 53, а комсомольців — з 22 до 118 чол.²²

Вузівські партійні осередки проводили різноманітну роботу. Так, у гірничому технікумі ім. Артема на засіданні партійного осередку неодноразово заслуховувалися звіти директора-організатора про стан навчально-виховної роботи, про розширення і зміцнення матеріальної бази технікуму. Разом з дирекцією партбюро займалося добором викладачів. Комуністи брали участь у роботі предметних комісій, у розробці навчальних планів і програм. Партійна організація спрямовувала роботу комсомольського осередку, до якого був прикріплений член партійного бюро²³.

Зростання рядів пролетарського студентства у технікумах і вузах України викликало необхідність створити у вищих і середніх спеціальних учбових закладах професійні організації. За вказівкою ЦК РКП(б), ВЦРПС у жовтні 1922 р. розробила положення про організацію пролетарського студентства у вищій школі. Створення студентських професійних організацій на Україні відбувалося під безпосереднім керівництвом ЦК КП(б)У. Вже на весні 1923 р. профорганізації України об'єднували майже 30% студентів республіки²⁴.

²⁰ Партархів Ворошиловградського обкому Компартії України, ф. 34, оп. 1, спр. 678, арк. 35.

²¹ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, ч. 1, К.. 1954, стор. 629.

²² ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 3, оп. 1, спр. 1761, арк. 1; Партархів Ворошиловградського обкому Компартії України, ф. 34, оп. 1, спр. 236, арк. 5; спр. 237, арк. 22; Донецький політехнічний, Донецьк, 1969, стор. 20, 22.

²³ Донецький політехнічний, стор. 21.

²⁴ Вища школа Української РСР за 50 років, т. 1, стор. 100.

Комсомольські, профспілкові і студентські організації вузів проводили значну громадську та виховну роботу серед молоді як у своїх навчальних закладах, так і за їх межами — на підприємствах, у військових частинах, на селі. Комуністи Донецького гірничого технікуму багато робили для комуністичного виховання трудящих міста. Щосуботи агітатори виїжджали на заводи і шахти Макіївки, Будьонівки, Рутченкова, Щеглівки, де виступали з лекціями і доповідями. Після лекцій наставала черга студентської самодіяльності. Не припинялася робота навіть під час канікул. Виїжджаючи до інших міст і сіл, комуністи і комсомольці допомагали громадським організаціям у ліквідації неписьменності серед населення, організовували колективні читання газет і журналів тощо²⁵.

Луганський інститут народної освіти проводив пропагандистську роботу серед червоноармійців місцевого гарнізону²⁶. За ініціативою партійної організації при інституті був створений семінар з питань дитячого руху; 80% студентів працювали в піонерських загонах²⁷.

Незважаючи на успіхи, досягнуті під керівництвом партійних організацій у спорудженні нових учбових закладів і розширенні старих, народне господарство країни, зокрема Донбасу, ще відчувало нестачу спеціалістів. Тому проблема підготовки кадрів залишалася надзвичайно гострою. Це було обумовлено не лише грандіозними завданнями соціалістичного будівництва, але й тим, що частина старої інтелігенції стала на шлях саботажу, шкідництва і співробітництва з іноземною розвідкою. На початку 1928 р. органами ДПУ з допомогою робітників була розкрита велика організація буржуазних спеціалістів у Шахтинську, яка намагалася дезорганізувати видобуток вугілля, зірвати індустріалізацію, послабити оборонну могутність СРСР. У травні 1928 р. члени цієї шкідницької організації стали перед радянським судом («шахтинська справа»).

Рішення липневого (1928 р.) і листопадового (1929 р.) Пленумів ЦК ВКП(б) націлили Комуністичну партію і радянський народ не тільки на ліквідацію розриву, що виник між потребою народного господарства у кваліфікованих спеціалістах та станом їх підготовки у вищій і середній спеціальній школі, а й створили передумови для того, щоб СРСР у найближчі роки наздогнав і випередив розвинуті капіталістичні країни як за кількістю спеціалістів, так і за рівнем їх теоретичної і практичної підготовки. Виконання цього важливого завдання стало головним змістом діяльності партійних осередків вузів і технікумів країни, зокрема Донбасу, в наступний період — період реконструкції народного господарства.

Хоч у 1921—1929 рр. проблема підготовки кадрів з числа робітників і селян ще не була розв'язана повністю, систематична і наполеглива робота партії у справі будівництва радянської вищої і середньої спеціальної школи дала свої наслідки. Якщо до Великої Жовтневої соціалістичної революції Донбас не мав власних кадрів, то разом із будівництвом тут навчальних закладів відбулися й перші випуски нових радянських спеціалістів. Уже в 1921 р. Лисичанський гірничий технікум закінчили 29, а Маріупольські трирічні педагогічні курси — 43 чол.²⁸ В 1926 р. відбувся перший випуск 25 інженерів-

²⁵ Донецкий политехнический, стор. 22.

²⁶ Партархів Ворошиловградського обкому Компартії України, ф. 34, оп. 1, спр. 233, арк. 10.

²⁷ Там же, арк. 8.

²⁸ Донецкий обласний державний архів, ф. Р-2607, оп. 1, спр. 251, арк. 17, 91.

механіків Донецького гірничого технікуму²⁹. У Луганському окрузі за весь час існування технікумів і вузів до початку 1928/29 навчального року було випущено: 64 педагоги, 118 кооператорів, 73 агрономи, 77 інженерів-залізничників³⁰.

Перші випуски інженерів і техніків — вихідців із середовища робітничого класу та селянства певною мірою зміцнили кадрами радянських спеціалістів провідні галузі народного господарства Донецького краю.

²⁹ Донецький политехнический, стор. 19.

³⁰ Ворошиловградський обласний державний архів, ф. Р-401, оп. 1, спр. 275, арк. 177.

ВОЗЗ'ЄДНАННЯ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ З УКРАЇНСЬКИМИ ЗЕМЛЯМИ В СКЛАДІ РОСІЙСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

В. А. СМОЛІЙ

Радянські вчені приділяють певну увагу висвітленню політичної історії народів нашої країни доби феодалізму. Але коло питань, пов'язаних з возз'єднанням Правобережної України з українськими землями в складі Російської держави, ще й досі майже не досліджене, а фрагментарні згадки, які трапляються в літературі, не дають змоги правильно зрозуміти хід цих подій.

У другій половині XVIII ст. Річ Посполита переживала економічний застій та політичний занепад. Режим так званої шляхетської демократії привів країну до повної залежності від іноземних держав. Ф. Енгельс, характеризуючи становище Польщі другої половини XVIII ст., зазначає: «Країна, яка вперто зберігала недоторканим феодальний суспільний лад, в той час як всі її сусіди прогресували, формували свою буржуазію, розвивали торгівлю й промисловість і створювали великі міста,— така країна була приречена на занепад. Аристократія дійсно довела Польщу до занепаду, до цілковитого занепаду»¹.

Відірване від основних українських земель, Правобережжя наприкінці XVIII ст. являло собою складний вузол суперечностей. Однак у цей період зміцнювалися економічні, політичні та культурні зв'язки Правобережної України з Росією. Не припинялася боротьба українського населення за возз'єднання із своїми єдинокровними братами в складі Російської держави. Розв'язання цього питання набирало міжнародного характеру, про що свідчать події в Європі протягом останньої чверті XVIII ст. Послабленням Речі Посполитої скористалися уряди європейських держав (насамперед Росії, Пруссії та Австрії), які розпочали між собою боротьбу за сфери впливу в цій країні.

Пруссія, одягнувши маску захисника шляхетських вольностей і використовуючи тимчасові зовнішньополітичні труднощі російського царизму (війна з Туреччиною 1787—1791 рр.), уклала з Польщею в березні 1790 р. союз, спрямований проти Росії.

Проте основним фактором, який впливав на розвиток міжнародних відносин, була Велика французька буржуазна революція. Для її роз-

¹ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 16, стор. 160.

грому були змушені об'єднатися монархічні держави Європи. Зокрема, таке зближення почалося між Росією та Пруссією. Але час показав, наскільки безпідставними були ці плани союзників. Героїчний опір революційної армії порушив плани антифранцузької коаліції. Пруссія змушена була шукати джерело для «компенсації» своїх витрат у війні проти Франції насамперед за рахунок Речі Посполитої. Царизм, зв'язаний війною з Туреччиною, не поділяв на цьому етапі поглядів прусського уряду. Катерина II хотіла використати Польщу як бар'єр у боротьбі з революційними ідеями².

Однак внутрішньополітичні події у Польщі внесли корективи до планів Росії та Пруссії. Реформи, здійснені так званим чотирирічним сеймом 1788—1792 рр. (прийняття нової конституції, за якою скасовувалися виборність королів і право *liberum veto*, розв'язання міщанського і дисидентського питань), змінили ставлення царизму до польських справ. Катерина II заявила, що не погодиться «ні на що з цього нового стану речей»³. Противники нової конституції — польські магнати звернулися до уряду царської Росії за допомогою. У липні 1791 р. князь Г. Потьомкін, головнокомандуючий російською армією, одержав секретний рескрипт Катерини II, який передбачав введення в межі Польщі військ, що повертатимуться із турецького фронту⁴. Прусска дипломатія все наполегливіше домогалася нового поділу Польщі.

У рескриптах від 14 березня та 1 квітня 1792 р. генералу М. Каховському, який командував російськими військами майбутньої кампанії, Катерина II наказала в першій половині травня зайняти територію Правобережної України⁵. 6 травня російський посол вручив польському уряду декларацію, в якій різко засуджувалася діяльність сейму, його реформи, зокрема, конституція 3 травня 1791 р., і оголошувалося про введення російських військ у Польщу⁶.

У ніч з 7 на 8 травня 1792 р. основні сили російських військ (майже 64 тис. чол.) вступили на територію Польщі поблизу міст Могильова та Сорок. Дещо пізніше виступили допоміжні частини біля Ольвіополя і Василькова⁷. Польські війська на Правобережжі чисельністю до 30 тис. чол. були погано озброєні. Провіант і військово спорядження майже не підвозилися. Офіцери проводили свій час на балах, візитах та прийомах. Армією командував бездарний Ю. Понятовський — племінник польського короля. Окремі організаційні заходи звичайно не могли покращити її загального критичного стану⁸. Вступ російських військ сприяв активізації боротьби народних мас Правобережної України проти своїх гнобителів. Владам доповідали, що «хлопи» готові піднятися, схизма погрожує оволодіти краєм⁹. Магнати та шляхта залишали свої маєтки і втікали за кордон. Комendant Кам'янецької фортеці Орловський доповідав 22 червня у Варшаву: «...На Поділлі неможливо було в цей час знайти жодного поміщика... бояться вони й мужиків, які стали дуже зухвалими»¹⁰. Польські чиновники

² Чтения в императорском обществе истории и древностей российских. кн. 2. СПб., 1865, стор. VII.

³ С. Соловьев. История падения Польши, М., 1863, стор. 259.

⁴ Центральна наукова бібліотека АН УРСР (ЦНБ АН УРСР), відділ рукописів, II. 5972, арк. 1—8.

⁵ Сборник Русского исторического общества, т. 47, СПб., 1885, стор. 241—250.

⁶ Полное собрание законов Российской империи, т. 23, СПб., 1830. № 17044.

⁷ Центральний державний військово-історичний архів СРСР (далі — ЦДВІА СРСР), ф. 41, оп. 199, спр. 329, арк. 82, 113.

⁸ Я. Д. Охотский. Рассказы о польской старине, т. 1, СПб., 1874, стор. 253.

⁹ Н. Костомаров. Сочинения, т. 18, СПб., 1886, стор. 132.

¹⁰ «Вестник Европы», 1874, серпень, стор. 462.

у своїх реляціях повідомляли, що українські селяни чекають на росіян, як на визволителів і друзів. Граф Ю. Понятовський писав, що вся Україна підтримує російську армію, допомагаючи їй продуктами¹¹. Дуже часто українські селяни були провідниками російських військових частин.

Польські війська після дрібних сутичок відступили. На території Київського, Брацлавського та Подільського воєводств був залишений корпус генерала Дерфельдена, а інші російські частини 30 травня з-під Вінниці, Бердичева та Немирова, переслідуючи ворога, виступили в напрямку м. Полонного. Значні бої відбулися біля р. Бездонної Криниці та с. Деревичів. Російські війська захопили тут 200 возів та 2 гармати ворога¹². Але з невідомих причин польські війська 5 червня залишили укріплення Полонного і відступили до м. Заславля. Поблизу с. Зеленців 7 червня відбулася одна з найбільших битв воєнної кампанії 1792 р. Втрати польської армії становили до 2 тис. убитих і поранених, російської — 126 убитих і 581 поранений¹³.

До кінця червня 1792 р. російські війська оволоділи Острогом, Дубно та Володимиром-Волинським. Польські війська відступили за р. Буг. Воєнні дії на Правобережній Україні припинилися.

Слідом за російськими військами переміщувалися центри конфедерації, проголошеної 14 травня в містечку Торговиці. У червні 1792 р. у всіх великих містах Правобережжя було відкрито її відділення. Проте якоїсь реальної сили торговицька конфедерація не мала, оскільки її діяльність перебувала під контролем царської адміністрації, зокрема особливого уповноваженого російського уряду барона Бюлера¹⁴.

Утримати Польщу під своїм впливом Росія не могла. Боячися втратити Пруссію як союзницю в боротьбі проти революційної Франції, Росія в липні 1792 р. уклала з нею договір, основні статті якого спрямовувалися проти рішень польського сейму, і змушена була погодитися на новий поділ Польщі¹⁵. 12 січня 1793 р. Росія та Пруссія уклали нову конвенцію про поділ Польщі. Скликаний під прямим тиском союзних держав, Гродненський сейм 11 липня 1793 р. змушений був підписати договір про передачу Росії Білорусії та Правобережної України. А 12 вересня було оголошено про приєднання до Пруссії споконвічних польських земель¹⁶.

Так завершився другий поділ Польщі, який, за словами Ф. Енгельса, «був здійснений в результаті союзу великої феодальної аристократії Польщі з трьома державами, які брали участь у поділі. Він зовсім не був прогресом, як твердить експоет пан Йордан; він був для великої аристократії останнім засобом порятунку від революції, він був наскрізь реакційним»¹⁷.

На початку січня 1793 р. генерал М. Кречетников, призначений командуючим російськими військами на Правобережжі, прибув до Полонного, де знаходився штаб російської армії, і розпочав підготовку до обнародування маніфесту про включення до складу Росії. З від-

¹¹ Н. Костомаров. Сочинения, т. 18, стор. 432.

¹² Сборник Русского исторического общества, т. 47, стор. 359—360, 367—368; С. Соловьев. Назв. праця, стор. 271.

¹³ Сборник Русского исторического общества, т. 47, стор. 389.

¹⁴ Там же, стор. 297—308.

¹⁵ Ф. Мартенс. Собрание трактатов и конвенций, заключенных Россиею с иностранными державами, т. VI, СПб., 1883, стор. 156.

¹⁶ Полное собрание законов Российской империи, ф. 23, № 17141; Д. Иловайский. Гродненский сейм 1793 г. Последний сейм Речи Посполитой, М., 1870, стор. 211.

¹⁷ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 5, стор. 338.

повідними інструкціями у Подільське воеводство було послано генерала Дерфельдена, у Волинське — Леванідова, у Київське і Брацлавське — Загряжського, з особливим загоном у Житомир виїхав Шереметьєв¹⁸.

Хоча обстановка на Правобережжі була спокійною, проте царську адміністрацію турбувало ставлення до подій польських військ, які тут залишалися. Польським військовим частинам, які складуть присягу, пропонувалося перейти на службу до Росії, а всі інші мали протягом місяця залишити межі Російської держави.

20 березня М. Кречетников доповідав у Петербург, що приготування закінчені, а 27 березня 1793 р. маніфест був обнародований¹⁹. У ньому, зокрема, говорилося, що Росія «всегда взирала на те притеснения, которыми земли и грады к Российской империи прилеглые, некогда сущим ее достоянием бывшие и единоплеменниками ее населенные, созданные и православною христианскою верою просвещенные, подвержены были». У маніфесті засуджувалися зміни в Польщі, «розбешене зборище бунтівників французьких», нова конституція і оголошувалося про перехід під владу Російської держави Правобережної України та Білорусії. Маніфест передбачав складання протягом місяця присяги жителями Правобережжя (крім селян, за яких її складали поміщики)²⁰.

Становище ускладнювалося тим, що частина польських гарнізонів не тільки відмовилася дати присягу, але й розпочала военні приготування. Особливо напружена обстановка склалася в Кам'янці-Подільському, комендантом якого був активний діяч конфедерації А. Злотницький. Уряд Катерини II розумів, яке політичне та військове значення мало оволодіння цим містом. Це створило б не лише відповідні умови для проведення запланованих реформ, але й вплинуло на хід виборів у Гродненський сейм та на його рішення. Російські війська на Правобережжі і в суміжних областях були приведені у бойову готовність. Такі заходи примусили польські війська скласти присягу. Протягом квітня 1793 р. це зробили гарнізони Вінниці, Житомира, Бара, Лабуня, Летичева, Деражні, Погребища²¹.

20 квітня війська під командуванням генерала Дерфельдена підійшли до Кам'янця-Подільського. Гарнізон фортеці налічував майже 3 тис. чол., вона була добре укріплена, тут знаходилася значна кількість боєприпасів та спорядження. Полковник А. Злотницький наказав обороняти місто²². Однак жителі Кам'янця-Подільського переходили на бік російських військ, створювали таємні гуртки, самостійно присягали на вірність Росії²³. За таких обставин А. Злотницький почав вести переговори з Дерфельденом і добився деяких вигод для польських офіцерів, зокрема пенсій і передачі своїх посад в разі залишення служби. 21 квітня фортеця була здана російським військам. А. Злотницький з польськими офіцерами виїхав за браму і передав символічний ключ від міста генералу Дерфельдену. В Кам'янець-Подільський вступили російські війська²⁴.

Оволодінням Кам'янцем-Подільським фактично завершився процес возз'єднання основних земель Правобережної України з Росією. До складу Російської держави ввійшло 4533 кв. миль території, 410 міст

¹⁸ Центральний державний архів давніх актів СРСР (далі — ЦДАДА СРСР) ф. 12, оп. 1, спр. 218, арк. 237.

¹⁹ Там же, арк. 237—238.

²⁰ Полное собрание законов Российской империи, т. 23, № 17108.

²¹ ЦДАДА СРСР, ф. 12, оп. 1, спр. 218, арк. 238, 253, 255, 256.

²² Там же, арк. 266.

²³ Dr. Antoni J. Opowiadania historyczne, seria trzecia, t. II, Warszawa, 1882, стор. 68—69.

²⁴ ЦДАДА СРСР, ф. 12, оп. 1, спр. 218, арк. 277, 279.

та містечок, 10 081 село з 3 011 688 жителями²⁵. «Майже вся Білорусія і Малоросія, — вказував Ф. Енгельс, — були тепер возз'єднані з Великоросією»²⁶.

У 1794 р. у Польщі почалося визвольне повстання під керівництвом Т. Костюшка, яке певною мірою вплинуло і на міжнародні відносини²⁷. Уряд Катерини II, стурбований повстанням та ускладненням міжнародного становища країни (загострення відносин з Туреччиною та Пруссією), пішов на зближення з Австрією, яка потрібна була йому не тільки як союзник у боротьбі проти Туреччини, але й як непримиренний ворог революційних рухів у Європі. 23 грудня 1794 р. представники уряду Катерини II уклали таємну угоду з Австрією про новий поділ Польщі. У жовтні 1795 р. Пруссія змушена була приєднатися до австро-російської угоди²⁸. Внаслідок третього поділу Австрія загарбала територію Малої Польщі (Люблін і Краків з прилеглими районами), Пруссія — Велику Польщу, до складу Росії ввійшли Західна Волинь, Західна Білорусія, Литва і Курляндія.

Після возз'єднання Правобережної України з Росією необхідно було провести адміністративно-територіальний поділ відповідно до того, що існував у Росії. Указом Катерини II від 13 квітня 1793 р. Правобережна Україна поділялася на Ізяславську й Брацлавську губернії. Утворилася також Кам'янецька область, а землі колишніх Київського і частини Брацлавського воєводств ввійшли до складу Київського намісництва²⁹. На чолі Правобережної України став генерал-аншеф М. Кречетников, а після його смерті генерал-губернатором Мінської, Ізяславської та Брацлавської губерній був призначений Т. І. Тутолмін³⁰. Але такий поділ Правобережної України був дуже невдалим, він не враховував специфічних особливостей окремих її районів, не було навіть остаточно визначено межі губерній та повітів.

Події внутрішнього й міжнародного життя кінця XVIII ст. змусили уряд внести зміни до адміністративно-територіального поділу. Указом від 1 травня 1795 р. утворено Брацлавську, Волинську й Подільську губернії, а дещо пізніше — Брацлавське (з 13 округів), Волинське (13), Подільське (12) намісництва³¹.

За правління Павла I намісництва були ліквідовані. В 1797 р. Правобережну Україну поділено на губернії — Київську, Подільську й Волинську³². Остаточно кордони повітів цих губерній встановлено у 1804 р.

Відповідно до нового адміністративного поділу було створено державні органи управління. Проте, зважаючи на своєрідність політичних обставин на Правобережній Україні (зокрема, наявність польського магнато-шляхетського елементу), царський уряд залишив у силі польські закони, які існували до 3 травня 1791 р., перш за все Литовський статут. Судові чиновники, в основному, залишилися на своїх місцях, лише на головні посади були направлені російські чиновники. Як й інші адміністративні установи, суди були відкриті лише наприкінці 1796 р.³³

²⁵ Краткое начертание истории государства польского от Пяста до Станислава Августа Понятовского, последнего его короля. СПб., 1847, стор. 70.

²⁶ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 22, стор. 24.

²⁷ В. І. Смолій. Повстання 1794 р. під керівництвом Т. Костюшка і Правобережна Україна. — «УІЖ», 1974, № 2.

²⁸ Ф. Мартенс. Назв. праця, стор. 238, 266—271.

²⁹ Полное собрание законов Российской империи, т. 23, № 17112.

³⁰ ЦДІА УРСР, ф. 193, оп. 2, спр. 636, арк. 151.

³¹ Полное собрание законов Российской империи, т. 23, №№ 17323, 17334, 17352.

³² Там же, т. 24, №№ 17634, 18117.

³³ Житомирський обласний державний архів, ф. 16, оп. 4, спр. 2.

Діловодство велося двома мовами: російською і польською, що створювало труднощі в роботі. Про це свідчить такий факт. Овер-комендант Києва П. Вігель у червні 1794 р. просив київського митрополита прислати у його розпорядження студентів академії для перекладу справ у судах³⁴. Дуже складне становище склалося в Ізяславській та Брацлавській губерніях, де через відсутність досвідчених чиновників у місцевих судах справи не слухалися протягом кількох місяців³⁵. У місцевих та центральних судах процвітали хабарництво і підкуп. Поміщики розтягували тяжби на багато місяців, добивалися прийняття вигідних для себе вироків.

За участь у подіях 1792 р. царський уряд надав титул графа та значні земельні володіння М. Кречетникову³⁶. Протягом 1793—1795 рр. частину державних та конфіскованих земель у Брацлавській, Волинській та Подільській губерніях було віддано генералам Кутузову, Маркову, Ферзену. Великі земельні володіння і багато селян одержали Безбородько, Морков, Новосильцев, Репнін; 65 високопоставленим особам передано 79 550 селян³⁷. Значну кількість маєтків одержали поміщики Росії та Лівобережної України³⁸.

Але й панівні класи Правобережної України не були обійдені царськими милостями. Нові чини й звання одержали Сангушки, Потоцькі, Ржевуські, Браницькі та інші родини польських магнатів. Розпорядженнями та указами Катерини II на Правобережну Україну поширювалися дія Жалуваної грамоти дворянству. Між магнатошляхетською верхівкою та царською адміністрацією встановлювалися найтісніші зв'язки. Та й насправді царизм був значно сильнішим і надійнішим опікуном інтересів польського феодального класу, ніж слабка державна машина Речі Посполитої.

Економічне становище Правобережної України наприкінці XVIII ст. залишалося тяжким. Тому нова адміністрація здійснила ряд заходів, щоб досягнути деяких змін у цьому напрямку. Рескриптом Катерини II від 18 квітня 1793 р. селяни звільнялися на два роки від державних податків, постойв війська та безкоштовного користування їхньою робочою худобою. Протягом 1793—1795 рр. у губерніях проведено перепис населення, розмежування земель, зібрано дані про державні маєтки³⁹.

Частину маєтків польських поміщиків, які брали участь у повстанні 1794 р., було секвестровано. Проте царський уряд вже на початку 1795 р. наказав повернути більшості поміщиків їх володіння «з тими правами, якими користувалися вони до взяття цих маєтків у казенний секвестр...»⁴⁰.

Щоб заручитися підтримкою панівної верхівки міст, уряд Катерини II поширив дію Жалуваної грамоти містам 1785 р. на територію Правобережжя. З цією ж метою за рескриптами генерал-губернатора від 3 та 22 травня 1795 р. весь прибуток від міської торгівлі використовувався для внутрішніх потреб⁴¹.

³⁴ Акты и документы, относящиеся к истории Киевской Академии, т. V, К., 1908, стор. 483.

³⁵ Київський обласний державний архів, ф. 3, оп. 1, спр. 2, арк. 122.

³⁶ ЦДІА УРСР, ф. 193, оп. 2, спр. 638, арк. 112.

³⁷ «Русский архив», кн. 3, 1873, стор. 2302—2315.

³⁸ Вестник Юго-Западной и Западной России, т. III, К., 1864, стор. 52.

³⁹ Материалы для истории Подольской губернии, Каменец-Подольский, 1885, стор. 38, 41.

⁴⁰ ЦДАДА СРСР, ф. 12, оп. 1, спр. 232, арк. 103.

⁴¹ ЦДІА УРСР, ф. 210, оп. 2, спр. 18, арк. 2.

Оскільки Правобережна Україна стала окраїною Російської держави, виникла необхідність утворення нових митниць. Указом Катерини II від 7 серпня для «поліпшення і розширення внутрішньої торгівлі» скасовувалася стара і створювалася нова система митниць поблизу міст Ямполь, Могильова, Жванця, Волочиська, Радзівілова, Володимира і с. Гусятина⁴².

Серед інших заходів царської адміністрації важливе значення мала організація регулярного поштового зв'язку в новостворених губерніях. Проте поміщики, які мали покривати частину витрат, часто відмовлялися давати коней, забороняли селянам перевозити поштові вантажі. Створення поштових станцій завершилося лише в XIX ст.

Сталися зміни і в галузі освіти. За розпорядженням генерал-губернатора Т. Тутолміна школи Правобережної України перейшли у відання місцевої адміністрації, зростала їх кількість, у них почали вивчати російську мову⁴³.

Суспільно-політичне життя на Правобережній Україні в роки возз'єднання відзначалося певною складністю.

Почався масовий перехід українського населення з католицько-уніатської віри в православну. Як і в попередні часи, цей важливий елемент суспільного життя дедалі більше набуває політичного звучання. Найбільш яскраво це проявилось під час подій 1794 р., коли уряд зайняв у цьому питанні невизначену позицію і ліберально поставився до заборони поміщиками переходити селянам у православну віру, а в ряді випадків навіть сприяв цьому⁴⁴. Найбільші зловживання допускала адміністрація Ізяславської губернії, губернатор якої В. Шереметьєв розіслав у повіті розпорядження про утримання селян від переходу у православну віру⁴⁵. Це послужило поштовхом для активізації діяльності вищої ієрархії католицько-уніатської церкви⁴⁶. Католицько-уніатська консисторія протягом 1795—1796 рр. видала ряд маніфестів, у яких закликала населення Правобережної України залишатися в унії⁴⁷.

Після придушення повстання уряд почав діяти рішучіше. Щоб підірвати економічну та політичну силу католицько-уніатської церкви і монастирів, указом від 6 вересня 1795 р. скасовувалися уніатська митрополитна кафедра і всі уніатські єпископії на Правобережній Україні, а їх землі переходили до казни. Ті ж монастирі й церкви, що залишалися, передавалися білоруському уніатському архієпископу⁴⁸. Протягом 1796 р. більшість священослужителів католицько-уніатської церкви склали присягу на вірність Росії⁴⁹.

Перехід населення у православну віру мав соціальне забарвлення. Укази уряду були сприйняті селянами як заклик до визволення від кріпосницької залежності. Вони виганяли католицько-уніатських священників із сіл і самостійно обирали нових, відмовлялися коритися поміщикам, якщо їх залишали в унії.

Боротьба селян проти соціального гніту проявилася і в формі масових втеч не лише від одного поміщика до іншого, але й на територію

⁴² Полное собрание законов Российской империи, т. 23, № 17373.

⁴³ Сборник материалов для истории просвещения в России, т. 1, СПб., 1893, стор. 375, 401, 724.

⁴⁴ ЦДІА УРСР, ф. 212, оп. 1, спр. 3; Житомирський обласний державний архів, ф. 1, оп. 1, спр. 145, арк. 3; ф. 1, оп. 81, спр. 6, арк. 12.

⁴⁵ «Волынские епархиальные ведомости», 1880, № 26, стор. 1178.

⁴⁶ Материалы для истории Подольской губернии, стор. 105.

⁴⁷ Житомирський обласний державний архів, ф. 1, оп. 1, спр. 315, арк. 1—2.

⁴⁸ ЦДВІА СРСР, ф. ВУА, спр. 293, арк. 10.

⁴⁹ ЦДІА УРСР, ф. 210, оп. 2, спр. 11, арк. 143.

Південної та Лівобережної України, а також до сусідньої Австрії⁵⁰. У Ямпільському маєтку П. Потоцького, наприклад, у 1795 р. біблі скла-дали 8,4% всієї кількості селян, а в 1798 р. — 23,4%⁵¹.

Поміщики та адміністрація були стурбовані випадками масових втеч селян. Про це свідчить, зокрема, той факт, що вже в липні 1793 р. брацлавський губернатор розіслав у повіті циркуляр, який передбачав суворе покарання втікачів⁵².

Обстановку на Правобережній Україні загострювала також активна діяльність магнато-шляхетських організацій. Оскільки релігійне питання залишалося дуже гострим, то саме на його ґрунті виникали незадоволення. 16 квітня 1796 р. православний благочинний Кам'янецької округи доповідав подільському губернатору, що уніатські священники міста щосуботи збираються у костьолах, де проводяться конспіративні зібрання з метою організації збройних виступів⁵³. У Радомишльському повіті священники в проповідях говорили про відновлення унії та політичного панування магнатів і шляхти⁵⁴.

Занепокоєння в царській адміністрації викликала поведінка части-ни колишніх польських військовослужбовців, які відмовилися скласти присягу. Факти свідчать, що в 1796 р. на Правобережній Україні готу-вався новий збройний виступ. З цією метою в Брацлавському та Київ-ському намісництвах створено перевалочні пункти зброї та військового спорядження⁵⁵. Характерно, що тут були добре обізнані не лише з подіями внутрішнього життя, але й міжнародними відносинами. Най-менші їх коливання знаходили відгуки серед шляхти. В середині 90-х років XVIII ст., як відомо, загострилися взаємовідносини між Росі-єю, з одного боку, та Пруссією і Туреччиною, — з другого. В таких умо-вах магнато-шляхетська опозиція на Правобережній Україні особливо на-дію покладала на допомогу іноземних держав⁵⁶. Однак, незважаю-чи на те, що царській адміністрації було добре відоме таке становище, ніякі репресивні санкції до шляхти майже не застосовувалися.

Піднесення громадсько-політичної активності шляхетських органі-зацій, загострення соціальних протиріч на Правобережній Україні, мож-ливість використати їх у боротьбі проти феодально-абсолютистської Європи привертала пильну увагу французьких політичних діячів. Без-перечно, їх цілі та завдання на різних етапах революції були різні, вони змінювалися також у відповідності з міжнародними обставинами кінця XVIII ст.

У листі від 13 травня 1796 р. литовський генерал-губернатор Реп-нін повідомляв Т. Тутолміну, що у Польщі назріває повстання, причому не остання роль у ньому відводиться Правобережній Україні та Лит-ві⁵⁷. У Варшаві було створено так звані Центральні збори, активну участь у яких брали П. Грозмані, Є. Мозоніус, Л. Бресчинський, Й. Ро-зе, Г. Грабовський, В. Шольський, Є. Дюнкерк⁵⁸. Особливо небезпечною для царизму була діяльність колишнього командира польської бригади під час повстання 1794 р. Дениска — представника Центральних зборів

⁵⁰ Житомирський обласний державний архів, ф. 16, оп. 4, спр. 539, 540, 593.

⁵¹ І. Кравченко. Ямпільський маєток наприкінці XVII та першій чверті XIX ст. — «Студії науково-дослідної кафедри в Києві», т. II, К., 1929, стор. 87.

⁵² ЦНБ АН УРСР, відділ рукописів, II, 28647.

⁵³ ЦДІА УРСР, ф. 210, оп. 2, спр. 11, арк. 58—59.

⁵⁴ Житомирський обласний державний архів, ф. 304, оп. 1, спр. 4, арк. 249, 251.

⁵⁵ ЦДІА УРСР, ф. 212, оп. 1, спр. 716, арк. 30; ф. 193, оп. 1, спр. 1988, арк. 4—5.

⁵⁶ Житомирський обласний державний архів, ф. 16, оп. 4, спр. 560, арк. 2, 45.

⁵⁷ Сборник Русского исторического общества, т. 16. СПб., 1875, стор. 439.

⁵⁸ ЦДІА УРСР, ф. ВУА, спр. 295, арк. 14—16.

на Правобережній Україні. Місцем свого перебування він обрав м. Хотин, куди з'їжджалися дворяни Правобережжя. Сам Дениско в 1796 р. зустрічався з емісарами французького уряду, листувався з французьким міністром у Константинополі, його агенти діяли на Поділлі з метою підняти там збройне повстання⁵⁹.

Занепокоєний такими обставинами, генерал-губернатор Т. Тутолмін зобов'язав адміністрацію встановити за дворянами постійний нагляд і в разі потреби арештовувати⁶⁰.

Боячись поширення революційних ідей, власті заборонили постановку в театрах Житомира, Кам'янця-Подільського, Вінниці вистав «Генріх VI на полюванні» В. Богуславського, «Повернення посла» Ю. Нємцевича та інших⁶¹. Приватним друкарням надійшла вказівка «призначити благонадійних людей і тих, що знають мови, для розгляду книг і усього, що віддається до друку»⁶². Строгий контроль було введено на кордоні. Починаючи з грудня 1792 р., вся кореспонденція, яка йшла на Правобережну Україну, суворо контролювалася⁶³.

Відомо про ті економічні, політичні та культурні зв'язки, які мав Київ з усіма українськими землями. Зокрема, в Київській академії наприкінці XVIII ст. навчалися вихідці з Правобережної України. Вони не стояли осторонь тих політичних подій, що відбувалися в країні. Тут на той час були відомі твори відомого революційного просвітителя О. Радищева. Примірники першого видання «Подорожі з Петербурга в Москву» були виявлені в бібліотеці Трошинського (с. Кагарлик на Київщині), в містах Кременчуці, Вінниці та Одесі⁶⁴. Безперечно, що це сприяло поширенню революційних ідей на Правобережжі.

Занепокоєння царської адміністрації та поміщиків викликала діяльність шляхтича Гайсинського повіту С. Познанського, який, переїжджаючи з одного села в інше, закликав селян та шляхту Київської і Подільської губерній до виступів. Добре знайомий з ідеями О. Радищева, С. Познанський пов'язував визволення українських селян з революційним рухом у Росії. «...У нас є вже такі, що лише чекають часу і зачинщиків, в самій Москві і в війську, і навіть в столиці Петербурзі є ті, які знають, що краще бути вільними, ніж під монархічним правлінням». Заарештований у червні 1799 р., С. Познанський за вироком суду був засланий до Нерчинська на каторжні роботи⁶⁵.

Однак, як і в повстанні 1794 р. під керівництвом Т. Костюшка, українські селяни не підтримали опозиціонерів, програма яких мала шляхетський, дворянський характер. Це сталося насамперед тому, що польські поміщики не відмовилися від своїх привілеїв, а орієнтація їх політичних діячів на допомогу західних держав і лозунги відновлення магнато-шляхетської Польщі були вороже зустрінуті селянством.

У результаті другого (1793) і третього (1795 р.) поділів Польщі Білорусія та Правобережна Україна були визвалені від польсько-шляхетського панування. Етнічні польські землі загарили Пруссія та Австрія, а дещо пізніше частково і царська Росія. Польща припинила самостійне існування, а її народ підпав під іноземне ярмо. В. І. Ленін

⁵⁹ Там же, спр. 2727, арк. 288; спр. 2736, ч. 1, арк. 59.

⁶⁰ Житомирський обласний державний архів, ф. 16, оп. 4, спр. 68, арк. 1.

⁶¹ Я. Д. Охотский. Назв. праця, т. 1, стор. 291—292.

⁶² Матеріали для истории Подольской губернии, стор. 312.

⁶³ Київський обласний державний архів, ф. 922, оп. 2, спр. 598, арк. 1—3.

⁶⁴ Л. А. Коваленко. Велика французька буржуазна революція і громадсько-політичні рухи на Україні в кінці XVIII ст., К., 1973, стор. 42—43.

⁶⁵ ЦДІА УРСР, ф. 533, оп. 1, спр. 6, арк. 4, 20.

називав величезним злочином поділи Польщі і те, що польський народ був приречений на довгі роки гноблення⁶⁶.

Зовнішня політика російського царизму, як і урядів Пруссії та Австрії, була загарбницькою. Беручи участь у поділах Польщі, царський уряд керувався, звичайно, не інтересами українського та білоруського народів, хоч при потребі не раз прикривав свої дії відповідними заявами. Але об'єктивно визволення правобережних українських, як і білоруських, земель мало велике прогресивне значення.

Позитивним було те, що з кінця XVIII ст. більша частина українських земель перебувала в складі однієї держави. Возз'єднання Правобережної України з Росією відкривало нові перспективи в історії українського народу. Воно сприяло посиленню його національної консолідації саме в час, коли відбувався перехід до нового ступеня розвитку, від феодалізму до капіталізму, коли почала формуватися українська буржуазна нація.

Саме в складі Російської держави, всупереч антинародній гнобительській політиці царизму, український народ досягнув значних успіхів у своєму економічному та культурному розвитку. Українські землі, що возз'єдналися з Росією, стали центром тяжіння для українського населення Галичини, Буковини і Закарпаття, які на довгий час опинилися під тяжким іноземним гнітом⁶⁷.

У спільній боротьбі проти царизму, поміщиків і зовнішніх ворогів зміцнювалися взаємозв'язки російського та українського народів, про що свідчать події наступних часів.

⁶⁶ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 358.

⁶⁷ Див. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. II, стор. 202—203.

До 30-річчя Народної Республіки Болгарії

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ПЕРЕТВОРЕННЯ В БОЛГАРІЇ В ПЕРШІ РОКИ СОЦІАЛІСТИЧНОГО БУДІВНИЦТВА (1944—1947 рр.)

А. І. ЧЕРНІЙ

Перемога вересневої революції 1944 р. знаменувала політичний крах капіталізму в Болгарії, поклала початок ері глибоких революційних політичних, економічних, соціальних і культурних перетворень, відкрила шлях до побудови соціалізму в країні.

Народна влада мала розв'язати найважче завдання — добитися ліквідації економічної основи капіталізму. Центальною ділянкою у цій справі була промисловість. У перші роки після перемоги соціалістичної революції й до кінця 1947 р. значні позиції у болгарській промисловості зберігала буржуазія. Майже 4/5 всіх підприємств країни перебувало в руках приватних капіталістів, державі належало лише 16,6% великих фабрик і заводів. За цих умов перед народною владою поставило надзвичайно складне завдання: відбудувати розорену гітлерівцями економіку країни, досягти збільшення виробництва, подолати шалений

опір буржуазії, добитися ліквідації капіталістичної власності на засоби виробництва й поступового переходу до здійснення соціалістичної індустріалізації. «Необхідно привести в повну справність і пустити в хід усю болгарську промисловість, — говорив Г. Димитров у січні 1945 р., — найшвидшим і найрішучішим чином покласти край усякій можливості саботажу і дезорганізації. Ми повинні створити свою власну здорову економіку, свою власну життєздатну промисловість, в тому числі й важку»¹.

Для досягнення цієї мети було запроваджено робітничий і державний контроль над виробництвом. Болгарські комуністи пам'ятали ленінські слова про те, що «облік і контроль за кількістю праці і за розподілом продуктів — у цьому *суть* соціалістичного перетворення, раз політичне панування пролетаріату створене і забезпечене»².

Про необхідність запровадження робітничого контролю говорилося у рішенні Центрального Комітету Болгарської робітничої партії (комуністів) від 10 листопада 1944 р. «Запровадження ефективного громадського контролю над усім господарським життям необхідне для того, — зазначалося в ньому, — щоб покласти край спекуляції на чорному ринку, щоб можна було проводити в життя програму Вітчизняного фронту і всі конкретні заходи влади без винятку»³.

Головну роль в організації цієї справи відіграли керовані Комуністичною партією комітети Вітчизняного фронту, а пізніше — профспілки підприємств.

Першочерговим завданням робітничого контролю було ліквідувати саботаж буржуазії, ворожа діяльність якої, відзначалося у декларації Національного Комітету Вітчизняного фронту від 3 травня 1945 р., виявлялася у «компрометації господарських заходів народного уряду та економічної програми Вітчизняного фронту, в саботажі реквізицій, державних поставок, народної «Позики Свободи», у висуненні демагогічних лозунгів про надмірні ціни на товари, у виступах проти укладення торговельного договору з Радянським Союзом»⁴. Однією з форм саботажу було також приховування на підприємствах готової продукції або її знищення. Так, 27 грудня 1944 р. було спалено тютюнову фабрику в Шумені. Пожежа знищила 23 т тютюну, що, як писали робітники фабрики секретареві Національного Комітету Вітчизняного фронту, «був заготовлений для Червоної Армії, наших дорогих визволителів»⁵. Крім того, власники підприємств звільняли з роботи кваліфікованих робітників, активних громадських і профспілкових діячів, активістів Вітчизняного фронту. Так, у липні 1945 р. власник заводу «Сименс» з трьох членів комітету Вітчизняного фронту скоротив двох⁶. Влітку 1946 р. 100 робітників водоймища «Бели Искър» залишилися без роботи⁷, а в квітні 1947 р. з фабрики «Камелия» було звільнено секретаря профкомітету і вісім робітників-активістів⁸.

Народна влада організувала неослабний контроль і над фінансовою діяльністю капіталістичних підприємств. У рішенні ЦК БРП(к) від

¹ Георгій Димитров. Избранные произведения, т. II, София, 1968, стор. 69.

² В. І. Ленін. ПЗТ, т. 35, стор. 193.

³ Централен партіен архив при ЦК на БКП (далі — ЦПА при ЦК БКП), ф. 1, оп. 8, спр. 10, арк. 3.

⁴ Централен държавен архив на Народна Република България (далі — ЦДА НРБ), ф. 28, оп. 1, спр. 300, арк. 2.

⁵ Там же, ф. 28, оп. 1, спр. 330, арк. 211.

⁶ Там же, спр. 306, арк. 9.

⁷ Там же, ф. 55, оп. 1, спр. 424, арк. 32.

⁸ Там же, ф. 23, оп. 1, спр. 30, арк. 59.

11 листопада 1944 р. вказувалося, що прибутки капіталістів необхідно обмежити, а для цього потрібно переглянути калькуляційні норми. Це завдання було покладене на комітети Вітчизняного фронту підприємств⁹. Виконуючи рішення ЦК БРП(к), Загальна Робітнича Професійна Спілка (ЗРПС) влітку 1945 р. провела перегляд калькуляційних норм на різні види товарів, внаслідок чого для народного господарства було зекономлено близько 500 млн. левів¹⁰.

Ефективним методом боротьби робітників з власниками підприємств були страйки, які дозволяла народно-демократична влада. Про їх позитивну роль свідчать численні факти. Так, 8 липня 1946 р. відбувся загальний страйк на шахті «Лігніт», власник якої не виконував умов колективного договору: не видавав робітникам пайків, не забезпечував шахтарів одягом, не захотів відкрити їдальню і завести трудові книжки. Після оголошення страйку вимоги шахтарів були задоволені¹¹.

Робітничий клас взяв під контроль і проведення в життя трудового законодавства. Цю роботу виконували інспекції праці, до складу яких входили передові робітники, члени профспілок і комітетів Вітчизняного фронту, а також представники вищих державних органів. Так, з 9 вересня 1944 р. по 1 серпня 1946 р. Головна інспекція праці при активній допомозі робітників провела 106 731 ревізію на підприємствах, де працювало більш як 340 тис. робітників. Про факти порушення трудового законодавства було складено 19 995 актів¹². Таким чином, робітничий контроль у болгарській промисловості мав загальнонародний характер, відповідав інтересам усього трудового народу. Тому він, як вказував В. Коларов, був «економічно можливим і соціально необхідним»¹³. Будучи за своєю суттю соціалістичним заходом, робітничий контроль сприяв залученню широких народних мас до управління державою.

Паралельно з робітничим контролем над приватновласницькими підприємствами існував і державний контроль, мету та форми якого чітко визначили історична декларація ЦК БРП(к) «Про господарську політику партії» та рішення ЦК БРП(к) «Про створення комісії для державного контролю»¹⁴. Головними формами здійснення державного контролю було регулювання розвитку промисловості, встановлення єдиного керівництва над державними, громадськими і приватними підприємствами, централізоване постачання їх сировиною й розподіл між ними засобів виробництва, запровадження єдиної для всієї промисловості системи технічних норм, регулювання цін на продукцію, позбавлення прав власників підприємств самовільно продавати, здавати у найм, демонтувати промислове устаткування і витратити на непродуктивні цілі кошти, одержані у кредит. Державний контроль відіграв велику роль у підготовці умов для проведення повної націоналізації капіталістичної промисловості. Це була форма боротьби з розрухою. Вона об'єктивно злилася з боротьбою за соціалізм.

Складовою частиною глибоких революційних перетворень народної влади в галузі промисловості була часткова експропріація великого

⁹ ЦПА при ЦК БКП, ф. 1, оп. 8, спр. 11, арк. 2.

¹⁰ ЦДА НРБ, ф. 55, оп. 1, спр. 8, арк. 44.

¹¹ Софійски градски и окръжен държавен архив, ф. 15, оп. 1, спр. 72, арк. 141.

¹² П. Петков. Държавният и работнически контрол над производството в капиталистическата промишленост у нас (1944—1947 гг.). — «Известия на института по история на БКП», 1961, № 8, стор. 187.

¹³ ЦПА при ЦК БКП, ф. 1, оп. 9, спр. 58, арк. 23.

¹⁴ Българската комунистическа партия в резолюции и решения на конгресите, конференциите, пленумите и политбюро на ЦК (далі — БКП в резолюции и решения...), т. 4, София, 1955, стор. 29—41, 84.

капіталу. Найсильнішого удару по його пануванню було завдано прийняттям у квітні 1946 р. Закону про конфіскацію майна, придбаного незаконним шляхом і через спекуляцію¹⁵, спрямованого своїм вістрям проти буржуазії, гітлерівських прислужників, спекулянтів та інших ворогів народу. Вартість конфіскованого майна становила близько 2,2 млрд. левів за курсом цін 1946 р.¹⁶

У 1947 р. народна влада конфіскувала також значну частину великих промислових підприємств та акціонерних товариств¹⁷, що означало новий етап у боротьбі за обмеження капіталістичної власності. У квітні 1947 р. був затверджений закон про державну монополію на тютюн¹⁸, а в серпні 1947 р. — на спирт¹⁹. Отже, успішне здійснення заходів народної влади по частковій експропріації великого капіталу сприяло розширенню соціалістичного сектора у промисловості, а відповідно й сфери дії соціалістичних виробничих відносин. Часткова експропріація великого капіталу прискорила і полегшила націоналізацію всієї капіталістичної промисловості.

Революційні перетворення, що сталися в промисловості, дали позитивні наслідки. Вже в перші місяці 1945 р. почалося поступове зростання промислового виробництва, а з травня 1945 р. — всебічне пожвавлення господарського життя країни. «Перелом у цьому відношенні, — як підкреслювалося у рішенні ЦК БРП(к) від 25 вересня 1945 р., — стався завдяки підписанню в березні 1945 р. торговельного договору з Радянським Союзом»²⁰. СРСР поставив Болгарії велику кількість промислової сировини, що дало можливість підприємствам окремих галузей працювати на повну потужність. Індекс об'єму промислового виробництва в 1945 р. був на 14,5% вищий від індексу 1944 р.

1 квітня 1947 р. Великі Народні Збори прийняли розроблений за ініціативою Комуністичної партії закон про дворічний план розвитку народного господарства. На його виконання було мобілізовано всіх трудящих. Важливе значення в цьому відношенні мала промова Г. Димитрова на Софійській обласній партійній конференції, де розглядалися питання про кадри, їх правильний розподіл, а також про підготовку молодих працівників для всіх галузей народного господарства²¹.

Для розгортання творчої ініціативи робітничого класу велике значення мала робота Загальної Робітничої Професійної Спілки, яка під керівництвом Комуністичної партії мобілізувала трудящих на боротьбу за зростання виробництва і продуктивності праці, поліпшення якості продукції, зміцнення трудової дисципліни, організацію змагання та ударництва.

План першого року дворічки з основних галузей промисловості був виконаний з такими показниками: виробництво електроенергії становило 101,8%, видобуток вугілля — 90, руди — 104,8, нерудних копалин — 106,5%. Хімічна промисловість виконала план на 105,8%, шкіряна — 150,5, гумова — 114,2, паперова — 106,2, тютюнова — 97,2, деревообробна — 96, текстильна — 95,7, скляна і керамічна — 81,9, харчова — 65,7, електропромисловість — 53,7, металообробна — на 65,3%. Загалом план промислового виробництва 1947 р. був виконаний на 87,7%²².

¹⁵ «Държавен вестник», 5 квітня 1946 р.

¹⁶ ЦДА НРБ, ф. 88, оп. 6, спр. 67, арк. 135, 192.

¹⁷ «Държавен вестник», 7 лютого, 1 квітня, 8 травня 1947 р.

¹⁸ Там же, 28 квітня 1947 р.

¹⁹ Там же, 4 серпня 1947 р.

²⁰ ЦПА при ЦК БКП, ф. 1, оп. 9, спр. 57, арк. 1.

²¹ Георгий Димитров. Избранные произведения, т. II, стор. 405—416.

²² Ізп'янення на двегодишният народностопански план през 1947 г. — «Наръчник на агитатора», 1948, № 6, стор. 6—23.

Незважаючи на недовиконання плану промислового виробництва у зв'язку з рядом об'єктивних причин (відсутність сировини та допоміжних матеріалів, недостатня кількість металу, засуха та ін.), у багатьох галузях промисловості довоєнний рівень був перевершений, зокрема, у металургії — на 49%, виробництві електроенергії — 54, текстильній промисловості — на 87%. Видобуток вугілля і руд зріс відповідно на 31 і 77%. У цілому промислове виробництво 1947 р. перевищило на 30,5% рівень 1939 р. і на 16% — виробництво 1946 р.²³

Успішному виконанню дворічного плану сприяла також націоналізація приватних промислових підприємств. У власність держави перейшло 93% всієї промисловості країни. В грудні 1947 р. індекс промислового виробництва становив 145,1% і був на 54,2% вищим, ніж на початку 1947 р.²⁴

Націоналізація промисловості завершила процес експропріації великого капіталу й усупільнення засобів виробництва, а соціалістичні виробничі відносини одержали необмежений простір для свого дальшого розвитку. Цей захід народної влади мав вирішальне значення для остаточного утвердження диктатури пролетаріату і переходу країни до розгорнутого будівництва соціалізму.

Форми і методи переходу до соціалізму в землеробстві зумовлені конкретно-історичними умовами розвитку кожної країни. В. І. Ленін підкреслював, що «перехід від капіталізму до соціалізму мыслимий в різних формах, залежно від того, чи маємо ми в країні вже перевагу великих капіталістичних відносин чи в ній переважає дрібне господарство»²⁵. Це геніальне ленінське положення знайшло своє конкретне втілення у революційних аграрних перетвореннях у перші роки соціалістичного будівництва в Болгарії, де головним революційним заходом народної влади в галузі сільського господарства стало проведення аграрної реформи. Враховуючи ту обставину, що в країні майже не існувало великого землеволодіння, за рахунок якого можна було б задовольнити потреби безземельного і малоземельного селянства, народна влада підійшла до вирішення питання про аграрну реформу з позицій, намічених програмою Вітчизняного фронту від 17 вересня 1944 р. і рішенням ЦК БРП(к) від 10 листопада 1944 р. У них вказувалося, що державний земельний фонд має складатися з державних, общинних, частини монастирських і церковних земель, які здаються в оренду; із земель, одержаних шляхом меліорації, а також із земель осіб, які володіють більше ніж 200 декарами у зернових районах²⁶. 12 березня 1946 р. Народні Збори прийняли «Закон про трудову земельну власність», згідно з яким було встановлено максимальний розмір приватного землеволодіння в Болгарії — 200 декарів для зернових районів і 300 — для Південної Добруджі²⁷.

Наступна фаза аграрної реформи полягала у розподілі вилученої землі. З державного фонду землю мали право одержувати тільки безземельні й малоземельні селяни. Максимальний розмір наділу становив 50 декарів, у Південній Добруджі — 80. Наділення селян землею почалося восени 1946 р. Разом з тим на селі розвивався й кооперативний рух. Так, у с. Голибець Поморійської околиці 46 селянських сімей вступили до трудового кооперативного землеробського господарства.

²³ Георгий Димитров. Избранные произведения, т. II, стор. 568.

²⁴ «Месячни известия на Главната дирекция на статистиката», София, 1948, кн. 1, стор. 6.

²⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 32, стор. 202.

²⁶ ЦПА при ЦК БКП, ф. 1, оп. 8, спр. 10, арк. 1.

²⁷ «Държавен вестник», 9 квітня 1946 р.

Аграрна реформа справила також великий політичний вплив на селянство. Її проведення збіглося з моментом проголошення Болгарії Народною Республікою. Тому в свідомості народу вона пов'язана з подією, в ім'я якої він боровся. «Якби був цар, — говорив бідний селянин, — ми не одержали б землі. Багато років ми чекали цього дня, і він настав...»²⁸.

До кінця 1947 р. у державний земельний фонд було передано 1530 тис. декарів придатної для обробітку землі²⁹. За три роки (1946—1948 рр.) держава зосередила в своїх руках майже 2240 тис. декарів. Внаслідок реформи 128,8 тис. безземельних і малоземельних селян, а також сільськогосподарських робітників одержали 1500 тис. декарів³⁰. На початок 1948 р. 7863 селянських дворів одержали додаткові присадибні ділянки площею в 12 тис. декарів. Крім того, 71 тис. декарів землі було передано 381 громадському господарству³¹. Таким чином, здійснена в умовах диктатури пролетаріату аграрна реформа значно полегшила становище селянства, задовольнивши його потреби на землю на 25%.

Торкаючись проведення аграрної реформи, Г. Димитров у бесіді з чехословацькими журналістами в листопаді 1945 р. відзначав: «Питання про аграрну реформу в нашій країні не стоїть так, як це має місце в Угорщині і Румунії, бо в нас немає таких великих поміщиків і таких залишків феодалізму, як у цих країнах. У нас питання полягає в тому, щоб використати державні та інші землі для надання частині селян допомоги землею»³².

Шляхи вирішення питання про націоналізацію землі і перетворення приватного землеволодіння в суспільну власність Болгарська комуністична партія правильно вбачала у перебудові сільського господарства на соціалістичній основі.

Формою переходу болгарського селянства на шлях соціалізму було практичне здійснення ленінського кооперативного плану. Навчаючись на досвіді Радянського Союзу і враховуючи давні традиції кооперативного руху болгарського селянства, БКП була глибоко переконана в тому, що об'єднання відсталих, розпорошених і маломісних одноосібних господарств у могутні сільськогосподарські кооперативи — єдино правильний шлях, який виведе сільське господарство з стану відсталості³³.

Основною формою кооперування в болгарському селі були трудові кооперативні землеробські господарства (ТКЗГ), будівництво яких відбувалося на основі прийнятого в квітні 1945 р. спеціального закону³⁴. Суть його полягала в тому, що громадське господарство велося на усупільненій (але не націоналізованій) землі засобами виробництва, які належали членам кооперативів або всьому суспільству. Ця форма виробничої кооперації була висунута життям як результат творчої ініціативи трудящих мас. На кінець 1945 р. у країні налічувалося 382 ТКЗГ, які об'єднали 34 тис. селянських господарств з 146,6 тис. га землі³⁵.

²⁸ «Работническо дело», 20 вересня 1946 р.

²⁹ «Отечествен фронт», 5 жовтня 1948 р.

³⁰ Социалистические преобразования в сельском хозяйстве европейских стран народной демократии, М., 1963, стор. 39.

³¹ Георгий Димитров. Избранные произведения, т. II, стор. 570.

³² Георгий Димитров. Избранные произведения, т. 2, М., 1957, стор. 93.

³³ БКП в резолюции и решения..., т. 4, София, 1955, стор. 32.

³⁴ «Държавен вестник», 25 квітня 1945 р.

³⁵ Българско селско стопанство по пътя на социализма (у цифрах), София, 1957, стор. 3.

Застерігаючи партійні організації від надмірного захоплення кількісним зростанням кооперативів, ЦК БРП(к) у «Додатках і уточненнях до декларації БРП(к)», прийнятих на республіканській партійно-господарській конференції 26—27 вересня 1945 р., вказував: «Швидкі темпи будівництва кооперації приховують у собі багато труднощів і небезпек. Недостатній досвід правильної організації і керівництва кооперацією може призвести до серйозних помилок, розчарувань і провалів. Тому дальше будівництво нових кооперативних господарств повинно проводитися в суворо визначених рамках. Головним завданням зараз є зміцнення вже організованих кооперативів»³⁶. А в рішенні ЦК БРП(к) від 17 травня 1946 р. вказувалося, що створення двох або більше кооперативів в одному селі може проводитися тільки з виробничих і технічних міркувань, а не з партійно-політичних³⁷.

Комуністична партія, народна влада надавали кооперативному рухові велику матеріальну допомогу. Згідно з постановами ЦК БРП(к) від 3 грудня 1945 р. та 17 травня 1946 р.³⁸, постановою Ради Міністрів Болгарії від 8 червня 1945 р.³⁹ та іншими розпорядженнями уряду ТКЗГ одержали необхідну кількість землеробських машин, на роботу в кооперативи були направлені кращі спеціалісти. 1947 р. у країні налічувалося 579 ТКЗГ, до складу яких входило 46 тис. господарств, що володіли 190,2 тис. га землі.

У перші роки соціалістичного будівництва в ТКЗГ об'єднувалося переважно безземельне й малоземельне селянство. Так, на кінець 1947 р. безземельне селянство становило 7,1%, селянські господарства з земельними ділянками до 10 декарів — 11,4%, від 10 до 20 декарів — 20,4%, від 20 до 50 — 46,7% усіх членів кооперативів. Цим категоріям господарств належало 62,5% всієї кооперованої землі. Питомна вага в кооперативах інших категорій селянських господарств була невеликою, вона дорівнювала 14,4%. Їм належало 37,5% всієї кооперованої землі⁴⁰.

Підсумки розвитку кооперативного руху в перші роки соціалістичного будівництва були підбиті на Першій національній конференції трудових кооперативних землеробських господарств, що відбулася 1—4 лютого 1947 р.⁴¹ Промова Г. Димитрова на заключному засіданні конференції стала програмою зміцнення і дальшого розвитку трудової землеробської кооперації в Болгарії⁴².

Поряд з кооперативними господарствами соціалістичний сектор на селі був представлений державними землеробськими господарствами (ДЗГ). Спочатку їх було 53, пізніше — 108. Значення державних землеробських господарств у ті роки полягало насамперед у тому, що вони разом з ТКЗГ розширили сферу дії соціалістичних виробничих відносин у сільському господарстві.

Перехід болгарського селянства на шлях виробничого кооперування був би немислимий без планомірного матеріально-технічного переозброєння сільського господарства. Зразу ж після перемоги революції народна влада вжила необхідних заходів до забезпечення села

³⁶ ЦПА при ЦК БКП, ф. 1, оп. 9, спр. 58, арк. 181.

³⁷ Там же, спр. 28, арк. 2.

³⁸ Там же, оп. 28, спр. 63, арк. 3; оп. 10, спр. 28, арк. 1.

³⁹ «Държавен вестник», 8 червня 1945 р.

⁴⁰ «Месечни известия на Главната дирекция на статистиката», 1948, № 9—10, стор. 180.

⁴¹ «Отечествен фронт», 2—5 лютого 1947 р.

⁴² Георгий Димитров. Избранные произведения. т. II, София, 1968, стор. 393—404.

інвентарем і машинами, зобов'язала приватні і воєнні заводи поряд з основною продукцією випускати знаряддя праці для сільського господарства, провела примусовий викуп великого землеробського інвентаря у приватних осіб і передала його у розпорядження ТКЗГ, ДЗГ та МТС.

Найважливішим заходом народної влади стало будівництво в країні машинно-тракторних станцій. Використовуючи досвід механізації сільського господарства у Радянському Союзі, Болгарська комуністична партія приступила до будівництва МТС відразу після перемоги революції, надаючи цьому заходowi великого державного значення. «Без організації МТС, — писала газета «Работническо дело», — немислима механізована обробка землі, а без останньої — життя землеробських кооперацій буде перерване»⁴³.

Будівництво машинно-тракторних станцій відбувалося паралельно з будівництвом ТКЗГ на основі прийнятого у квітні 1945 р. закону про організацію ТКЗГ і МТС. Перша така станція була створена в травні 1945 р. у м. Михайловграді, а протягом кількох наступних місяців їх з'явилося ще п'ять у зернових районах, де вже існували кооперативні господарства. В 1947 р. у Болгарії функціонувало 30 МТС, головним завданням яких було обслуговування кооперативів і проведення ремонту сільськогосподарського інвентаря та машин, що належали ТКЗГ, МТС і приватним особам.

Спочатку МТС створювалися як кооперативні підприємства на кошти держави, ТКЗГ, кредитної кооперації, банків, общин та приватних осіб. До кінця 1946 р. в їх будівництво було вкладено близько 350 млн. левів, з них 320 млн. надала держава, майже 16 млн. — ТКЗГ і кооперативні союзи⁴⁴. У 1947 р. частка державних капіталовкладень становила вже 95% всіх коштів, вкладених у будівництво машинно-тракторних станцій.

З часом, коли зросла питома вага соціалістичного сектора в сільському господарстві, виникла необхідність змінити форму організації МТС. За вказівкою БКП і на основі прийнятого у березні 1948 р. «Закону про зміну і доповнення закону про ТКЗГ»⁴⁵ всі МТС були перетворені в державні підприємства. Це створило умови для впровадження в землеробство передової техніки, відіграло велику роль у соціалістичній перебудові сільського господарства.

Для перших років соціалістичного будівництва характерне дальше зміцнення союзу робітничого класу і трудового селянства в економічному, політичному й ідеологічному напрямках. З комплексу заходів, спрямованих на зміцнення цього союзу, народна влада особливу увагу звертала на зміну системи державних поставок, цін і податкової політики в інтересах трудового селянства.

Формою вияву високої класової солідарності та непорушного союзу робітничого класу і селянства був патріотичний рух культурно-трудових бригад, що почався на зорі існування народної влади. Початок йому поклали робітники русенських підприємств «Мюльхаупт», «Ютта» і корабельної майстерні, які організували ударну бригаду, в березні 1945 р. відвідали с. Сваленик Русенської околії і відремонтували там селянам землеробський інвентар. Ініціативу русенських робітників підхопили трудящі усіх міст країни. Характерною рисою руху було те, що його ядром стали робітники і комуністи. Так, наприклад, з 5373 членів бригад Русенської околії, організованих у березні—травні 1946 р., робіт-

⁴³ «Работническо дело», 26 грудня 1944 р.

⁴⁴ ЦДА НРБ, ф. 89, оп. 22, спр. 82, арк. 18.

⁴⁵ «Държавен вестник», 18 березня 1948 р.

ників було 2276 чол., комуністів — 3317⁴⁶. У 1947 р. культурно-трудова бригада взяла масове шефство над ТКЗГ. З усієї допомоги, яку надали бригади селу в 1945—1947 рр., 56% припадає на долю ТКЗГ⁴⁷. Протягом цих останніх років було створено 98 120 бригад, у роботі яких взяли участь майже 9 млн. чол. Члени бригад виробили більше 9 млн. трудоднів загальною вартістю понад 3 млрд. левів⁴⁸.

У цей же період зародився й розвинувся рух селянства на допомогу місту. Датою його зародження слід вважати серпень 1945 р., коли селяни с. Долини Новопазарської околиці завезли жителям м. Нові Пазар продукти харчування і дрова. Матеріальна допомога селянства трудящим міста продемонструвала довір'я сільського трудівника до робітничого класу і народної влади.

Патріотичний рух культурно-трудова бригад був своєрідним виявом нового ставлення міста до села, яскравою ілюстрацією ленинського положення про те, що «місто давало селу при капіталізмі те, що його (село) розбещувало політично, економічно, морально, фізично і т. п. Місто у нас само собою починає давати селу прямо протилежне»⁴⁹.

Для успішного здійснення народною владою глибоких, революційних соціально-економічних перетворень у країні необхідною умовою було і є всебічне економічне і політичне співробітництво Болгарії з Радянським Союзом. Підкреслюючи величезну роль болгаро-радянської дружби для соціалістичного розвитку Болгарії, ЦК БКП у відозві до болгарського народу з нагоди 25-річчя соціалістичної революції вказував: «Непорушною основою для розвитку Болгарії по шляху соціалізму є щира і непорушна болгаро-радянська дружба. Вона давно вийшла за межі звичайних зв'язків між двома дружніми країнами, перетворилася у зміст, долю та мораль для нашого народу. Вже двадцять п'ять років по шляху дружби прибувають заводи і електроцентралі, трактори і комбайни, вугілля і нафта, їдуть вчені, інженери, культурні діячі. Двадцять п'ять років по цьому шляху рухаються і болгарські ешелони — ешелони економічного співробітництва і братерської взаємодопомоги»⁵⁰. Економічна допомога Радянського Союзу Народній Республіці Болгарії всебічно сприяла зростанню продуктивних сил, розширенню соціалістичного сектора в усіх галузях народного господарства та зміцненню економічної могутності країни.

Таким чином, успішно здійснені під керівництвом Болгарської комуністичної партії глибокі соціально-економічні перетворення в перші роки соціалістичного будівництва сприяли досягненню значних успіхів у всіх галузях економічного та політичного життя країни, що мало вирішальне значення для остаточного утвердження диктатури пролетаріату і переходу до розгорнутого будівництва соціалізму в Народній Республіці Болгарії.

⁴⁶ ЦДА НРБ, ф. 28, оп. 1, спр. 453, арк. 37.

⁴⁷ Там же, спр. 454, арк. 87.

⁴⁸ Там же, спр. 460, арк. 71.

⁴⁹ В. І. Ленін. Твори, т. 33, стор. 411.

⁵⁰ «Работническо дело», 23 лютого 1969 р.

До 30-річчя Соціалістичної Республіки Румунії

ЗАВЕРШЕННЯ СУЦІЛЬНОГО КООПЕРУВАННЯ СЕЛЯНСЬКИХ ГОСПОДАРСТВ РУМУНІЇ

Г. В. МАРЧЕНКО

Прийнята VIII з'їздом РКП (III з'їздом РРП, червень 1960 р.) програма розвитку народного господарства країни викликала велике піднесення серед трудящих Румунії, які з ентузіазмом приступили до виконання завдань шестирічного плану. Ділом відповідаючи на заклик партії, вони широко розгорнули соціалістичне змагання, завдяки чому план 1960 р. — першого року шестиріччя — був перевиконаний по більшості економічних показників. У 1960 р. обсяг промислової продукції зріс на 16,9% (замість 14% за планом), а продуктивність праці — на 11%¹. Неухильно розвивався і зміцнювався соціалістичний сектор на селі. Середня врожайність пшениці і кукурудзи в колективних господарствах у 1960 р. була на 60% вищою, ніж в індивідуальних, і, відповідно, на 32 і 36% більше, ніж у сільськогосподарських товариствах².

Пленум ЦК РКП, який відбувся 31 жовтня — 1 листопада 1960 р., зазначив, що всі галузі економіки розвиваються високими темпами, неухильно зростає життєвий і культурний рівень трудящих. Готуючи гідну зустріч 40-й річниці з дня створення РКП, 25 лютого 1961 р. ЦК РКП опублікував директиви для всіх партійних, профспілкових і молодіжних організацій про розвиток соціалістичного змагання. Головною його метою, зазначалося в цьому документі, є боротьба за високу якість продукції при одночасному збільшенні її обсягу, зростанні продуктивності праці та зниженні витрат на виробництво³.

Виконуючи рішення VIII з'їзду РКП, партійні й державні органи доклали багато зусиль для перетворення сільськогосподарських товариств у колективні господарства, зміцнення і розвитку економіки останніх, піднесення добробуту і культури селян. Ці господарства на практиці довели свою перевагу над одноосібними.

Організаційно-економічне зміцнення колективних господарств, збільшення обсягу продукції рілництва і тваринництва держсільгоспів, дальший розвиток механізації й широке застосування передових методів агротехніки — такими були шляхи виконання рішень VIII з'їзду РКП. Велике значення для якнайшвидшого завершення соціалістичної перебудови села і збільшення виробництва сільськогосподарської продукції мала допомога, яку в дедалі більших розмірах подавала держава колективним господарствам і сільськогосподарським товариствам. Вони одержували сортове насіння, племінну худобу, посадковий матеріал, а також кредити. Партія і уряд безперервно збільшували капіталовкладення в сільське господарство. Якщо у 1949—1959 рр. довгострокові кредити кооперативно-соціалістичним об'єднанням становили лише 1 млрд. лей, то у 1960—1961 рр. — 10,9 млрд., тобто 20,2% усіх капіталовкладень у народне господарство⁴. «Основною рисою нашої політики на селі є те, — підкреслював Г. Георгіу-Деж, — що партія постійно

¹ "Scinteia", 25 лютого 1961 р.

² "Scinteia", 4 березня 1961 р.

³ "Scinteia", 25 лютого 1961 р.

⁴ Breviarul statistic al R.P.R., București, 1962, стр. 150.

но спрямовувала основні зусилля на економічне зміцнення колективних господарств, щоб їх успіхи у виробничій діяльності і підвищенні життєвого рівня виробничників-колективістів були наочним прикладом і могутнім засобом переконання селянських мас у тому, що колективне господарство — єдиний шлях, яким їм слід іти»⁵.

На початку 1961 р. ЦК РКП і Рада Міністрів РНР прийняли постанову про надання колективним господарствам довгострокового безпроцентного кредиту в розмірі 940 млн. лей, тобто на 457 млн. більше, ніж у 1960 р.⁶ Ці кошти використовувалися для збільшення громадського поголів'я продуктивної худоби і спорудження тваринницьких приміщень. Досвід будівництва соціалізму в румунському селі підтвердив правильність ленінського положення про вирішальну роль держави в розвитку продуктивних сил і створенні нових виробничих відносин у сільському господарстві.

Сільські партійні організації, виконуючи рішення VIII з'їзду РКП, значно посилили політичну та ідейно-виховну роботу, показували хибність старих поглядів і деяких традицій, виховували в населення почуття дружби, взаємодопомоги і колективізму. Поступово дедалі більше селян вступало до партії. Наприклад, у 1959—1960 рр. до її лав було прийнято 55 тис. селян. У березні 1961 р. 302 тис. членів і кандидатів у члени партії, тобто більше 35% її складу, працювали у держсільгоспах, колективних господарствах і сільськогосподарських товариствах⁷.

Соціалістичний сектор сільського господарства розширювався і на червень 1961 р. охопив 85,3% орної землі. 84,2% селянських господарств було кооперовано⁸. Невпинно зростав технічний рівень сільського господарства, збільшувалося виробництво валової і товарної продукції, що надходила до центрального державного фонду. Поліпшувався добробут і культурний рівень колективістів. У процесі завершення соціалістичного будівництва зміцнювалися нові виробничі відносини на селі.

Після VIII з'їзду РКП більшість селян, переконавшись у перевагах вищої форми виробничого кооперування, почала вступати до колективних господарств. Лише з червня 1960 р. до червня 1961 р. до них було прийнято 610 тис. родин, які мали близько 1,5 млн. га землі⁹, тобто, відповідно, на 80 і 60% більше, ніж у 1959—1960 рр.¹⁰ Крім того, у 1959—1960 рр. 2 242 товариства, які об'єднували 447 тис. селянських родин і мали 1150 тис. га, перетворено у колективні господарства. Характерно, що близько 75% нових колективістів — колишні члени сільськогосподарських товариств¹¹. Еволюція цих товариств підтвердила правильність політики РКП, яка розпочала процес залучення трудового селянства на шлях соціалізму з простих і доступних форм кооперування. Поступово селяни при звичаювалися до нових видів праці, а потім переходили до виробничої кооперації. Лише на початку 60-х років колективні господарства стали переважаючими у кооперативному секторі. Вони мали близько 68% його орних земель проти 50% на 1 червня 1960 р.¹²

Одночасно із створенням нових колективних господарств у 1960—1961 рр. відбувався процес укрупнення дрібних. Внаслідок цього питома

⁵ "Scinteia", 28 квітня 1961 р.

⁶ «Информационный бюллетень ЦК РРП», 1962, № 3, стор. 50; "Scinteia", 3 лютого 1962 р.

⁷ "Lupta de clasă", 1961, № 4, стор. 36.

⁸ «Международный сельскохозяйственный журнал», 1961, № 5, стор. 17.

⁹ "Lupta de clasă", 1961, № 7, стор. 5.

¹⁰ «Международный сельскохозяйственный журнал», 1961, № 5, стор. 17.

¹¹ "Lupta de clasă", 1961, № 7, стор. 5.

¹² Там же.

вага колективних господарств, які мали до 500 га землі, зменшилася з 63% у 1958 р. до 39% у 1960 р., тих, що володіли земельними площами від 500 до 1 500 га, збільшилася з 25,2% до 43%, а від 1 500 до 3 000 га — з 9,6% до 14,9%¹³. Після завершення колективізації укрупнення продовжувалося. Так, наприкінці 1962 р. доля господарств, які володіли земельними площами від 1500 до 3000 га, збільшилася з 14,9% до 43,3%. Практика показала, що у великих колективних господарствах ефективніше використовуються земля і техніка, робоча сила, поліпшуються сівозміни і структура посівних площ, зростає врожайність, зміцнюється суспільна власність і, відповідно, збільшуються прибутки колективістів. Наприклад, у 1960 р. 43% господарств, що мали 1500—2500 га, і лише 22,4% з площею 500—1000 га зібрали в середньому по 2200 кг зерна кукурудзи з гектара¹⁴.

Партія і вся країна підтримувала і заохочувала прагнення членів дрібних колективних господарств до об'єднання. Однак вона застерігала від поспішності в цій справі. Концентрація сільськогосподарського виробництва рік у рік посилювалася. У 1950 р. на одне колективне господарство в середньому припадало по 280 га, в 1960 р. — по 940, а у 1961 р. — по 1288 га¹⁵. У 1960—1961 рр. у всіх природно-економічних зонах РНР було створено великі рентабельні колективні господарства.

Партія і держава допомагали укрупненню господарствам найраціональніше використовувати землі, робочу силу, техніку, підвищувати рівень агротехнічних знань колективістів, готували для них досвідчених спеціалістів і керівні кадри.

Зміни в структурі кооперативного сектора означали якісно новий етап у розвитку сільського господарства. Вони свідчили, що трудове селянство остаточно й безповоротно стало на шлях будівництва соціалізму і що політика РКП, яка творчо застосовувала ленінський кооперативний план до умов Румунії, науково обгрунтована.

У 1957 р. було повністю завершено колективізацію в Добруджі, а трохи згодом — у найбільшій хліборобській області — Бухарестській, де налічувалося 12% усіх селянських господарств і більше 16% орної землі¹⁶. Уже в 1961 р. працівники сільського господарства останньої виростили високий урожай зернових. Протягом 1959—1961 рр. урожайність пшениці тут зросла на 2 ц, зерна кукурудзи — на 10 ц. В цілому в області додатково одержано понад 100 тис. т пшениці і 440 тис. т кукурудзи, що дало змогу збільшити вклад у центральний державний фонд по пшениці на 52%, кукурудзі — на 221, соняшнику — на 110, цукровим буряком — на 43%. Прибутки колективних господарств лише від продажу державі продукції на основі контрактації перевищили 1,8 млрд. лей¹⁷. Завершувалася колективізація в Галацькій і Банатській областях, де майже все селянство рівнини і передгірської смуги вступило до колективних господарств. Добрих наслідків у цій справі домоглися також партійні організації Клужської, Яської та Олтенської областей.

Розвиток та вдосконалення нових виробничих відносин і боротьба за безперервне підвищення врожаїв — це дві сторони одного й того ж процесу — завершення соціалістичної перебудови сільського господарства. У 1959—1960 рр., порівняно з 1957—1958 рр., валовий збір пшениці збільшився на 13%, кукурудзи — на 12, соняшника — на 94, цукрових

¹³ Там же, стор. 6.

¹⁴ Probleme ale creării și dezvoltării bazei tehnico-materiale a socializmului în R.P.R., București, 1963, стр. 358.

¹⁵ M. Popescu. Transformarea socialistă a agriculturii, București, 1962, стр. 24.

¹⁶ Consfătuirea pe țară a țăranilor colectivști, București, 1962, стр. 14.

¹⁷ Там же, стр. 15.

буряків — більше, ніж на 80%, виробництво молока зросло на 19%, м'яса — на 13, вовни — на 11%¹⁸. Підвищення врожайності давало змогу партії й уряду постійно збільшувати центральний державний продовольчий фонд, поліпшуючи тим самим постачання трудящих міст і селищ. У 1960 р. колективні господарства здали державі (в розрахунку на 100 га) зерна на 17%, м'яса — на 105, молока — на 126, вовни — на 24% більше, ніж у 1959 р.¹⁹

Пленум ЦК РКП, що відбувся 30 червня — 1 липня 1961 р., проаналізував, як виконуються рішення VIII з'їзду партії в галузі соціалістичної перебудови сільського господарства, і накреслив програму завершення колективізації, дальшого зміцнення кооперативів, підвищення врожайності зернових і кукурудзи, всебічного піднесення тваринництва²⁰. Було розроблено заходи щодо механізації основних сільськогосподарських робіт, накреслено шляхи підвищення оплати праці механізаторів²¹.

У цей час загальна площа орної землі країни становила 9820 тис. га, з неї 1720 тис. належали держгоспам. Поза кооперативами залишилося 3600 тис. га, з яких близько 600 тис. розташовано в гірській місцевості, де не було умов для колективізації²². Більшість цих земель не мала господарського значення і була роздрібнена на невеликі ділянки, значно віддалені одна від одної.

Враховуючи швидкі темпи кооперування селянства і перетворення сільськогосподарських товариств у колективні господарства, пленум ЦК РКП дійшов висновку, що в РНР є всі умови для дострокового завершення суцільної колективізації.

Завершення колективізації, поступове укрупнення колективних господарств, підвищення механізації сільського господарства вимагали дедалі більшої кількості висококваліфікованих кадрів. Саме на їх вирішальній ролі наголосив пленум ЦК РКП. На селі в той період працювало 16 400 спеціалістів з вищою і 17 900 з середньою освітою та 53 тис. механізаторів. Для колективних господарств було підготовлено 24 500 керівників²³. Пленум накреслив ряд важливих заходів щодо підготовки у найближчий час 12—13 тис. спеціалістів з вищою і 35—40 тис. з середньою освітою, а також 60 тис. механізаторів²⁴. Завдання полягало в тому, щоб до завершення колективізації в кожному колективному господарстві було не менше одного агронома, а на 2—3 господарства — зоотехнік і ветлікар.

Пленум приділив значну увагу підвищенню політичного рівня сільських комуністів. Він зобов'язав членів і кандидатів партії, що працювали на селі, виявляти зразки високої свідомості, виховувати місцеве населення у дусі колективізму тощо²⁵. Адже успішне завершення колективізації значною мірою залежало від розуміння і підтримки трудовим селянством політики партії. «Чим більший розмах, чим більша широта історичних дій, — учив В. І. Ленін, — тим більше число людей, яке в цих діях бере участь, і, навпаки, чим глибше перетворення, яке ми хочемо зробити, тим більше треба підвищити інтерес до нього і свідоме ставлення, переконати в цій необхідності нові й нові мільйони і десятки мільйонів»²⁶.

¹⁸ "Lupta de clasă", 1961, № 7, стор. 7.

¹⁹ «Международный сельскохозяйственный журнал», 1961, № 5, стор. 18.

²⁰ "Lupta de clasă", 1961, № 7, стор. 3.

²¹ Там же, стор. 12.

²² Там же, стор. 7.

²³ Там же, стор. 16.

²⁴ Там же, стор. 17.

²⁵ Там же, стор. 18.

²⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 446.

Постійно поглиблюючи і зміцнюючи зв'язки з селянством, сільські партійні організації широко розгортали політико-масову й організаторську роботу. Обласні, районні і міські комітети партії організували глибоке вивчення матеріалів пленуму ЦК РКП всіма комуністами, провели загальні збори колективістів, членів сільськогосподарських товариств і селян-одноосібників. У роботі цих зборів тільки у Сучавській області взяло участь більше 136 тис. чол.²⁷ Добруджський, Бухарестський, Олтенський та інші обласні комітети партії розробили науково обгрунтовані заходи щодо втілення в життя рішень пленуму. Згодом на засіданнях Добруджського обласного комітету партії періодично обговорювалися питання підвищення врожайності зернових, догляду за поголів'ям громадської худоби і вживалися відповідні заходи²⁸.

У грудні 1961 р. в Бухаресті відбулася республіканська нарада з питань дальшого розвитку сільського господарства. В її роботі взяли участь 3100 чол., зокрема 1800 голів колективних господарств, бригадирів, тваринників і передовиків сільського господарства з усіх областей країни, а також інженери, техніки, агрономи, зоотехніки, механізатори, директори держгоспів і МТС, учені, наукові співробітники сільськогосподарських інститутів, працівники машинобудівної і хімічної промисловості²⁹. На цей час колективні господарства об'єднували більше 2 млн. селянських родин і мали понад 5 млн. га, а кількість товариств, які обробляли 23% площ сільськогосподарських угідь, скоротилася з 12 тис. до 7100. Колективні господарства і сільськогосподарські товариства разом з держсільгоспами мали більше 90% орної землі. Поза соціалістичним сектором залишилося тільки 700 тис. га, не рахуючи гірських місцевостей³⁰.

Учасники наради глибоко проаналізували соціальні, політичні й економічні перетворення, які відбулися на селі за роки народно-демократичної влади, зосередивши основну увагу на невикористаних резервах, шляхах підвищення продуктивності праці, зниження собівартості продукції рільництва і тваринництва. Секретарі Добруджського, Бухарестського, Клужського та Олтенського обласних комітетів партії та голови обласних народних Рад, які домоглися найкращих результатів у проведенні колективізації, поділилися досвідом партійно-політичної роботи на селі, розповіли про самовіддану працю колективістів. Наприклад, у Бухарестській області було 208 господарств-мільйонерів, з яких 103 одержували прибутки по кілька мільйонів лей, у Галацькій — 225, в Брашовській — 83, у Марамурештській — 50, в Плоештській — 60³¹. Неподільні фонди колективних господарств Банатської області лише в 1961 р. збільшилися на 84 млн. лей, а прибутки колективістів перевищили 620 млн. лей³².

Вчені розповіли делегатам наради про виведення співробітниками науково-дослідних інститутів та експериментальних станцій нових високоврожайних сортів пшениці, кукурудзи та інших культур, про їх вклад в удосконалення сільськогосподарських машин, поліпшення агротехніки, піднесення родючості ґрунтів, у боротьбу з хворобами худоби і шкідниками сільськогосподарських рослин.

²⁷ Consfătuirea pe țară a țăranilor colectiviști, стр. 63.

²⁸ "Lupta de clasă", 1961, № 8, стр. 91.

²⁹ "Lupta de clasă", 1961, № 4, стр. 40; Consfătuirea pe țară a țăranilor colectiviști, стр. 5.

³⁰ Consfătuirea pe țară a țăranilor colectiviști, стр. 674.

³¹ Там же, стр. 28; "Pentru socializm", 14 лютого і 10 квітня 1962 р.; "Flacăra Lasului", 18 квітня 1962 р.

³² Consfătuirea pe țară a țăranilor colectiviști, стр. 99—100.

Учасники наради закликали членів товариств і одноосібників вступати до колективних господарств і спільно будувати нове життя. «День закінчення колективізації сільського господарства,— зазначалося в їх зверненні,— стане одним з днів найбільшої перемоги нашого народу, який означатиме новий крок на шляху до великих перетворень у житті села і трудового селянства, до заможного життя народу»³³.

Обласні і районні комітети партії, парткоми і сільські парторганізації доклали багато зусиль для втілення в життя рекомендацій наради. До цієї справи було залучено спеціалістів сільського господарства, працівників держсільгоспів, МТС і народних рад, членів молодіжних, профспілкових і жіночих організацій. Перебудову сільського господарства на соціалістичних засадах партійні органи здійснювали за допомогою активістів, яких налічувалося більше 150 тис. чол.³⁴

Дійовою формою переконання селян у перевагах колективного господарювання стали екскурсії одноосібників і членів товариств до передових колективних господарств. Так, члени товариства с. Пеунешті області Бакеу відвідали наприкінці 1961 р. передове колективне господарство Жаріштя Фокшанського району, неподільний фонд якого становив близько 7 млн. лей і де багато колективістів щороку лише грішми одержувало на трудодні по 16 тис. лей. Повернувшись додому, вони розповіли на загальних зборах селян про свої враження, після чого 158 сімей товариства виявили бажання вступити до колективного господарства³⁵.

Селяни, які відвідали у 1961—1962 рр. колективні господарства Фоєнь, Карей, Беліуг, Урзічень та інші Марамурештської області, узнали, що колективісти зібрали в 1961 р. по 2,1—2,5 т пшениці і по 2,5—3 т зерна кукурудзи з гектара. Гості підраховали, що вони в тому ж році зібрали зернових на 800—1000 кг менше³⁶. Така форма агітації використовувалася й раніше, але лише епізодично. На завершальному етапі колективізації, зокрема взимку і навесні 1961/62 р., екскурсії в передові колективні господарства проводилися регулярно.

Партійні і державні органи приділяли багато уваги організації таких екскурсій, які найчастіше проводилися в період розподілу прибутків, коли селяни могли власними очима побачити наслідки сумлінної праці колективістів. Лише в 1961 р. 35 300 членів сільськогосподарських товариств Сучавської області побували в колективних господарствах, а близько 900 кращих колективістів розповіли про свою роботу в сусідніх селах³⁷.

Члени товариств і одноосібники побачили, як треба правильно вносити в ґрунт органічні та мінеральні добрива, сіяти квадратно-гніздовим способом, проводити яровизацію, штучне опиллення, селекціонування посівного матеріалу тощо. Селяни, які відвідували першу повністю колективізовану Добруджську область, приємно вражав той факт, що вже через три роки після завершення колективізації виробництво зерна тут збільшилось у 2 рази³⁸.

Для одноосібників і членів сільськогосподарських товариств читалися лекції, демонструвалися документальні, хронікальні та науково-популярні фільми, влаштовувалися пересувні виставки і фотоекспозиції, що наочно відображали досягнення передових колективних

³³ Там же, стор. 710.

³⁴ "Lupta de clasă", 1961, № 8, стор. 93.

³⁵ Consfătuirea pe țară a țăranilor colectiviști, стор. 227.

³⁶ "Pentru socializm", 7 березня 1962 р.

³⁷ Consfătuirea pe țară a țăranilor colectiviști, стор. 63—64.

³⁸ Там же, стор. 32—34.

господарств, життя і побут колективістів. У селах розповсюджувалися видані масовим тиражем численні брошури, зокрема такі, як «Основи марксистсько-ленінської теорії», «Лекції і консультації з політекономії», «Матеріально-технічна база соціалізму», «Зміцнення союзу робітничого класу з трудовим селянством і соціалістична перебудова сільського господарства», «Ленінський принцип матеріальної заінтересованості» та інші, плакати, листівки, різні таблиці і порівняльні діаграми, які переконливо показували переваги соціалістичних форм господарювання³⁹. Про це свідчила й середня врожайність деяких культур у держсільгоспах і сільськогосподарських товариствах. У 1961 р., порівняно з сільськогосподарськими товариствами, колективні господарства одержали з кожного гектара на 2,7 ц більше пшениці, на 6,6 ц кукурудзи, на 2,1 ц соняшника. Держсільгоспи зібрали в середньому з кожного гектара по 1820 кг пшениці, колективні господарства — 1400 кг, товариства — 1125 кг, а одноосібники — лише по 850 кг⁴⁰.

Члени колективних господарств Яської області у 1961 р. одержали з кожного гектара на 300 кг пшениці і 400 кг кукурудзи більше, ніж товариства. Отже, якби всю землю в області обробляли колективісти, то було б додатково зібрано більше 20 тис. т пшениці і 45 тис. т кукурудзи⁴¹. Того ж року колективні господарства Марамурештської області виростили на кожному гектарі на 800 кг пшениці і 900 кг кукурудзи більше, ніж товариства і одноосібники, а Крішанської області, відповідно, — на 640 і 969 кг⁴². Ці успіхи колективістів, підвищення їх матеріального добробуту і культурного рівня переконливо свідчили про переваги колективних форм господарювання.

Наприкінці 1961 р. соціалістичний сектор охоплював 92,6% орних земель країни, з них 70,2% були власністю 6424 колективних господарств⁴³.

Величезна робота, проведена партійними організаціями після червено-липневого пленуму ЦК РКП і республіканської наради 1961 р., сприяла прискоренню колективізації. Лише протягом перших трьох місяців 1962 р. у колективні господарства вступило більше 1050 тис. селян, або в 2 рази більше, ніж за весь 1961 р.⁴⁴

Наприкінці січня 1962 р. було повністю завершено колективізацію в Банатській і Клужській областях, а протягом лютого — у Галацькій і Хунедоарській. За успіхи, досягнуті працівниками сільського господарства, Президія Великих Національних Зборів РНР нагородила Добруджську, Бухарестську, Банатську, Клужську, Галацьку і Хунедоарську області орденом Зірки 1-го ступеня, а 427 працівників партійних, державних і сільськогосподарських органів, голів колективних господарств, бригадирів і передових колективістів, інженерів і механізаторів — різними орденами і 1006 чол. — медалями⁴⁵.

1 березня закінчено колективізацію в Плоєштьській області, 5 березня — в Арджештській і Марамурештській, 10 березня — в Олтенській та Угорській автономній, 13 березня — в Крішанській, 14 березня — в Бакеузькій і Яській, а трохи пізніше — в Сучавській і Брашовській

³⁹ "Cercetări filozofice", 1962, № 4, стор. 918.

⁴⁰ "Flacăra Laşului", 21 січня 1962 р.

⁴¹ "Pentru socializm", 17 березня 1962 р.

⁴² "Pentru socializm", 14 березня 1962 р.; "Lupta de clasă", 1962, № 1, стор. 98—102.

⁴³ "Scinteia", 3 лютого 1962 р.

⁴⁴ М. Сегнеа. Despre dialectica construcției socializmului. București, 1964, стор. 189.

⁴⁵ "Scinteia", 6 березня 1962 р.

областях. Отже, в середині березня 1962 р. в країні повністю завершено цей важливий процес.

Найхарактернішою особливістю соціалістичної перебудови сільського господарства РНР була її поступовість. Для першого етапу колективізації притаманна велика різниця у рівні кооперування в багатьох селах, районах та областях. Однак завдяки значній масово-політичній діяльності парторганізацій дедалі ширші маси селян переконувалися у перевагах соціалістичної системи господарювання і вступали в кооперативи. При цьому важливу роль відіграв той факт, що більшість румунського селянства йшла в кооперативи через таку проміжну форму виробничої кооперації, як сільськогосподарські товариства, що стали справжньою школою виховання селян у дусі колективізму. Створення сільськогосподарських товариств дало змогу швидко і майже одночасно завершити колективізацію у всій країні.

На початку квітня 1962 р. соціалістичний сектор охоплював 96% орної та 93,4% всієї землі⁴⁶. На цей час у РНР працювало 6546 колективних господарств, які об'єднували 3 201 429 селянських родин і 1317 товариств (241,8 тис. селянських родин)⁴⁷. Товариства існували переважно в гірських районах, де ще не було створено необхідних умов для колективізації.

Отже, завдання, поставлене VIII з'їздом РКП, було успішно виконане майже на 4 роки раніше встановленого строку.

Після завершення колективізації перед партійними, державними і сільськогосподарськими органами постало нове завдання — далі організаційно-господарське зміцнення колективних господарств і держсільгоспів, розширення їх матеріально-технічної бази, збільшення виробництва продукції рільництва і тваринництва, а також піднесення рівня партійної роботи на селі. Цьому було присвячено пленум ЦК РКП, який відбувся 23—25 квітня 1962 р. Його учасники високо оцінили значення соціалістичної перебудови сільського господарства, порушили ряд важливих проблем дальшого піднесення економіки села, реорганізації її керівництва, обговорили невідкладні заходи щодо перерозподілу кадрів спеціалістів сільського господарства з вищою освітою, а також озброєння агротехнічними знаннями селян-колективістів⁴⁸.

Позачергова сесія Великих Національних Зборів РНР, що проходила з 27 по 30 квітня 1962 р. в Бухаресті, підбила підсумки будівництва соціалізму на селі, визначила його основні етапи.

Сесія прийняла закон про реорганізацію керівництва сільським господарством, обговорила питання його дальшого піднесення і забезпечення кваліфікованими кадрами.

З повною перемогою соціалізму на селі соціалістичні виробничі відносини стали пануючими в усьому народному господарстві країни. Соціалістична перебудова сільського господарства докорінно змінила не тільки обличчя села, але й спосіб життя його мешканців, ліквідувала експлуатацію людини людиною, поклала край класовому розшаруванню.

⁴⁶ "Scinteia", 28 квітня 1962 р.

⁴⁷ Agricultura României 1944—1964, București, 1964, стор. 49.

⁴⁸ "Scinteia", 26 квітня 1962 р.

Записки

А. І. Дідич

ЗАЛУЧЕННЯ ГРОМАДСЬКОСТІ ДО ОХОРОНИ СОЦІАЛІСТИЧНОГО ПРАВОПОРЯДКУ [1959—1965 рр.]

Найважливішою складовою частиною ідейно-політичної роботи є виховання комуністичного ставлення до праці і суспільної власності, розвиток творчої активності трудящих, зміцнення свідомої дисципліни та

організованості, виховання у радянських людей громадської відповідальності, поваги до законів і правил соціалістичного співжиття. В. І. Ленін писав, що боротьба з правопорушеннями законності є необхідною умовою успішного будівництва безкласового суспільства, «...необхідно додержувати свято законів і наказів Радянської влади і стежити за їх виконанням усіма»¹.

Зміцнення законності — це завдання не тільки державного апарату, а й партійних, комсомольських організацій, профспілок, покликаних забезпечувати найсуворіше додержання законів, поліпшувати правове виховання трудящих. «Повага до права, до закону повинна стати особистим переконанням кожної людини»², — говорив Л. І. Брежнєв у Звітній доповіді XXIV з'їздові КПРС.

Велика роль у цій справі належить таким громадським організаціям, як добровільні народні дружини, товариські суди, вуличні (квартильні) комітети та ін. У західних областях Української РСР перша добровільна народна дружина була створена в колгоспі «Червоний партизан» Шацького району на Волині. Обком Компартії України схвалив цю ініціативу і зобов'язав партійні, радянські, профспілкові та комсомольські організації наслідувати цей рух³.

Масовий рух за створення громадських організацій почався у грудні 1958 р. після схвалення ЦК Компартії України ініціативи єнакієвців про широке залучення трудящих до боротьби із злочинністю⁴. Цей почин обговорювався на партійних конференціях Волинської, Львівської та Тернопільської областей. Комуністи відзначали недоліки у цій справі, накреслили заходи по їх усуненню. Наприклад, у Тернопільській області мали місце факти, коли дружинниками обиралися люди, які скомпрометували себе, у Львівській — мало було комуністів і комсомольців у громадських організаціях, в Івано-Франківській — жінок⁵.

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 496.

² Л. І. Брежнєв. Ленінським курсом. Промови і статті, т. 3, К., 1972, стор. 272.

³ Партархів Волинського обкому Компартії України, ф. 1, оп. 1, спр. 419, арк. 42, 43.

⁴ А. П. Закалюк і З. І. Сущук. Народні дружини, К., 1966, стор. 10.

⁵ Партархів Тернопільського обкому Компартії України, ф. 1, оп. 32, спр. 152, арк. 160; Партархів Івано-Франківського обкому Компартії України, ф. 1, оп. 30, спр. 52, арк. 61.

1960 р. у західних областях України діяло 3548 народних дружин в яких налічувалося 87 448 членів, у тому числі 22 360 комуністів, 30 596 комсомольців⁶. До складу охоронників громадського порядку входили кращі робітники, колгоспники, представники трудової інтелігенції, студенти та ін.

Під керівництвом партійних організацій народні дружини з кожним роком зростали і стали масовою формою участі громадськості в попередженні правопорушень, зміцненні соціалістичного правопорядку. Вони діяли в кожному колгоспі, радгоспі, підприємстві, установі, учбовому закладі. Тільки на Львівщині 1965 р. їх функціонувало 1535, вони об'єднували понад 62 тис. трудящих, а в цілому в республіці їх було 30 тис., в них налічувалося 1,5 млн. чол.⁷⁻⁸. Дружини проводили значну роботу.

Партійні організації подавали постійну допомогу народним дозорцям. Для них читалися лекції, доповіді, організовувалися семінари, до проведення яких залучалися відповідальні партійні, радянські працівники, юристи, вчені. Наприклад, 1960 р. в Івано-Франківській області відбулося 930 таких занять, якими охоплено 10 770 чол., в Тернопільській — 905 з участю 12 100⁹.

У Ровно 1960 р. з ініціативи міськкому Компартії України створено на громадських засадах університет правових знань. У ньому працювали факультети народних засідателів, членів товариських судів, добровільних народних дружин, профспілкового і комсомольського активу. Слухачі університету прослухали лекції на теми: «Народні дружини і зміцнення радянського правопорядку», «Роль товариських судів у зміцненні трудової дисципліни», «В. І. Ленін про роль держави і права в комуністичному будівництві» та ін. Міськком Компартії України приділяв постійну увагу роботі університету¹⁰.

Партійні органи і первинні парторганізації узагальнювали досвід діяльності кращих народних дружин. З цією метою вони проводили семінари, наради командирів, їх заступників, начальників штабів народних дружин, організовували зльоти дружинників, перевіряли роботу і подавали їм допомогу. Так, Тернопільський обком Компартії України у листопаді 1960 р. створив групи із партійно-радянського активу для перевірки роботи народних дружин області. Наслідки перевірки обговорили на партійно-радянських активах і відкритих партійних зборах у первинних парторганізаціях¹¹. Львівський обком Компартії України регулярно заслуховував звіти секретарів міськкомів і райкомів партії по керівництву самодіяльними громадськими організаціями. Так, у вересні 1959 р. на бюро обкому Компартії України звітувався секретар Сокальського райкому партії про діяльність народних дозорців у боротьбі з правопорушеннями. На ньому було відзначено недоліки в цій роботі, накреслено заходи по їх усуненню й активізації діяльності народних дружин у справі

⁶ Волинський обласний державний архів (далі — ВОДА), ф. Р-6, оп. 16, спр. 587, арк. 49; Партархів Львівського обкому Компартії України, ф. 3, оп. 3, спр. 1413, арк. 13; Ровенський обласний державний архів (далі — РОДА), ф. Р-204, оп. 4, спр. 387, арк. 8; Тернопільський обласний державний архів (далі — ТОДА), ф. Р-1833, оп. 16, спр. 690, арк. 12.

⁷⁻⁸ І. Х. Головченко. Це обов'язок кожного, К., 1965, стор. 10.

⁹ Партархів Івано-Франківського обкому Компартії України, ф. 1, оп. 29, спр. 88, арк. 55; Партархів Тернопільського обкому Компартії України, ф. 1, оп. 32, спр. 237, арк. 20.

¹⁰ Партархів Ровенського обкому Компартії України, ф. 400, оп. 15, спр. 5, арк. 28.

¹¹ Партархів Тернопільського обкому Компартії України, ф. 1, оп. 32, спр. 237, арк. 20—21.

зміцнення соціалістичної законності. Кращих членів народних дружин Львівщини на нараді-семінарі у лютому 1960 р. було нагороджено цінними подарунками, почесними грамотами.

За мужність і відвагу, проявлені при затриманні небезпечних злочинців, дружинника колгоспу ім. Богдана Хмельницького Городоцького району П. Г. Жейкова нагороджено медаллю «За відвагу»¹².

Значну роль у поширенні позитивного досвіду діяльності народних дружин відігравали преса, радіо і телебачення. Тільки на Волині протягом 1959—1966 рр. в газетах надруковано 78 статей про роль дружинників та інших громадських організацій у зміцненні соціалістичної законності¹³.

Важлива роль у додержанні соціалістичного правопорядку належить місцевим органам самоврядування — загальним сходам громадян. Партійні організації допомагали виконкомам місцевих Рад депутатів трудящих проводити сходи. Для їх проведення посилали партійних і радянських працівників, які виступали з лекціями та доповідями.

Свідченням дальшого розвитку соціалістичної демократії є поява в 1963 р. якісно нової форми участі громадськості в політичному житті — сільських комітетів (сількомів), які обиралися в населених пунктах, віддалених від центрів сільських і селищних Рад. На відміну від існуючих (ради при клубах, батьківські комітети при школах, жіночі ради тощо) вони взяли на себе розв'язання господарських завдань у своїх населених пунктах, в тому числі й суворого додержання соціалістичної законності. В 1963—1964 рр. широкого розвитку вони набули в Донецькій, Вінницькій, Івано-Франківській, Ровенській та інших областях Української РСР. На 1 січня 1966 р. в республіці діяло 9474 сількомів, в роботі яких брало участь 65 тис. чол.¹⁴.

Сільські комітети стали активними помічниками партійних організацій у боротьбі з правопорушниками. Наприклад, в Івано-Франківській області в 1964 р. діяло 338 сільських комітетів, які провели значну роботу по дотриманню соціалістичного правопорядку¹⁵.

У зміцненні радянського правопорядку проводять значну роботу і такі самодіяльні організації, як вуличні, квартальні та домові комітети. Вони подають велику допомогу місцевим Радам депутатів трудящих та їх виконкомам у справі благоустрою, правильного використання житлового фонду, сприяють підняттю побуту населення, соціалістичної культури і виховання громадян у дусі додержання законів і правил соціалістичного спієжиття. Партійні комітети безпосередньо та через місцеві Ради депутатів трудящих спрямовували діяльність цих організацій. Наприклад, на Тернопільщині міські та районні виконкоми місцевих Рад разом з профспілковими і комсомольськими організаціями до 16 травня 1960 р. провели в області вибори вищеназваних організацій¹⁶.

1962 р. тільки на Івано-Франківщині вуличні комітети розглянули 180 скарг, в тому числі 100 за правопорушення норм морального кодексу будівника комунізму. Особливу увагу вони звертали на виховання дітей, підлітків, молоді, проводили вечори інтернаціональної дружби¹⁷. По дотриманню громадського правопорядку проводили роботу і домові

¹² Партархів Львівського обкому Компартії України, ф. 3, оп. 3, спр. 1338, арк. 4—5; А. П. Закалюк, З. І. Сущук. Назв. праця, стор. 96.

¹³ ВОДА, ф. Р-6, оп. 16, спр. 587, арк. 13.

¹⁴ В. Є. Бражников. Розвиток громадських засад у діяльності місцевих Рад депутатів трудящих, К., 1967, стор. 47.

¹⁵ Паростки комуністичного самоврядування. — «Прикарпатська правда», 18 листопада 1964 р.

¹⁶ ТОДА, ф. Р-1604, оп. 2, спр. 451, арк. 107.

¹⁷ Івано-Франківський обласний державний архів, ф. Р-296, оп. 41, спр. 677, арк. 10—11.

комітети. Наприклад, при домоуправлінні № 4 м. Ровно члени цієї організації контролювали правильність і своєчасність використання державних коштів відпущених на ремонт житла. В 1963 р. вуличний комітет тут налічував 300 активістів, які тільки 1962 р. прочитали для населення 400 лекцій, розглянули 80 скарг¹⁸⁻¹⁹.

У результаті проведеної партійними організаціями роботи піднялася правосвідомість громадян, зменшилося число правопорушень.

Важливою ланкою виховання громадян у дусі комуністичного ставлення до праці, дотримання правил соціалістичного співжиття, розвитку у радянських людей колективізму і товариської взаємодопомоги, поваги до радянських законів є товариські суди. В. І. Ленін, надаючи величезного значення дисциплінарним товариським судам у зміцненні трудової дисципліни, писав: «дисциплінарні товариські суди в сто раз більше значать для оволодіння господарством, для управління промисловістю, для підвищення виробничої ролі профспілок, ніж зовсім абстрактні (і тому пусті) слова про «виробничу демократію», про «зрощування» і т. п.»²⁰.

Демократичний характер товариських судів яскраво проявляється в масовій участі в них трудящих. 1960 р. їх функціонувало: у Волинській області — 703, Львівській — 1650, Івано-Франківській — 897, Ровенській — 610 та Тернопільській — 1000. Всього на Україні 1963 р. діяло 34 тис. товариських судів²¹. Вони зарекомендували себе колективними вихователями, досвідченими пропагандистами радянських законів. Про це свідчить діяльність товариських судів по дотриманню громадського правопорядку. Так, у Львівській області протягом 1959 р. до них надійшло 1850 різних заяв та матеріалів, а за 8 місяців 1966 р. — 10 тис., в Тернопільській за 9 місяців 1964 р. — 3098²². Партійні організації домагалися, щоб жодне порушення громадського порядку, трудової та виробничої дисципліни не проходило повз увагу робітничого колективу, глибоко роз'яснювалися норми радянського права.

Партійні комітети, радянські органи, комсомольські та профспілкові організації постійно дбали про покращення роботи товариських судів. Систематично по спеціально розроблених програмах для них читалися лекції, проводилися семінари, бесіди, доповіді на політичні та правові теми. Так, у Львівській області 1959 р. з членами товариських судів проведено 375 семінарів, на Івано-Франківщині 1960 р. — 200²³.

Робота цих громадських організацій була під постійним контролем партійних комітетів. Звіти про їх діяльність обговорювалися на бюро обкомів, міськкомів, райкомів Компартії України та у первинних парторганізаціях. Так, у лютому 1964 р. бюро Тернопільського обкому Компартії України розглянуло питання про роботу товариських судів і ухвалило перевірити діяльність всіх цих організацій області та наслідки перевірки обговорити в усіх первинних партійних організаціях, при яких діяли товариські суди. З метою подання їм допомоги було вирішено створити

¹⁸⁻¹⁹ РОДА, ф. Р-131, оп. 2, спр. 1, арк. 25—26.

²⁰ В. І. Ленін, Твори, т. 32, стор. 62.

²¹ ВОДА, ф. Р-6, оп. 16, спр. 587, арк. 49; Партархів Львівського обкому Компартії України, ф. 3, оп. 3, спр. 1503, арк. 56; ІФОДА, ф. Р-794, оп. 2, спр. 303, арк. 124; Партархів Ровенського обкому Компартії України, ф. 400, оп. 14, спр. 26, арк. 20; Партархів Тернопільського обкому Компартії України, ф. 1, оп. 3, спр. 587, арк. 17.

²² Партархів Львівського обкому Компартії України, ф. 3, оп. 3, спр. 1594, арк. 27; ТОДА, ф. Р-1833, оп. 7, спр. 1192, арк. 44.

²³ Партархів Львівського обкому Компартії України, ф. 3, оп. 3, спр. 1413, арк. 99; Партархів Івано-Франківського обкому Компартії України, ф. 1, оп. 39, спр. 45, арк. 22.

в районах та містах області ради товариських судів, вивчити та поширити кращий досвід²⁴⁻²⁵.

Широка участь громадськості в боротьбі з порушеннями правил соціалістичного співжиття, в тому числі й активна діяльність товариських судів, дала позитивні наслідки у справі зміцнення законності.

Партійні організації особливо активізували роботу по залученню громадськості до боротьби за дотримання соціалістичного правопорядку в зв'язку з масовим рухом у містах і селах за створення взірцевого радянського співжиття. Вони разом з представниками широких кіл громадськості вивчали причини вчинення злочинів та умови, що їм сприяють, і вживали заходи до усунення недоліків. Наприклад, на Тернопільщині у бережанському колгоспі «Мир» було вивчено питання про дотримання соціалістичної законності та обговорено на загальних зборах колгоспників, які виступили з ініціативою «Жити і працювати без правопорушень». Вони закликали усіх трудящих району наслідувати їх приклад. Бюро райкому партії схвалило цінну ініціативу колгоспників і зобов'язало первинні партійні організації наслідувати цей почин бережанців²⁶.

Активна участь трудящих в охороні громадського правопорядку свідчить про нерозривну єдність інтересів держави та громадян. Це і є втілення в життя вчення В. І. Леніна про необхідність виховувати «широкі маси робітників і селян в справі самостійної, швидкої, ділової участі їх в нагляді за додержанням законності...»²⁷.

На сучасному етапі розвитку нашого суспільства виникнення і розвиток нових форм організаційно-масової роботи, зміцнення і розширення безпосередніх контактів партійних і радянських державних органів з населенням, добровільне виконання ряду державних функцій громадянами, розширення сітки самодіяльних організацій населення в справі подолання всіх пережитків минулого в свідомості людей — все це свідчить про створення умов з метою дальшого зміцнення соціалістичної законності і радянського правопорядку — успішного виконання програми Комуністичної партії.

²⁴⁻²⁵ Партархів Тернопільського обкому Компартії України, ф. 1, оп. 30, спр. 17, арк. 20.

²⁶ Партархів Тернопільського обкому Компартії України, ф. 1, оп. 46, спр. 658, арк. 46.

²⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 33, стор. 149

**Я. С. Глогуся
ПІДГОТОВКА
КВАЛІФІКОВАНИХ КАДРІВ
РОБІТНИЧОГО КЛАСУ
В 1951—1955 РР.**

Комуністична партія на всіх етапах розвитку соціалістичної держави постійно приділяла і приділяє увагу формуванню кадрів робітничого класу, підвищенню культурно-технічного рівня і політичних знань робітників.

Особливо гостро стояло це питання в роки п'ятої п'ятирічки, коли «остаточно залікувавши рани, заподіяні війною, радянські люди створили реальні передумови... для переходу до розгорнутого будівництва комуністичного суспільства»¹. XIX з'їзд КПРС (1952 р.) підкреслив, що для задоволення зростаючих потреб народного господарства в

¹ Л. І. Брежнєв. Ленінським курсом. Промови і статті, т. 2, К., 1971, стор. 88—89.

кваліфікованих кадрах необхідно «поліпшити якість підготовки молодих кваліфікованих робітників у системі державних трудових резервів і забезпечити підготовку і підвищення кваліфікації робітників шляхом індивідуального і бригадного навчання і через систему курсів та шкіл, організованих на підприємствах»².

Виконуючи рішення партійного з'їзду, парторганізації Української РСР приділяли значну увагу підготовці кваліфікованих робітників. Ці питання обговорювалися на Пленумах і засіданнях ЦК Компартії України, бюро партійних органів, де приймалися конкретні рішення, спрямовані на дальше удосконалення форм і методів технічного навчання робітничого класу. Значна увага приділялася розвитку професійно-технічних училищ, як однієї з важливих форм підготовки кваліфікованих робітників через систему трудових резервів.

У відповідності з директивами XIX з'їзду партії про дальше удосконалення системи професійно-технічної освіти в системі трудових резервів було створено новий тип професійно-навчальних закладів — технічні училища, покликані забезпечити підготовку висококваліфікованих робітників з числа випускників загальноосвітніх середніх шкіл. Технічні училища і школи ФЗН створювалися на виробничій базі промислових підприємств. Так, базовим підприємством Львівського технічного училища № 3 був завод автотранспорту, училища № 12 — завод «Львівсільмаш» тощо³. В училищах готували змінних майстрів, технологів, електрослюсарів, будівельників, поліграфістів, працівників зв'язку та інших спеціалістів. 1954 р. школи ФЗН та ремісничі училища м. Ворошиловграда, наприклад, підготували — 1441 робітника масових професій, для підприємств металообробної промисловості — 666 чол., будівельників — 495⁴. Учбові заклади системи трудових резервів Львівщини в 1954/55 навчальному році готували висококваліфікованих робітників 30 професій: помічників машиністів, електрослюсарів, слюсарів по ремонту вагонів, спеціалістів для металообробної промисловості та ін.

На кінець п'ятої п'ятирічки у Волинській, Дрогобицькій, Львівській, Станіславській (нині — Івано-Франківській), Тернопільській і Рівненській областях діяло 10 технічних училищ, в яких навчалося 2354 чол.⁵.

За п'яту п'ятирічку навчальні заклади системи трудових резервів підготували для народного господарства країни 1 млн. 772 тис. кваліфікованих робітників 500 спеціальностей, в тому числі: для машинобудування 347,9 тис., вугільної промисловості — 260,3 тис., будівництва — 280,3 тис., залізничного транспорту — 182,2 тис. чол. З них 387 тис. чол. було підготовлено на Україні⁶.

Проте система трудових резервів уже не могла цілком задовольнити потреби народного господарства в кваліфікованих кадрах. У досліджуваній період великого поширення набула підготовка спеціалістів безпосередньо на виробництві — на технічних курсах, у школах по вивченню передових методів праці, організованню суміжними професіями тощо. У 1951—1955 рр. виробничо-технічні курси на Львівському авто-

² КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і Пленумів ЦК, ч. III, К., 1954, стор. 541.

³ Львівський обласний державний архів (далі — ЛОДА), ф. Р-221, оп. 2, спр. 799, арк. 66.

⁴ Партархів Ворошиловградського обкому Компартії України, ф. 5, оп. 1, спр. 1942, арк. 40.

⁵ ЛОДА, ф. Р-834, оп. 1, спр. 207, арк. 2.

⁶ «Профессионально-техническое образование», 1956, № 3, стор. 1; Об итогах выполнения пятого пятилетнего плана развития СССР и союзных республик на 1951—1955 гг. Сборник сообщений Госплана СССР, Госпланов союзных республик, ЦСУ СССР и статистических управлений союзных республик, М., 1956, стор. 85.

бусному заводі, наприклад, закінчило 1138 робітників, на заводі автотранспорту — 749, «Львівськимаши» — 695, електроламповому — 1035 робітників⁷.

На промислових підприємствах країни широку популярність завоювали школи передових методів праці (стахановські школи), якими керували кращі виробничники. Партійні організації дбали про вдосконалення системи і методів роботи цих шкіл. Добре організувала навчання в них партійна організація Станіславського шкірзаводу, де в 1954 р. пройшли підготовку 67 робітників, замість запланованих 50. На Львівському машинобудівному заводі школу передового досвіду очолював знатний токарь країни В. Гургаль, який за короткий період навчив своїм методам роботи більше 30 чол. На Львівському автобусному заводі діяло п'ять стахановських шкіл, в яких навчалися 40 чол. Партійна організація систематично контролювала їх роботу, добивалася, щоб виробниче навчання поєднувалося з теоретичним. До роботи в школах залучалися змінні майстри, передовики і новатори виробництва, інструктори виробничого навчання⁸.

На багатьох промислових підприємствах республіки значного поширення набуло оволодіння кількома професіями. Це сприяло раціональнішому використанню робочого часу і в кінцевому наслідку — підвищенню продуктивності праці.

Для освоєння робітниками нової техніки і прогресивної технології виробництва, нових видів сировини і матеріалів на підприємствах створювалися курси цільового призначення, де робітники підвищували загальноосвітній та культурно-технічний рівень.

Значну роль у цій важливій справі відіграли виробничі наради. Їх особливість полягала в тому, що кожний технічний розгляд виробничих операцій супроводжувався ознайомленням з роботою того чи іншого механізму, з його специфікою, з теорією виробництва. На нарадах широко обговорювалися питання технологічного процесу, виявлялися недоліки і намічались заходи щодо їх усунення. Так, на Дрогобицькому нафтопереробному заводі наради спрямовували свою увагу на зниження втрат нафтопродуктів та економії реагентів, впровадження передових методів праці, поліпшення якості продукції, дбали про техніку безпеки та охорону праці⁹.

Чимале значення для підготовки молодих спеціалістів у досліджуваний період мало шефство досвідчених робітників над новачками. Ініціаторами і організаторами цієї важливої і благородної справи були комуністи, ветерани виробництва.

На багатьох промислових підприємствах республіки широко практикувалася така форма технічного навчання і пропаганди передових методів праці, як екскурсії та відрядження на інші фабрики та заводи. Наприклад, 60 робітників та інженерно-технічних працівників Станіславського паровозоремонтного заводу відвідали Ленінградський, Полтавський, Львівський і Дніпровський підприємства, де ознайомилися з передовим досвідом роботи своїх колег.

Протягом п'ятої п'ятирічки в країні щороку освоювали виробничі професії на підприємствах в середньому 2481 тис. чол.; підвищували

⁷ М. А. Черниш. Обласна партійна організація в боротьбі за індустріалізацію м. Львова (1939—1955), Львів, 1969, стор. 162.

⁸ Івано-Франківський обласний державний архів, ф. Р-491, оп. 2, спр. 43, арк. 43; В. Гургаль. Сторінки робітничого життя, К., 1963, стор. 127; «Львівський машинобудівник» (орган партбюро, завкому та дирекції автобусного заводу), 2 грудня 1954 р.

⁹ Партархів Львівського обкому Компартії України, ф. 5002, оп. 13, спр. 13, арк. 33.

фахову кваліфікацію — 3952 тис. чол., у тому числі на Україні, відповідно — 464 тис., 673 тис. робітників. Загалом за 1951—1955 рр. в країні на підприємствах освоїли нову професію і підвищили кваліфікацію більше 7 млн. робітників і службовців. На Україні за цей час підвищили свою фахову майстерність більше половини всіх робітників¹⁰. Все це сприяло значному зростанню робітничого класу, загальна кількість якого в народному господарстві СРСР (разом із службовцями) за п'ятирічку збільшилася на 9,5 млн. чол. і складала в 1955 р. — 48,4 млн. чол. В народному господарстві України чисельність робітників і службовців зросла порівняно з 1950 р. на 24%, або на 900 тис. чол. і становила на кінець п'ятирічки — 4,5 млн. чол. Особливо швидко зростали кадри промислових робітників у західних областях України. Якщо в 1945 р. їх кількість становила 89,2 тис. чол., в 1950 р. — 270,1 тис., то в 1955 р. — 839 тис. чол. Наприкінці 1955 р. тільки в промисловості м. Львова працювало 67 087 чол., з них 50 899 робітників (у 1950 р. їх було, відповідно, 44 922 і 32 087); у промисловості Тернопільської області в 1955 р. було зайнято 16 863 чол., з них 14 145 робітників, 1082 — інженерно-технічних працівників і 817 службовців¹¹.

Зросла творча активність робітничого класу та інженерно-технічних працівників. Якщо в 1950 р. кількість винахідників і раціоналізаторів у нашій країні становила 555 тис. чол., то в 1956 р. вона досягла 1341 тис. В 1951—1955 рр. у народне господарство було впроваджено 5705 винаходів, 164 тис. удосконалень і більше 4 млн. раціоналізаторських пропозицій¹².

Партія і уряд вважають піднесення культурно-технічного рівня трудящих одним з найважливіших елементів технічного прогресу в період будівництва комунізму, запорукою дальшого розвитку трудової активності мас, успішного виконання народногосподарських завдань.

¹⁰ Достижения Советской власти за 40 лет в цифрах. Статистический сборник. М., 1957, стор. 264; Досягнення Радянської України за 40 років. Статистичний збірник, К., 1957, стор. 109; Об итогах выполнения пятого пятилетнего плана развития СССР и союзных республик на 1951—1955 г., М., 1956, стор. 34; П. Е. Рудой. Технічний прогрес і підготовка кваліфікованої робочої сили, К., 1958, стор. 65.

¹¹ Об итогах выполнения пятого пятилетнего плана развития СССР и союзных республик на 1951—1955 гг., стор. 29; Досягнення Радянської України за 40 років, стор. 101; Г. І. Ковальчак. Розвиток промисловості в західних областях України за 20 років, К., 1965, стор. 46; Народне господарство Української РСР в 1959 році. Статистичний збірник. К., 1960, стор. 521; Народне господарство Тернопільської області. Статистичний збірник, Львів, 1962, стор. 20.

¹² Достижения Советской власти за 40 лет в цифрах, стор. 52.

М. П. Бадрак
ПРО ДЕЯКІ ПИТАННЯ
ІДЕЙНО-ПОЛІТИЧНОЇ РОБОТИ
ПАРТОРГАНІЗАЦІЙ УКРАЇНИ
В ПЕРЕДВОЄННІ РОКИ
(1938—1941 РР.)

Наприкінці 30-х років наша країна вступила в період завершення будівництва соціалізму і поступового переходу до комунізму. В той час відбувалися величезні зміни не лише в економіці, але й в психології людей.

Комуністична партія продовжувала вдосконалювати форми і методи ідейно-політичної роботи серед мас і вести послідовну боротьбу з буржуазною ідеологією. Ці питання знайшли певне відображення в

історичній та історико-партійній літературі¹. Проте спеціального дослідження, присвяченого даній темі, ще немає. Автор замітки робить спробу проаналізувати роботу партійних організацій України по перебудові політичної освіти відповідно до постанови ЦК ВКП(б) від 14 листопада 1938 р. «Про постановку партійної пропаганди в зв'язку з випуском «Короткого курсу історії ВКП(б)»².

Ця постанова визначала шляхи докорінної перебудови системи партійної пропаганди. Центральний Комітет ВКП(б) зобов'язав парторганізації вивчати марксистсько-ленінську теорію та історію партії. Рекомендувалося створювати гуртки трьох ланок: нижчої, середньої та вищої. Вибір комуністами форм політнавчання вважався справою виключно добровільною. Основним методом політичного навчання визначалася самоосвіта. Необхідну допомогу місцевим парторганізаціям у цій справі надавав, зокрема, Центральний Комітет КП(б)У. Так, на Пленумі ЦК КП(б)У, що відбувся в грудні 1938 р., розглядалося питання про перебудову партійної пропаганди в Дніпропетровській області та Молдавській АРСР. Пленум відзначив позитивні зрушення в цій справі та вказав на недоліки, які мали місце і в інших областях України³. Партійні організації республіки успішно реалізували заходи, накреслені пленумом. Уже в 1940 р. у республіці, за неповними даними, самостійно вивчали історію партії 2 млн. чол., у тому числі 400 тис. комуністів⁴.

Комуністична партія надавала всебічну допомогу самостійно вивчаючим марксизм-ленінізм та історію ВКП(б). Однією з найбільш ефективних форм допомоги були лекції, тематика яких охоплювала широке коло питань: внутрішню і зовнішню політику Радянської держави, літературу, образотворче мистецтво, кіно та ін. З метою поліпшення лекційної пропаганди при ЦК КП(б)У, обкомах, міськкомах і райкомах партії були створені лекторські групи⁵. Наприклад, лекторська група Київського міськкому партії протягом 1940 р. прочитала близько 4 тис. лекцій з основ марксизму-ленінізму та питань міжнародної політики⁶. Всього на Україні за два роки (1939—1940) було прочитано більш як 100 тис. лекцій⁷. У лекційній пропаганді активну участь брали широкі кола радянської інтелігенції. Так, серед лекторів Харківського міськкому партії було 20 академіків і професорів⁸.

У лекційній пропаганді мали місце і певні недоліки. Зокрема, мало читалося лекцій з актуальних питань соціалістичного будівництва. Про це йшлося на липневому Пленумі ЦК КП(б)У 1940 р., який розглянув стан пропаганди марксизму-ленінізму в Сталінській і Ворошиловградській областях⁹. Пленум зобов'язав партійні організації республіки до-

¹ История Коммунистической партии Советского Союза. Том пятый. Книга первая (1938—1945), М., 1970; Нариси історії Комуністичної партії України, К., 1971; История СССР. Эпоха социализма, М., 1967; История Украинской ССР. В двух томах, К., 1969; М. А. Бессарабов. Комуністична партія України в боротьбі за зміцнення і розвиток соціалістичного суспільства (1937—червень 1941 рр.), К., 1971; С. А. Андронов. Партія в боротьбі за упрочення и развитие социалистического общества (1937—июнь 1941 гг.), М., 1961; М. П. Чернов. Упрочение и развитие социализма (1937—июнь 1941 гг.), М., 1966; Н. С. Шевцов. Коммунистическая партия в борьбе за упрочение и развитие социалистического общества, за постепенный переход к коммунизму (1937—июнь 1941 гг.), М., 1958.

² КПРС в резолюциях и решениях., ч. III, К., 1954, стор. 313—314.

³ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 21, спр. 4670, арк. 64—68.

⁴ «Советская Украина», 14 листопада 1940 р.

⁵ КПРС в резолюциях и решениях., ч. III, стор. 313—314.

⁶ «Комуніст», 13 березня 1941 р.

⁷ «Советская Украина», 8 вересня 1940 р.

⁸ Там же.

⁹ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 22, спр. 2893, арк. 42.

класти всіх зусиль до того, щоб виправити становище¹⁰. Вже у вересні 1940 р. на засіданні бюро Ворошиловградського обкому партії відзначалося, що після липневого Пленуму ЦК КП(б)У лекційна пропаганда значно поліпшилася¹¹.

Партійні організації республіки приділяли також значну увагу ідейному зростанню інтелігенції, її участі в громадсько-політичному житті. У постанові Центрального Комітету ВКП(б) від 14 листопада 1938 р. вказувалося на необхідність озброїти марксистсько-ленінською теорією інтелігенцію і керівні кадри країни¹². Самостійно опановуючи історію партії, першоджерела, інтелігенція, в свою чергу, теж потребувала кваліфікованої допомоги з боку лекторів та пропагандистів.

Однією з форм навчання і загартування радянської інтелігенції та керівних кадрів стали вечірні університети марксизму-ленінізму, які створювалися при обкомах і міськкомах партії там, де була можливість укомплектувати їх кваліфікованими лекторами і пропагандистами і забезпечити високий рівень викладання. В цих університетах вивчалися історія партії, філософія, політекономія, історія народів СРСР, українська, російська, західноєвропейська література тощо.

Доброю славою користувався, зокрема, Харківський вечірній університет марксизму-ленінізму, створений в 1935 р. Лекції тут читали провідні професори вузів міста. Про його популярність свідчить той факт, що у 1940 р. до нього подали заяви 700 чол.¹³

У 1940 р. вечірні університети відкрилися у містах Слов'янську Донецької та Орджонікідзе Дніпропетровської областей. Запорізький обком партії тоді ж прийняв рішення про створення таких університетів у Запоріжжі та Мелітополі¹⁴. Організовувалися вони і в інших містах республіки.

Вечірні університети належали до найвищої ланки в системі політичної освіти. В них радянська інтелігенція інтенсивно вивчала марксистсько-ленінську науку.

Певну роль в ідейно-політичному вихованні трудящих відіграли політичні гуртки, комплектування яких, зміст і форми роботи були докорінно перебудовані у світлі постанови ЦК ВКП(б) від 14 листопада 1938 р. Так, у Сніжнянському районі Сталінської області в 1939 р. працювало 13 гуртків середньої ланки, в яких навчалось 218 чол. Ними керували 3 штатних пропагандисти і 4 — на громадських засадах¹⁵.

В ідейно-політичній роботі парторганізацій важливе місце займала пропаганда економічних знань. Протягом третьої п'ятирічки в усіх областях України створювалися семінари по вивченню конкретної економіки. У м. Сталіно, наприклад, різними формами навчання було охоплено 1700 чол. партійного і господарського активу, 37 з них навчалось в Інституті господарників, 108 — на семінарах-практикумах при районних комітетах партії, 860 — в Інституті інженерно-технічних працівників¹⁶.

З метою популяризації серед широких кіл трудящих питань економічного розвитку країни, лектори райкомів та обкомів партії стали час-

¹⁰ Там же, арк. 56.

¹¹ Партархів Ворошиловградського обкому Компартії України, ф. 179, оп. 2, спр. 191, арк. 179.

¹² КПРС в резолюціях і рішеннях., ч. III, стор. 311.

¹³ «Советская Украина», 8 вересня 1940 р.

¹⁴ «Советская Украина», 15 жовтня 1940 р.

¹⁵ Партархів Донецького обкому Компартії України, ф. 326, оп. 1, спр. 205, арк. 89.

¹⁶ Там же, ф. 18, оп. 1, спр. 31, арк. 74.

тіше читати лекції з названої тематики. Так, лекторська група Київського обкому партії включила до своїх планів у 1941 р. 12 тем з економічних питань¹⁷.

Пропаганда економічних знань у роки третьої п'ятирічки ще не набрала масового характеру. Але курс, що його взяли партійні організації на озброєння керівних кадрів економічними знаннями, був правильний.

У зв'язку з перебудовою системи політичного навчання перед парт-організаціями постало завдання підготовки і перепідготовки пропагандистських кадрів.

Основною формою навчання пропагандистів були курси і семінари, які організовувалися Центральним Комітетом, обкомами, міськкомками, райкомами партії та партійними комітетами великих підприємств.

За рішенням ЦК КП(б)У в червні 1939 р. відділ пропаганди й агітації Центрального Комітету провів десятиденний семінар пропагандистів, лекторів обкомів партії, учасники якого прослухали курс лекцій і обмінялися досвідом роботи¹⁸.

Ворошиловградський обком партії у 1939 р. створив 4 кушові семінари в обласному центрі, Старобільську, Серго і Рубіжному, які працювали щомісяця. В 1940 р. в їх роботі систематично брали участь 210 чол.¹⁹ Лекції читали кваліфіковані фахівці. Тематика охоплювала широке коло питань марксистсько-ленінської філософії, політекономії, міжнародної політики, атеїзму тощо. Як правило, пропагандисти на курсах і семінарах обмінювалися досвідом роботи, одержували корисні поради щодо проведення занять у гуртках і надання допомоги самостійно вивчаючим історію партії.

Курси і семінари пропагандистів були важливою формою підготовки пропагандистських кадрів.

Комуністична партія своєчасно і правильно визначила напрям, зміст та організаційні форми партійної пропаганди, яка спрямовувалася на розв'язання життєво важливих завдань, що стояли перед Радянською країною в передвоєнні роки. Партійна пропаганда сприяла залученню трудящих до активного обговорення і розв'язання соціальних проблем, до участі в творчій праці.

Результатом ідейно-політичної діяльності Комуністичної партії було зміцнення морально-політичної єдності радянського суспільства, що пізніше сприяло перемозі над ворогом у роки Великої Вітчизняної війни.

¹⁷ «Комуніст», 10 травня 1941 р.

¹⁸ «Комуніст», 3 липня 1939 р.

¹⁹ Партархів Ворошиловградського обкому Компартії України, ф. 179, оп. 2, спр. 138, арк. 17.

Л. В. Баженов
ЛОЗУНГ
«ЗА НАШУ І ВАШУ СВОБОДУ!»
У ПОЛЬСЬКОМУ ПОВСТАННІ
1830—1831 РР.
НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ

У квітні — червні 1831 р. під впливом польського національно-визвольного повстання 1830—1831 рр. на Правобережній Україні спалахували збройні виступи місцевих жителів. Загальна кількість учасників руху становила 5989 чол. Це були

в основному польська й ополячена українська шляхта та поміщики, військові, селяни тощо. Повстанці вийшли переможцями у шести битвах з царськими військами. Вони захопили 4 міста, звільнили і розпустили

по домівках близько 3 тис. рекрутів, розгромили ряд військових транспортів, а головне,— на деякий час скували сили царської армії, яка була послана для придушення повстання у Королівстві Польському¹.

Аналізуючи національну і соціальну обмеженість повстання 1830—1831 рр., Ф. Енгельс назвав його «консервативною революцією»². Під національною обмеженістю він розумів прагнення деяких груп повстанців, зокрема його керівників, включити до складу Польщі землі Правобережної України. «Щодо колишніх польських провінцій по цей бік Двіни і Дніпра,— писав він у листі до Й. Вейдемейєра 12 квітня 1853 р.,— то я про них і слухати не хочу, відколи дізнався, що всі селяни там українці, а поляками є тільки дворяни та почасти городяни, і що для тамтешнього селянина, як і в Українській Галичині в 1846 р., відродження Польщі означало б відновлення старої дворянської влади в усій її силі. В усіх цих місцевостях, за межами власне Царства Польського, живе щонайбільше 500 000 поляків!»³

Водночас класики марксизму-ленінізму високо оцінювали значення повстання в плані його революційного впливу на народи Європи⁴. У цьому аспекті повстання на Правобережжі, як складова частина загального польського національно-визвольного руху, заслуговує також позитивної оцінки. Саме процесу формування в ході повстання, що проходило під гаслом «За нашу і вашу свободу!», польсько-українських революційних зв'язків як прогресивного явища у збройному виступі і присвячена наша розвідка.

Значну увагу в сучасній радянській і польській історіографії приділено повстанню 1830—1831 рр. Дослідники в основному висвітлили формування польсько-російських революційних зв'язків під час подій, що відбувалися на території власне Королівства Польського⁵. Проте поза увагою істориків залишилося питання про поширення ідей боротьби польських повстанців серед місцевого населення Правобережної України і царських військ, що тут перебували. Отже, автор замітки намагається заповнити цю прогалину.

Спроби встановлення перших революційних контактів між представниками польського і російського визвольного рухів на Правобережній Україні робились ще під час існування декабристських організацій. У Києві, Житомирі та інших містах велися переговори між членами польського «Патріотичного товариства» і Південного союзу декабристів з метою встановлення революційних зв'язків. Представники лівого крила «Патріотичного товариства», зокрема М. і С. Ворцелі,

¹ В. А. Дьяков, В. М. Зайцев, Л. А. Обушенкова. Социальный состав участников польского восстания 1830—1831 гг. (на материалах западных губерний Российской империи).— 36. «Историко-социологические исследования (на материалах славянских стран)», М., 1970, стор. 19—169; Л. В. Баженов. Восстание 1830—1831 гг. на Правобережной Украине. Автореферат кандидатской диссертации, К., 1973; F. Wrotnowski. Powstanie na Wołyniu, Podolu i Ukrainie w r. 1831, t. I—II. Paryż. 1837—1838; T. Łepkowski. Społeczne i narodowe aspekty 1831 roku na Ukrainie.— «Kwartalnik Historyczny», t. LXIV, nr. 6, Warszawa, 1957.

² К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 4, стор. 472.

³ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 28, стор. 459.

⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 20, стор. 398.

⁵ А. И. Бортников. К истории русско-польских революционных связей в 30-х годах XIX в.— Славянский сборник, вып. I, исторический, Воронеж, 1958; його ж. Участь російських солдатів і офіцерів у польському повстанні 1830—1831 рр.— «УІЖ», 1962, № 2; Г. Г. Фруменков. К вопросу об отношении передовых представителей русского общества к восстанию в Польше 1830—1831 гг.— Сб. трудов Архангельского государственного лединститута им. М. В. Ломоносова, вып. 2, 1958; W. Bortnowski. Powstanie Listopadowe w oczach roslan. Warszawa, 1964; його ж. W sprawie aktu deironizacji Romanowów ze 1831 roku.— «Przegląd Historyczny», t. 50, zeszyt 4, Warszawa, 1959.

Т. Падура, С. Гошинський, Ю. Люблінський та інші підтримували ідею союзу між польськими і російськими конспіративними організаціями. Противниками такого союзу виступили поміщицько-магнатські кола Правобережжя (П. Мошинський, А. Яблоновський та ін.), які вбачали в ньому загрозу існуючому феодально-кріпосницькому ладу. Після розгрому декабристів і «Патріотичного товариства» польсько-російські революційні зв'язки на певний час припинилися⁶.

29 листопада 1830 р. у Варшаві вибухнуло повстання за незалежність Польщі, яке протягом кількох днів охопило все Королівство Польське. Російські війська й адміністрація були вигнані з польської території⁷. Повстання очолював диктатор Ю. Хлопицький, який з перших днів своєї діяльності став на шлях зговору з царським урядом. З 20 по 25 січня 1831 р. під керівництвом членів «Патріотичного товариства» відбулися масові маніфестації жителів польської столиці, спрямовані проти капітулянтської політики повстанського уряду. Народні маси були настроєні продовжувати боротьбу з царизмом. В російському народі вони бачили свого союзника. Про солідарність польських трудящих з російським революційним рухом свідчить урочиста панахида на честь страчених декабристів, яка перетворилася в грандіозну народну демонстрацію. В ті напружені січневі дні пролунав знаменитий заклик «За нашу і вашу свободу!». Під тиском трудящих Варшави сейм змушений був оголосити скинення російського царя Миколи I⁸.

Члени «Патріотичного товариства» виступили ініціаторами поширення повстання на територію Правобережної України. Більшість з них, і зокрема радикально настроєних, вступили на військову службу до корпусу генерала Ю. Дверницького, якому було доручено здійснити рейд на Волинь. Слід відзначити, що Ю. Дверницький, на відміну від інших польських генералів, відзначався ліберальними поглядами⁹. В його загоні перебували такі відомі керівники варшавського «Патріотичного товариства», як Т. Кремовецький, К. Пуласький, К. Броніковський, Г. Шинглярський та ін.¹⁰ Ад'ютантом генерала був активний учасник варшавського повстання, один із засновників «Патріотичного товариства» А. Дунін¹¹. Піхотою корпусу командував П. Висоцький, головний організатор повстання у Варшаві¹².

Перебування у корпусі Ю. Дверницького членів «Патріотичного товариства», які прагнули з'єднати національну революцію з соціальною, і визначило те, що загін приніс на Правобережжя ідеї встановлення польсько-російського революційного союзу¹³.

11 квітня 1831 р. польський корпус у складі 4700 повстанців форсував прикордонну річку Буг і рушив на Волинь, вступаючи у сутички і битви з переважаючими силами царських військ¹⁴. Крім відозв до місце-

⁶ П. Н. Ольшанский. Декабристы и польское национально-освободительное движение, М., 1959.

⁷ Центральний державний військово-історичний архів СРСР у Москві (далі — ЦДВІА), ф. 35, оп. 9, пачка 14, спр. 122, арк. 1.

⁸ J. Lelewel. Dzieła, t. VIII, Warszawa, 1961, стор. 101—102; F. Wrotnowski. Назв. праця, т. I, стор. 213—214.

⁹ Zeszyty Naukowe Uniwersytetu M. Kopernika w Toruniu. Nauki humanistyczno-społeczne, zeszyt 40, Toruń, 1970, стор. 6.

¹⁰ W. Łukaszewicz. Tadeusz Krępowecki żołnierz, rewolucjonista, Warszawa, 1954, стор. 23; W. Zajewski. Walki wewnętrzne ugrupowań politycznych w powstaniu Listopadowym 1830—1831, Gdańsk, 1967, стор. 145.

¹¹ Polski Słownik Biograficzny, t. V, zeszyt 5, Kraków, 1946, стор. 473—474.

¹² R. O. Spazier. Historia powstania narodu polskiego 1830—1831, t. 2, Parcz, 1833, стор. 228.

¹³ W. Zajewski. Назв. праця, стор. 145.

¹⁴ W. Tokarz. Wojna polsko-rosyjska 1830 i 1831 r., Warszawa, 1930, стор. 307.

вого населення про підтримку повстання, командування корпусу розповсюджувало серед російських солдатів прокламацію «Здрастуйте, російські воїни!»¹⁵. Автори листівки розуміли, що царські війська — це одягнені у військову форму селяни. Тому в ній особливо підкреслювалось каторжне становище царського солдата на противагу десятирічній службі польського жовніра. Листівка обіцяла солдатам за перехід на бік поляків від 20 до 30 крб. і після п'ятирічної служби в польській армії — земельний наділ, волів і коней на господарство та 25 крб. грішми. Закінчувалася вона словами: «До нас, брати, до нас! Ми... щиро бажаємо бачити вас і нас щасливими... Хай живуть вільні Польща і Росія!» Зрозуміло, що такі відозви могли мати успіх.

Тоді ж К. Пулаським була складена російською мовою і віддрукована в похідній друкарні тиражем 500 примірників прокламація «Поляки до росіян!»¹⁶, в якій зверталась увага на необхідність спільної боротьби двох слов'янських народів проти самодержавства. У прокламації, зокрема, говорилося, що пролита декабристами кров «зігрівала холодні підземелля, в яких мучилися брати-співучасники їх долі», тобто поляки — учасники польських таємних організацій, які були розгромлені царатом під час придушення повстання декабристів. А тому польський рух був помстою «віроломним тиранам» за «кров мучеників спільної свободи». Але боротьба польського народу, говорилося у листівці, приречена на поразку, якщо її не підтримає російський народ, тому що лише у спільній боротьбі можна перетворити «рабство у свободу... обновити Росію». Прокламація закінчувалася такими словами: «Повстань.., військо російське!.. Замість чвар і розбрату, поляки вітають вас миром, союзом і свободою... Простягніть нам руку дружби і братерства... Вибирайте: чи бути знаряддям владолюбного самодержця, чи героями свободи і величі Росії!» За пропозицією членів «Патріотичного товариства» були виготовлені прапорці з написом «За нашу і вашу свободу!», що розповсюджувалися серед царських частин, які переслідували корпус¹⁷.

Так прогресивні польські повстанці всупереч своєму консервативному варшавському урядові, який, стримуючи революційну ініціативу повсталого народу, повністю покладався на кабінети західноєвропейських держав і на їх допомогу, вбачали єдиний вихід з становища у єднанні революційних сил братніх народів Росії і Польщі, боролися за створення російсько-польського революційного союзу.

19 квітня 1831 р. перед битвою біля волинського містечка Боромель майору М. Лисицькому було доручено розповсюдити прапорці і прокламацію «Поляки до росіян!» у російських військових частинах. Одному з царських ескадронів була передана пачка відозв і прапорці з написами «За нашу і вашу свободу!»¹⁸ Через годину до М. Лисицького прибув царський офіцер, посланий командуванням, щоб відговорити поляків від такої агітації в царських військах. Зрозуміло, що повстанці з цим не погодилися, а М. Лисицький заявив парламентарю, що поляки хочуть звільнитися від іга деспотизму не тільки Польщу, а й Росію.

¹⁵ Центральний державний архів Жовтневої революції СРСР (далі — ЦДАЖР), ф. 109, оп. 2, 1 експед., 1831 р., спр. 56, арк. 11—12.

¹⁶ ЦДАЖР, ф. 109, оп. 2, 1 експед., 1831 р., спр. 56, арк. 13—14; П. Попов. Революційна прокламація польських повстанців 1831 р. із згадкою про декабристів. — Декабристи на Україні. Збірник праць комісії для дослідів громадських течій на Україні, т. 2, К., 1930, стор. 137—141; S. Przewalski. Odezwy z roku 1831. — «Rocznik Wolyński», t. V, Równe, 1936, стор. 146.

¹⁷ К. Мин. 1830 и 1831 годы на Волыни. — «Гражданин», 1872, № 28, стор. 344—345; J. Bartkowski. Wspomnienia z powstania 1831 r. i pierwszych lat emigracji. Oprac. E. Sawrynowycz, Kraków, 1967, стор. 74.

¹⁸ К. Мин. Назв. праця, стор. 344; J. Bartkowski. Назв. праця, стор. 74.

Як свідчить очевидець Я. Бартковський, посланець, який співчутливо ставився до поляків, сказав: «Переконаний у справедливості вашої справи, і тільки... страх скомпрометувати наші сім'ї не дозволить нам (офіцерам.—Л. Б.) скласти наші знамена». Інший царський офіцер заявив польським військовим: «Як офіцер, повинен був згідно з наказом порвати і порубати один з таких прапорців, але як людина і росіянин, який прагне до свободи, ...зеховав з нього шматок, що буде зберігатись у мене назавжди як дорогоцінний скарб!»¹⁹.

Коли царський генерал Ф. Ридигер, командуючий військами на Волині, дізнався, що в його частини продовжують проникати революційні прокламації, він наказав винних у цьому розстрілювати²⁰. Так самодержавство зустрічало заклик до об'єднання, до дружби і співробітництва народів.

Заклик поляків «За нашу і вашу свободу!» знайшов відгук у певної частини російських військових, які співчутливо віднеслись до боротьби польського народу за незалежність. Окремі російські солдати та офіцери брали безпосередню участь у польському повстанні. Це, зокрема, колишні офіцери Л. Козарино, О. Анікієв, П. Дудін, І. Скобєєв, П. Гроза, рядовий О. Подольський²¹ та ін. Понад 180 солдатів і офіцерів російської армії перейшли на бік повстанців²². Ці росіяни заклали фундамент майбутньої споруди російсько-польської революційної дружби.

Похід корпусу Ю. Дверницького на Правобережну Україну в основному був невдалий. Але він став сигналом для збройних виступів місцевої шляхти на Поділлі, Волині та Київщині. У зв'язку з цим 13 травня 1831 р. варшавський уряд опублікував спеціальну відозву до повстанців Правобережжя під назвою «Земляки», в якій роз'яснювалася мета польської національно-визвольної боротьби. В ній, зокрема, говорилося, що «...не проти російського народу ми піднімаємо зброю. Народ цей великий, шляхетний, одного з нами племені, права якого, релігія будуть предметом нашої великої поваги. Не з ним ми ведемо війну, а з духом деспотизму, який гнітить його і нас»²³.

Повстанці Правобережжя, незважаючи на консерватизм і політичну обмеженість своїх керівників, розуміли прагнення прогресивних кіл Польщі. Тому вся їх агітація серед населення була спрямована тільки проти самодержавства. Ми не знаходимо документів, які б свідчили про вороже ставлення повстанців до росіян. Зокрема, чимало рекрутів, царських солдатів і офіцерів потрапляло у полон до повсталих, але не було жодного випадку, щоб вони знущалися над ними. Навпаки, їм роз'яснювали мету повстання, і, якщо вони не хотіли вступати до польських загонів, їх відпускали, даючи на дорогу гроші й заручившись словом, що вони більше не воюватимуть з повстанцями. Так, в одному з боїв на Волині загін К. Ружицького захопив у полон 80 солдатів противника, яких незабаром відпустили на всі чотири сторони, забезпечивши їх продовольством на два дні й грішми²⁴. Подільські повстанці гене-

¹⁹ R. O. Spazier. Назв. праця, стор. 232.

²⁰ К. Мин. Назв. праця, стор. 345.

²¹ Київський обласний державний архів, ф. 3, оп. 1, спр. 248, арк. 1; ЦДВІА, ф. 36, оп. 9/852, пачка 65, спр. 150, арк. 2; спр. 45, арк. 19—20.

²² А. І. Бортніков. Участь російських солдатів і офіцерів у польському повстанні 1830—1831 рр., стор. 78—85.

²³ R. O. Spazier. Назв. праця, стор. 313.

²⁴ M. Budzyński. Wspomnienia z mojego życia, t. I, Poznań, 1880, стор. 42—43; K. Różycki. Zdaje sprawę z swej działalności na Wołyniu.—“Źródła do dziejów wojny polsko-rosyjskiej 1830—1831 r.”. Wyd. B. Pawłowski, t. 3, Warszawa, 1932, стор. 206.

рала Б. Колишко 17 травня видали по дукату і відпустили 20 царських солдатів і офіцерів, «щоб між своїх і наших людей розповідали про мету повстання»²⁵. А через два дні цей же загін біля м. Ободного (Подільська губернія) у сутичці з кількома царськими ескадронами взяв у полон генерала, 17 офіцерів і 229 солдатів. Останнім дали по 50 коп. і звільнили, а офіцерів залишили у своєму таборі, поводячись з ними «не як з ворогами, а як з друзями»²⁶. Пізніше один з організаторів повстання на Поділлі О. Єловицький, розповідаючи про подібні факти ставлення до росіян на засіданні варшавського повстанського сейму, зробив висновок, що цим самим «ми не зіпсували ні історії народу, ні історії нашої революції»²⁷.

Прихильне ставлення повстанців до росіян, їх агітація за дружбу між народами зустрічали підтримку прогресивних кіл російського суспільства. Про співчуття до польських повстанців на Правобережжі свідчить такий факт. У сутичці з царськими військами 14 травня 1831 р. при м. Дашеві на Поділлі потрапив у полон поранений повстанець з загону Б. Колишки А. Покржевицький. Опинившись в тульчинецькій в'язниці, він змушений був терпіти знущання і приниження тюремних наглядачів. На слідстві польський повстанець вів себе стійко, відкрито заявляючи, що все своє життя присвятив боротьбі за незалежність Польщі. Слідчою комісією «зухвалому бунтівнику» був винесений смертний вирок. За декілька годин до страти офіцери тульчинецького гарнізону влаштували йому втечу²⁸.

Загальновідомо, що українське селянство сприймало польське повстання, в якому брали участь їх поміщики-гнобителі, або байдуже, або навіть вороже, що й стало об'єктивною причиною його поразки. Слід, проте, відзначити, що національно-визвольна боротьба польського народу справляла революціонізуючий вплив на всі шари суспільства, і зокрема на селянство, в умовах кризи феодально-кріпосницької системи.

На основі досліджень радянських істориків останнім часом встановлено як незаперечний факт, що у польському повстанні на Правобережжі брав участь 1241 селянин (з них 1059 чол. були активними повстанцями), що становило 22,4% від загального числа повсталих²⁹.

Певну роль у залученні селянства Правобережжя до боротьби відіграли різні обіцянки з боку організаторів повстання. Селянам на словах надавалась особиста свобода, громадянство, право на освіту, а іноді й на землю³⁰. Найсприйнятливішими до цієї агітації були ті селяни-кріпаки, які сподівалися завдяки повстанню позбавитися феодально-кріпосницького гніту.

Значну кількість серед повсталих становили дворові селяни — поміщицькі слуги, які разом з своїми панами потрапили в число повстан-

²⁵ A. Jełowicki. *Moje wspomnienie*. Wyd. 5, Lwów, 1934. стор. 218—219.

²⁶ F. Wrotnowski. *Назв. праця*, т. II, стор. 180; A. Jełowicki. *Moje wspomnienie*, стор. 222.

²⁷ A. Jełowicki. *Historia początkowego powstania Podolskiego i Kijowskiego*, czytana na posiedzeniu Sejmowem dnia 9 Lipca 1831 roku. — «Kurier Polski», Warszawa, 1831, nr. 562, стор. 951—956.

²⁸ F. Wrotnowski. *Назв. праця*, стор. 153; A. Jełowicki. *Moje wspomnienie*, стор. 236—237; ЦДВІА, ф. 801, оп. 109/86, 1831 р., пачка 1, спр. 13, арк. 6—8; А. Покржевицький був вдруге схоплений царською поліцією і за розпорядженням царя у серпні 1831 р. позбавлений усіх прав дворянства й зісланий на каторгу.

²⁹ «Историко-социологические исследования», стор. 112—168; Л. А. Обушенков. *Статистика участников восстания на Правобережной Украине в 1831 г.* — Советское славяноведение. Материалы IV конференции историков-славистов, Минск, 1969, стор. 481.

³⁰ Л. В. Баженов. *Восстание 1830—1831 гг. на Подолии.* — Советское славяноведение. Материалы IV конференции историков-славистов, стор. 468—474.

ців³¹. Проте незалежно від того, чи селяни-повстанці були дворовими слугами, чи відробляли панщину, у них була спільна мета, докорінно відмінна від поміщицько-шляхетської,— боротися з самодержавством, феодално-кріпосницьким гнітом, за землю.

Після поразки повстання частина селян-повстанців (366 чол.) і представників інших податних станів (71 чол.)³² з Поділля, Волині та Київщини, не бажаючи повертатися до своїх кріпосників, а також рятуючись від репресій, перебралася до Королівства Польського, де продовжувала збройну боротьбу разом з польським народом за національне визволення, за соціально-економічні, демократичні перетворення в країні. Ця спільна боротьба українських селян, як і 180 російських солдатів та офіцерів, що перейшли на бік польських повстанців, символізувала дружбу трьох слов'янських народів.

Процес формування польсько-російсько-українських прогресивних зв'язків тривав і в наступні роки XIX ст. Гасло єднання революційних сил братніх народів підхопили славні сини російського, польського й українського народів — О. І. Герцен, М. П. Огарьов, С. Ворцель, І. Левель, Т. Г. Шевченко.

Виступаючи на VI з'їзді ПОРП у грудні 1971 р., Генеральний секретар ЦК КПРС Л. І. Брежнєв указав на історичні корені радянсько-польської дружби: «...наша дружба була буквально вистраждана трудящими обох країн. Вони берегли, відстоювали і розвивали її в тяжких історичних умовах, коли експлуататорські класи і правителі своєю корисливою політикою робили все, щоб посіяти розбрат і ворожнечу. Наша дружба загартувалась у вогні визвольних боїв, що їх кращі представники обох народів вели проти гнобителів, за свободу — національну і соціальну»³³.

³¹ Т. Łepkowski. Назв. праця, стор. 59.

³² ЦДВІА. ф. 1, оп. 1, спр. 12 031, ч. 1—16; «Историко-социологические исследования», стор. 183, 185.

³³ Л. І. Брежнєв. Ленінським курсом. Промови і статті, т. 3. К., 1972, стор. 439.

С. З. Заремба

**ХРОНОЛОГІЧНІ СИСТЕМИ
ЛІТОПИСІВ САМОВИДЦЯ,
Г. ГРАБЯНКИ, С. ВЕЛИЧКА**

В радянській науці вже є певний досвід хронологічних досліджень на основі аналізу писемних історичних джерел. Зокрема, літочислення періоду давньоруської держави вивчав радянський історик

М. Г. Бережков на основі літописів¹. О. О. Зимін визначив хронологію договірних грамот Великого Новгороду з князями XIII—XV ст. і хронологію духовних грамот XIV—XV ст.² У грузинській та вірменській радянській історичній науці також проводиться робота по вивченню хронологічних систем, зафіксованих у пам'ятках історії³. Є спроба і в

¹ Н. Г. Бережков. Хронология русского летописания, М., 1963.

² А. А. Зимин. О хронологии договорных грамот Великого Новгорода с князями XIII—XV вв. — «Проблемы источниковедения», т. V, М., 1956, стор. 300—327; О хронологии духовных грамот великих и удельных князей XIV—XV вв. — «Проблемы источниковедения», т. VI, М., 1958, стор. 275—324.

³ Г. Л. Мchedлидзе. Хронология в древнегрузинской исторической литературе (V—XIV вв.). Автореферат на соискание ученой степени кандидата исторических наук, Тбилиси, 1963; Л. П. Шагинян. Хронологическая система «Истории Армении» Мовсеса Хоренаци и ее достоверность. Автореферат на соискание ученой степени кандидата исторических наук, Ереван, 1968.

українській історіографії дослідити хронологію писемних пам'яток⁴. Значний інтерес з цього погляду становлять літописи Самовидця, Г. Грабянки, С. Величка, в яких є цінні дані з історії України XVII — початку XVIII ст.

Аналіз хронологічних систем названих літописів дасть можливість визначити літочислення на Україні того періоду історії, яке дотепер ще недостатньо досліджене, способи датувань подій, використані літописцями. Для цього взяті літописи Самовидця, Г. Грабянки, С. Величка, в яких, порівняно з іншими джерелами, багатша хронологічна сітка подій. Крім того, хронологічні ножиці останніх дають можливість вивчити літочислення на Україні в переддень визвольної війни 1648—1654 рр. та після неї, коли значна частина українських земель возз'єдналася з Росією.

Відправним пунктом рахунку часу є ера, а основною одиницею його виміру — рік. Поширена думка, що в XVII ст. на Україні він починався 1 січня⁵. Проте аналіз хронологічних систем літописів Самовидця, Г. Грабянки, С. Величка веде до іншого висновку. З усіх дат церковного календаря, використовуваних літописцями, найбільше зустрічається «різдво Христове» (у Самовидця — шість разів, у С. Величка — десять і лише у Г. Грабянки — один раз). Майже у всіх цих випадках описування подій року починається з «різдва Христового» (час «народження Ісуса Христа» — 25 грудня). Слід сказати, що літописці використовували дати православного церковного календаря, тобто юліанського. Лише у Самовидця в одному випадку зустрічається датування за різдвяним святом календаря католицької церкви, але з застереженням — «на Рождество лядское» і для ясності конкретизується: «15 декабря», що для розрахунків є досить важливим. Аналогічний один випадок є й у С. Величка («подлуг календару Римського Рождества Господня праздник»).

Діонісій Малий (VI ст.) припускав, що «різдво Ісуса Христа» припадає на 25 грудня 753 р. від заснування Риму, а тому і прийняв наступний, 754-й, за перший рік нашої ери. У 532 р. ера від «різдва Христового» («народження Ісуса Христа») була вперше запроваджена в Італії, у VIII ст. — при Карлі Великому у Франції. Але й до Діонісія Малихого літочислення з 25 грудня вже існувало: в Румунії — з 354 р., в Константинополі — з 379 р.⁶

Отже, різдвяний рік дістав найбільше поширення у країнах Європи в період середньовіччя. Зокрема, в Англії він був основним до кінця XIII ст.⁷ В деяких містах Італії, наприклад у Генуї, вживався до кінця середньовіччя, а з середини X ст. різдвяним роком користувалася папська канцелярія. І тільки булла Євгенія IV від 1440 р. впорядкувала початок року (різдвяний рік був замінений січневим⁸). Різдвяний рік широко вживали також в Сіцилії, Іспанії, Швейцарії, Угорщині, Нідерландах і Фландрії. В Данії та Ісландії, наприклад, він існував до середини XVII ст., в Німеччині — до XV—XVI ст., а в окремих районах (Бранденбург) — до кінця XVII ст.⁹ Взагалі із запровадженням григоріанського

⁴ Я. П. Кісь. Хронологія письмових пам'яток західноукраїнських земель в XIV—XVIII ст. — Історичні джерела та їх використання, вип. 1, К., 1964, стор. 218—223.

⁵ Радянські дослідники В. Стрельський і П. Титаренко вважають, що з XIV ст. на Україні та Білорусії побутував уже січневий рік. (В. І. Стрельський і П. Г. Титаренко. Календар визначення часу у різних народів світу. К., 1961, стор. 29).

⁶ Franz Rühl. Chronologie des Mittelalters und der Neuzeit. Berlin, 1897, стор. 92; Paul de Lagarde. Mittheilungen, B. 4, Goettingen, 1891, стор. 225.

⁷ Chronologia Polska, Warszawa, 1957, стор. 57.

⁸ F. K. Giesel. Handbuch der Mathematischen und Technischen Chronologie. B. III, Leipzig, 1914, стор. 167.

⁹ Там же, стор. 168.

календаря в західноєвропейських країнах різдвяний рік поступово витіснявся січневим*.

Особливо з VIII ст. разом з ерою від «різдва Христового» в більшості країн входив у вжиток і різдвяний рік. Це досить важливий висновок про його запровадження в деяких країнах разом з ерою від «народження Ісуса Христа». Таку думку підтверджує й невідомий складач «Місяцеслова», рукописної книги XVI ст.: «...А римляне починают год от 14 дни месяца декабря, когда солнце отходи... о козей рог, ины починают от Рождества Христова, и от того времени и лета чтут»¹⁰. Прикро, що у творі не сказано, хто ж такі «ины», можливо, це і є корінне населення України?

Автор складав «Місяцеслов» на Україні чи в Білорусії, бо сам говорить: «Руски генварь, в нем же римляне рок начинают, мы же сего студень нарицаем»¹¹. Як відомо, давньослов'янське «студень» довго зберігалося на Україні та в Білорусії. Але в XVI ст. «книжний» рік, яким користувалося православне духовенство, починався з вересня. «Руское же лето,— засвідчує сучасник,— содержит в себе 12 месяцев книжных от начала сентября и до конца августа»¹². Звідси випливає, що тоді був і «некнижний» рік, але який? Аналогічна ситуація і в XVII ст., про що свідчать «Місяцеслови» того часу¹³. До 1648 р. більша частина українських земель була загарбана шляхетською Польщею. Певна річ, що це відбивалося і на літочисленні.

У XIII ст. в Польщі у дипломатичній документації переважає різдвяний рік, в XIV — частіше зустрічається січневий, а в XV-му останній стає майже основним. Але в документах XVI ст., особливо церковних, інколи ще вживається і різдвяний рік¹⁴. Між цими обома роками різниця всього лише в 7 днів, тому дуже складно простежити генезис різдвяного року. Але, уважно дослідивши хронологічну канву літописів, можна зробити висновок, що на Україні в XVII ст. різдвяний рік вживали в народно-побутовому календарі.

Ось один з прикладів датування у Самовидця за 1696 р.: «На початку того року зараз по Рождестві Христовом, вийшли орди великіє: кримськіє, черкаськіє и білагородськіє и, скупившись, доставали Китайгородка, и не достали»¹⁵. А як же ця подія висвітлюється в інших джерелах? Так, в листі від 14 січня 1696 р. новосенжарський сотник Биченко повідомляв решетилівського сотника, що «татари находятся при городах, лежащих по реке Орелу, и что нужно ждаты в Решетилловку и Новые Сенжары»¹⁶. А 15 січня того ж року кобелянський сотник писав хилецькому сотникові: «татари добывают Китайгород и жгут Царичанку»¹⁷.

Ці міста знаходяться на притоці Дніпра Орель, за 350—400 км від Перекопу. Татари звичайно робили свої наскоки на Україну в різдвяні

* Початок року з 1 січня запроваджено в 46 р. до н. е. Юлієм Цезарем. З цієї дати ще раніше починався службовий римський рік (Н. Идельсон. История календаря, Л., 1925, стор. 54).

¹⁰ Центральний державний архів давніх актів (далі — ЦДАДА), ф. 187, оп. 1, спр. 133, арк. 13—13 зв.

¹¹ Там же, арк. 152.

¹² Там же, арк. 213в.

¹³ Там же, спр. 134; Державна публічна бібліотека ім. М. Є. Салтикова-Шchedріна, відділ рукописів, ф. Товариство любителів стародавньої писемності, Q. 629; О. І. 265; ф. Основне зібрання рукописної книги (далі — ОЗРК), Q. І. 338; О. І. 219 і т. д.

¹⁴ Chronologia Polska, стор. 66—69.

¹⁵ Літопис Самовидця, К., 1971, стор. 156.

¹⁶ Акты, относящиеся к истории Западной России, т. V, СПб., 1853, стор. 275.

¹⁷ Там же, стор. 275—276.

свята. Щоб подолати таку відстань і досягти Полтавщини, грабуючи і ведучи бої, їм потрібно було більше двох тижнів. Свідчення Самовидця вірогідні, і якщо б у побуті на Україні не існував різдвяний рік, то літописець і не вказав би, очевидно, на початок року за різдвяними святами.

Ще приклад датування з літопису Самовидця за 1672 р., який свідчить про вживання різдвяного року: «На початку зараз великих мясниц, як юже войска великіє коронніє уступили в Полщу, гетман Дорошенко, затягнувши орду немалую и войска свої скупивши, притягнул под Тростянець и місто спалил»¹⁸. (Названа дата церковного православного календаря «М'ясниця» тривала з 25 грудня до 31 січня). В той же час піддячий М. Савін повідомляє, що у другій половині грудня 1671 р. справді «Дорошенко де с крымскими татары и с турки стоял над Богом рекою»¹⁹. А лист шляхтича Яна Пришковського з Шаргорода від 6 січня 1672 р. свідчить, що 30 грудня під Тростянцем була битва, і польські війська відступили²⁰. Лист датовано за григоріанським календарем. Таким чином, є всі підстави вважати, що Тростянець Дорошенко взяв до 31 грудня 1671 р. Аналогічне датування зустрічається у Г. Грабянки та С. Величка. Тобто можна зробити припущення, що літописці датували події за різдвяним роком.

С. Величко сам вказує на початок року з 25 грудня: «Сего ж 1690 року на самом початку его, между свята Рождества Господня, начал я сих летописних деяний граф и сказалъ (з килконадцять лет будучи), служити войску запорожскому»²¹. Ще яскравішим фактом, який підтверджує вживання цього року, є розміщення різних документів (листів, грамот) під 1694 і 1696 рр. у хронологічній послідовності. В першому випадку від 29 грудня (за січневим роком це буде 29 грудня 1693 р.) до 22 грудня включно, в другому випадку — від 26 грудня (за січневим — 26 грудня 1695 р.) до 26 листопада²² і т. д.

Після 1700 р., з прийняттям указу Петром I про запровадження січневого року в Росії²³, в українських літописах майже не зустрічається описання подій року з 25 грудня. Різдвяний рік поступово витісняється січневим у XVIII ст. Український буржуазно-ліберальний етнограф В. О. Шухевич, досліджуючи літочислення гуцулів, дійшов висновку, що ще і в XVIII ст. новоріччя в них припадало на «різдво Христове»²⁴.

На основі хронологічного аналізу даних літописів не можна визначити початок поширення різдвяного року на Україні, але факт незаперечний — останнім населення України користувалося ще в XVII ст. Офіційні ж документи українського походження датувалися в основному січневим роком. Тобто в XVII ст. на Україні вживалися паралельно державний календар і народно-побутовий, що відбилося в існуванні січневого та різдвяного року.

Досить суттєвим у вивченні літочислення на Україні в XVII ст. є питання про календарі. З моменту запровадження в Польщі (1582 р.) григоріанського календаря між представниками українського православ-

¹⁸ Літопис Самовидця, стор. 112.

¹⁹ Акты Южной и Западной России (Акты ЮЗР), т. IX, СПб., 1878, стор. 605.

²⁰ A. Grabowski. Ojczyste spominki w pismach do dziejów dawnéj Polski, т. II, Kraków, 1845, стор. 160.

²¹ Летопись С. Величка, т. III, К., 1855, стор. 90.

²² Там же, стор. 205—262, 355—425.

²³ Полное собрание законов Российской империи 1649 года, т. III, СПб., 1830, стор. 680—682.

²⁴ В. Шухевич. Гуцульщина, ч. IV.— Материяли до українсько-руської етнології, т. VII, Львів, 1904, стор. 9—10.

ного духовенства і католицизму тривала глибока суперечка, в основі якої були не стільки церковно-обрядові, скільки політичні мотиви. На захист юліанського календаря, а значить і національних інтересів українського народу, виступили прогресивні діячі того часу — Х. Філа-лет, А. Римша, Г. Смотрицький та інші.

Феодалі-католики ігнорували релігійні традиції корінного населення України, яке переважно додержувалося православної релігії і старого календаря. З часу прийняття Польщею нового календаря православні і католики як перехідні свята, так і постійні відмічали в різні дні. Г. Смотрицький відзначав, що не тільки всіх людей намагаються перетворити на католиків, а й назви місяців «поотменяли, подобно у римську веру их покрестили, хотячы и тых под послуженство папы своего привести»²⁵. Досить чітку картину малює сучасник того періоду, невідомий автор одного з творів: «Такими наветами православную веру и церкви, монастыри малороссийские искореняют от многих лет донине ляхи, а нижем на то способы суть списани, яко тоє собвароват треба»²⁶. Саме тому, що українці відстоюють православну віру, юліанський календар, вказує він, «ляхи зовуть Русь глупими, грубыми, поганими и наливайками»²⁷.

Григоріанський календар в XVII ст. був на Україні календарем північного класу*. На возз'єднаних з Росією землях питання про його запровадження втратило свою гостроту, оскільки в останній користувалися юліанським календарем. А на територіях, що входили до складу Польщі, воно було в центрі боротьби за соціальну й національну незалежність українського народу протягом тривалого періоду. І тільки в результаті другого (1793 р.) і третього (1795 р.) поділів Польщі на землях України, що возз'єдналися з Росією, календарне питання сходить з арени національно-визвольної боротьби. Обстоювання свого календаря, свого літочислення в період середньовіччя на Україні було одним із проявів національної самосвідомості народу, проявом соціальної і національної боротьби. Ф. Енгельс вказував, що в епоху феодалізму «...всякий суспільний і політичний рух змушений був прибирати теологічну форму. Почуття мас живилися виключно релігійною поживою...»²⁸.

В жодній із слов'янських земель православного сповідання григоріанський календар до XX ст. не був прийнятий²⁹, не прийняло його і населення України. Саме про це свідчить хронологічний аналіз літописів Самовидця, Г. Грабянки, С. Величка. Правда, у працях останніх трапляються окремі випадки датування за григоріанським календарем, але

²⁵ Архив Юго-Западной России (Архив ЮЗР), ч. I, т. VII, К., 1887, стор. 264.

²⁶ ДПБ ім. М. Є. Салтикова-Щедріна, відділ рукописів, ф. ОЗРК, Q. XVII, 220, арк. 34—58.

²⁷ Там же, арк. 40 зв.

* Ще в 1598 р. деякі представники властей на Волині заявили про прийняття унії та григоріанського календаря, «кгдаж календарь на есть артикул веры». Але таким діям феодалічної верхівки чинили опір не тільки рядове православне українське населення, а й деякі українські феодали, зокрема князь К. Острозький. Для ослаблення цієї боротьби польський сейм неодноразово видавав постанови про гарантування безперешкодного використання старого календаря. Зокрема, сейм 1585 р. за недодержання такої постанови загрожував штрафом в 10 тис. гульденів. З цією ж метою польські королі видавали грамоти, а на початку XVII ст. були видані «Статті для заспокоєння руського народу», що підтверджували узаконення юліанського календаря, і т. д. (Архив ЮЗР, ч. I, т. X, К., 1904, стор. 500—502; Сремець (А. И. Добрянский). Календарный вопрос в России и на Западе, СПб., 1894, стор. 27; П. Жукович. Сеймова борьба православного западнорусского дворянства с церковной унией, вып. 4, СПб., 1908; Архив Ленинградского отделения Института истории АН СРСР, ф. Зібрання П. П. Доброхотова (К. 52), 11. 4. 16, арк. 113—118).

²⁸ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 21, стор. 299.

²⁹ С. И. Селезников. История календаря и хронология, М., 1972, стор. 209.

це — результат використання джерел польського походження без урахування різниці між старим і новим календарями. Так, Г. Грабянка про битву під Збаражком пише: «...В субботу месяца июля, в день десятый — бысть сечь велика ляхом з козаками и татари»³⁰. 10 липня 1649 р. було вівторком за юліанським календарем, субота — за григоріанським. Звідси, битва і початок облоги козацькими військами Збаража припадає на 30 червня 1649 р. за юліанським календарем, що й підтверджується іншими джерелами³¹. Аналогічним є повідомлення у Г. Грабянки про смерть польського магната Я. Вишневецького: «...Во остатних же днях августа»³². Тим часом інші джерела чітко зафіксували, що він помер 10 серпня 1651 р., а 12 серпня його ховали³³ тощо.

Але не тільки літописці XVII ст., а й дослідники XX ст. не завжди враховували різницю між календарями. Цей анахронізм існує і в радянській історичній науці. Так, автори підручника для вузів — «Історії Української РСР» днем смерті Б. Хмельницького вважають 27 липня³⁴, а в «Радянській енциклопедії історії України» зазначено: 6 серпня, без вказівки на календар³⁵. В результаті дослідникам доводиться звертатися до першоджерел, а вони свідчать, що смерть знаменитого українського гетьмана настала 27 липня 1657 р., за юліанським календарем³⁶. Тим часом за загальноприйнятими правилами дні народження видатних вітчизняних діячів держави, науки й культури до 1 лютого 1918 р. (день запровадження григоріанського календаря) позначають подвійною датою. Основній даті в круглих дужках відповідає дата другого календаря³⁷. Отже, правильним буде визначати день смерті Б. Хмельницького 27 липня (6 серпня) 1657 р. Подвійною датою потрібно позначати і найважливіші історичні події. Ще прикріше, коли ігнорується різниця між календарями при опублікуванні документів. Наприклад, у збірнику «Документы об освободительной войне украинского народа 1648—1654 гг.», в четвертому коментарі, смерть Вишневецького дано за невідомим стилем, а укладення Білоцерківської угоди за новим, бій під Кумейками датовано за двома — старим і новим. А от битва під Корсунем, навпаки: спочатку за юліанським, а потім за григоріанським календарем³⁸. Універсал гетьмана Павлюка старшині, козакам та поспільству видавці позначили 15 грудня 1637 р. (новий стиль — 25), а в самому документі сказано: «Дан в Мошнах во вторник 15 декабря 1638»³⁹. Але ні за юліанським, ні за григоріанським календарем 15 грудня 1638 р. не було вівторком. Не припадає цей день на вівторок і за юліанським календарем в 1637 р., а от 15 грудня 1637 р. за григоріанським календарем був саме вівторок. Для припущення, що гетьман, видаючи свій універсал, помилився роком, числом, днем, немає ніяких підстав. Не міг його видати і 15 грудня 1638 р., бо ще літом того року був страчений у Варшаві. Лишається єдиний варіант — документ датовано за різ-

³⁰ Летопись Г. Грабянки, К., 1854, стор. 69.

³¹ Документы об освободительной войне украинского народа 1648—1654 гг., К., 1965, стор. 249—254.

³² Летопись Г. Грабянки, стор. 106.

³³ Памятники, изданные Киевской комиссией для разбора древних актов, т. II, К., 1898, стор. 595—598; *Starożytności historyczne Polskie*, t. I, Kraków, 1840, стор. 286.

³⁴ Історія Української РСР, т. I, К., 1967, стор. 239.

³⁵ Радянська енциклопедія історії України, т. IV, К., 1972, стор. 430.

³⁶ ЦДАДА, ф. 124, Малороссийские дела, оп. 10, спр. 12, арк. 26; Акты ЮЗР, т. IV, СПб., 1863, стор. 3, 12; т. X, СПб., 1878, стор. 681—706; т. XI, СПб., 1879, стор. 759—760.

³⁷ Е. И. Каменцева. Хронология, М., 1967, стор. 158—169.

³⁸ Документы об освободительной войне украинского народа 1648—1654 гг., стор. 780.

³⁹ Воссоединение Украины с Россией. Сборник документов, т. 1, М., 1953, стор. 183—184.

двяним роком католицької церкви (як свідчить Самовидець: «Рождество лядское... 15 декабря») і григоріанським календарем.

Важливим нюансом у розумінні хронологічних систем літописів Самовидця, Грабянки, Величка є вивчення способів датування подій протягом року. Їх можна згрупувати в такому порядку: за суспільно-політичними подіями, порами року, явищами природи і за датами церковного православного календаря (святами).

Хоч у XVI—XVIII ст. дати, пов'язані з різними святковими база-рами, мали певне поширення в побуті і вживалися як адекватні звичайним⁴⁰, але літописці козацького походження їх не використовували. Один випадок виявлено лише у Самовидця: «под час ярмарку богоявленского». Це свідчить, що торгівлею представники українського козацтва займалися мало, вважаючи її принизливим заняттям.

Літописи Самовидця, Г. Грабянки, С. Величка — оригінальні пам'ятки української історіографії другої половини XVII — початку XVIII ст., якими захоплювалися і які досліджували філологи, історики, письменники (Т. Шевченко, Леся Українка, М. Костомаров, О. Левицький, Д. Яворницький, Д. Багалій, О. Довженко та ін.). Вони стали першоджерелами не тільки в написанні багатьох художніх творів, а й історичних праць. Важливу роль ці літописи відіграють і у вивченні літочислення на Україні. Популярність цих творів засвідчує той факт, що вони залишилися в багатьох списках. Так, літопис Самовидця на сьогодні відомий у чотирьох повних і трьох неповних списках, С. Величка — в оригіналі і чотирьох копіях. Немає даних про кількість списків літопису Г. Грабянки. Нещодавно автором виявлено досі невідомий короткий список. Позначення дат слов'янськими літерами, папір, текстологічний аналіз дають підстави вважати його раннім списком близько першої половини XVIII ст. Він називається «Летописец малороссійській»⁴¹.

На першій сторінці цього списку хтось набагато пізніше зробив помітку: «Летопись эта, кажется, та самая, которую Маркевич приписывает священнику Фроловского мон. Плиске». Через це умовно його можна назвати: «Короткий список Пліски». Слід зауважити, що у відділі рукопису Державної бібліотеки СРСР ім. В. І. Леніна є ще три списки літопису Г. Грабянки⁴². Один з них ідентичний з повним виданим списком М. О. Судієнка, другий також збігається, але є цілий ряд різночитань і пропусків, третій подано у скороченій редакції. Досить близький до літопису Г. Грабянки і літопис «Краткого описания Малороссии»⁴³. Якщо видавцем останнього був відомий лише один список то авторів цих рядків вдалося розшукати їх аж чотири⁴⁴.

Таким чином, розглянувши хронологічні системи літописів Самовидця, Г. Грабянки, С. Величка, можна припустити факт паралельного вживання українським народом в епоху феодалізму різдвяного року в народно-побутовому календарі і січневого в державному, аналогічно юліанського і григоріанського календаря.

⁴⁰ Я. Ф. Дашкевич. Новый збірник статей, присвячений спеціальним історичним дисциплінам. — «Архіви України», 1966, № 1, стор. 69.

⁴¹ Державний історичний музей, Москва, Відділ рукописів, № 130, арк. 39.

⁴² Державна бібліотека СРСР ім. В. І. Леніна. Відділ рукописів, ф. № 152, Лукашевича і Маркевича, № 29, (М. 1140); ф. 178 (421), № 2899; ф. 152, № 30 (М. 1139).

⁴³ Летопись Самовидца по новооткрытым спискам, К., 1878.

⁴⁴ Державна бібліотека СРСР ім. В. І. Леніна. Відділ рукописів, ф. 152, Лукашевича і Маркевича, № 28; ф. 152, № 26 (М. 1126); ф. 178 (421), № 2899; ЦДАДА, ф. 181, Рукописне зібрання бібліотеки Московського державного архіву Міністерства закордонних справ, спр. 92.

І. О. Молодчикова

**ГЕОГРАФІЧНЕ РОЗМІЩЕННЯ
ПЕЧЕНІГІВ У IX—XII СТ.**

У зв'язку з активізацією розробки проблем історичної географії нашої країни значний науковий інтерес становить питання про розміщення кочових племен на території Київської Русі та прилеглих до неї місцевостях у IX—XII століттях.

Певної уваги заслуговує питання про появу і географічне розміщення печенігів, які відіграли помітну роль в історії Київської Русі.

Вичерпну характеристику загальних причин появи на східноєвропейській території печенігів можна знайти в творах основоположників наукового комунізму. Вони визначили, що кочові племена в результаті тиску надлишку населення на продуктивні сили змушені були з плоскогір'їв Азії вторгтися у держави Стародавнього світу. Це були племена, які займалися скотарством, полюванням та війною. Їх спосіб виробництва вимагав великого простору для кожного окремого члена племені¹.

Якщо причини появи печенігів у Східній Європі ясні, то місця розміщення і шляхи пересування їх у IX—XII ст. ще не вивчені докладно, хоч деякі автори побіжно висвітлювали різні аспекти цього питання.

Факти свідчать, що у VIII—IX ст., тобто перед приходом в Європу, печеніги кочували у прикаспійських степах між Волгою і Яйком (сучасний Урал). Вони жили в оточенні інших сильних кочових та напівкочових народів. З півночі на печенігів тиснули болгари і башкири, із сходу і півдня — турки і кипчаки, із заходу — хазари і мадьяри.

З середини IX ст. печеніги не лише захищали зайняту територію, але й нападали на сусідні племена. Проте у боротьбі проти хазарів і угрів зазнали поразки і перемістилися на Волгу. Тут вони зосередили всі свої сили, маючи намір захопити територію Хазарського каганату.

Згодом, в кінці IX ст. печеніги залишили береги Аральського моря і перейшли в степи Південного Придніпров'я². Всупереч цій думці існує інша, що в степах Північного Причорномор'я вони кочували вже з перших десятиліть IX ст. Це стверджується літописом, який відзначив, що в 915 р. печеніги були поблизу кордонів Київської Русі³. А в X ст. вони стали господарями території між Дніпром і Дунаєм⁴.

Протягом IX—X ст. печеніги починають займати Чорноморське узбережжя від нижньої течії р. Дунаю до Хазарії. Пізніше вони оселилися на лівому березі Дніпра, іноді перебиралися на Правобережжя, доходили до Дунайської Болгарії, Угорщини та Польщі. Печеніги також займали дніпровські пороги та дунайське гирло, про що, зокрема, свідчить факт вбивства ними біля згаданих порогів князя Святослава⁵.

Документальні дані стверджують, що в IX—XI ст. печеніги розселилися по Придніпров'ю вздовж гирла р. Орелі, в області річок Самари і Конки. Залишки матеріальної культури цих племен знаходимо на території, що доходила до гирла Дніпра та його лиманів. Це означало, що печеніги заселяли територію, яка займала вигідне стратегічне положення у Східній Європі. Зокрема, вона була віддалена від Київської Русі лише на один день шляху⁶.

¹ Див. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 8, стор. 541.

² Л. І. Гумилев. Открытие Хазарии, М., 1966, стор. 89.

³ Повесть временных лет (далі — ПВЛ), ч. I, М.—Л., 1950, стор. 31; К. В. Кудряшев. Половецкая степь.— Записки Всесоюзного географического общества, т. 2, Л., 1948, стор. 127.

⁴ К. Багрянородный. Об управлении государством.— «Известия Государственной академии истории материальной культуры», вып. 91, М.—Л., 1934, стор. 16.

⁵ ПВЛ., ч. I, стор. 52—53.

⁶ К. Багрянородный. Назв. праця, стор. 16.

Закріпившись на згаданих землях, печеніги стали просуватися на північ вздовж Дніпра і в 968 р. дійшли до Києва. Через 24 роки вони знову з'явилися на кордонах Київської Русі з лівого боку Дніпра.

Печеніги перебували також і на річці Трубіж, про що свідчить битва їх з руськими дружинами в 992 р. в цьому районі⁷. А в наступному році вони вже оточили Білгород, тобто наблизилися до Києва на відстань у 30 км.

В середині XII ст. вони поселилися на підвласних київським князям землях на Пороссі, Верхньому Побужжі, по протоках р. Тясмина і Синюхи, а також на лівому боці Дніпра.

До початку систематичних розкопок у степовій і лісостеповій частині України взагалі ставилася під сумнів можливість вивчення кочівників в археологічному аспекті. Але переміщення кочових орд печенігів досить чітко простежується за археологічними даними. Численні знахідки свідчать про історичну достовірність письмових джерел і стверджують відомості літописів про розміщення і пересування печенігів на територіях, суміжних з Київською Руссю.

Знахідки останніх років дають можливість простежити пересування печенізьких орд на захід від Дону, через райони сучасних Запорізької та Дніпропетровської областей, вниз по Дніпру, до територій, які зараз займає Каховське водоймище, де знаходяться Нова Каховка, Херсон і Гола Пристань, а також до Кічкаської переправи, відомої за старих часів вище Хортиці. Тут досить часто зустрічаються половецькі та більш ранні (не пізніше першої половини XI ст.) поховання, які можна вважати печенізькими. Наприклад, такі два поховання були розкопані поблизу с. Нововолодимирівка і на землях радгоспу «Комінтерн» Голопристанського району Херсонської області⁸.

Поховальна споруда — прямокутної форми, що характерно для більшості кочових племен. У похованні на землях радгоспу «Комінтерн» знайдено кістяк, що лежав на дерев'яній підстилці, під черепом виявлено шматки тонкої тканини. Зверху небіжчик був закритий дерев'яними плахами і хмизом. Знайдено речі, які характерні для печенізьких старожитностей і датуються тим же часом. Це срібна сережка з підвіскою (подібні речі були знайдені під час археологічних розкопок середньовічного хазарського міста Саркел⁹), два срібних біконічних бубенця з насічками, які прикрашають хрестовидний проріз. (Бубенці були популярними в побуті кочівників, а також траплялися в Новгороді і Саркелі¹⁰). Там же знайдені точильний камінь, залізні ніж і пряжка у вигляді кільця, аналогічна салтівській культурі і знахідкам в Саркелі¹¹, дерев'яні залишки рукоятки ножа і сідла «тюркського типу».

Сукупність цих речей у похованні дає можливість визнати, що в тому місці було поховано печенізького воїна, який мав при собі предмети побуту.

⁷ ПВЛ., ч. I, стор. 84.

⁸ Э. А. Федорова-Давыдова. Раскопки курганов в Голопристанском районе в 1962 г.—Памятники эпохи бронзы юга Европейской части СССР. К., 1963, стор. 44.

⁹ С. А. Плетнева. Печенеги, торки и половцы в южнорусских степях.—Материалы и исследования археологии (далі—МИА), № 62, М.—Л., 1958, стор. 158, мал. 4 (2).

¹⁰ Н. В. Рындина. Технология производства новгородских ювелиров X—XV веков.—МИА, № 117, М.—Л., 1963, стор. 244; О. А. Артамонов. Могилиник Саркел—Белая Вежа.—МИА, № 109, М.—Л., 1963, стор. 57, мал. 45 (5е).

¹¹ И. И. Ляпушкин. Памятники салтово-маяцкой культуры в бассейне р. Дона.—МИА, № 62, М.—Л., 1958, стор. 122; С. С. Сорокин. Железные изделия Саркела—Белой Вежи.—МИА, № 75, 1959, стор. 149, мал. 7 (11, 12).

Друге поховання було розкопано поблизу Нововолодимирівки. В ньому знаходилися: залізні речі — стремена X—XI ст.¹², стрілка ромбо-видної форми X ст.¹³, маленький гвіздок із залишками дерева, бронзовий кулястий гудзик. Гудзики таких типів були широко розповсюджені в середньовічних пам'ятках і не мають точної дати¹⁴. Була знайдена фігурна кістяна пластина, яка є частиною зброї, фрагменти залізних вудил і шаблі або меча та частина дерев'яної ручки.

За інвентарем це поховання можна вважати воїнським печенізького часу.

Печеніги бували також в Криму. Тут вони контролювали торгові шляхи Київської Русі із Сходом, які пролягали по Перекопському перешийку та Арабатській стріліці¹⁵.

Археологічні матеріали свідчать, що печеніги були також і на території сучасної Харківщини, на півночі сучасної України¹⁶. Дані топо-німіки підтверджують наведене положення. До наших часів зберегло свою назву с. Печеніги поблизу сучасного Печенізького водосховища в районі м. Чугуєва.

Наведені літописні та новітні археологічні дані переконливо свідчать про географічне розташування печенігів в IX — першій половині XI ст. в прикордонних районах Київської Русі. Ці дані можна використати при складанні історичних карт.

З середини XI ст., ослаблена натиском Русі і внутрішніми міжусобицями, більшість печенігів перейшла до Візантії та в Угорщину.

На вищеназваних територіях залишилися лише ті печеніги, які переходили на осілий спосіб життя, і в політичному відношенні ставали підлеглими Київській Русі.

¹² С. А. Плетнева. Назв. праця, стор. 158, мал. 4 (9).

¹³ П. І. Хавлюк. Древньоруські городища на Південному Бузі.— Слов'яно-руські старожитності, К., 1969, стор. 166, мал. 9 (1).

¹⁴ Г. А. Федоров-Давыдов. Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов, М., 1966, стор. 70, 66, мал. 12 (3).

¹⁵ Очерки истории СССР IX—XIII вв., М., 1953, стор. 400.

¹⁶ Б. Д. Шрамко. Древности Северского Донца, Харьков. 1962, стор. 316—320.

На допомогу викладачу історії

З ДОСВІДУ ПРОВЕДЕННЯ ЛЕНІНСЬКИХ ЧИТАНЬ У ШКОЛІ

Виховання юнаків та дівчат на прикладі життя і революційної діяльності В. І. Леніна — важливий шлях формування у них комуністичних ідеалів. Велику роль у цьому відіграють ленінські читання — цикл заходів (лекції, бесіди, доповіді тощо), які проводяться в позаурочний час і передбачають систематичну роботу учнів з працями В. І. Леніна та літературою про нього, що дає змогу виробити в школярів діалектико-матеріалістичний світогляд, виховати їх свідомими будівниками комунізму.

Аналіз діяльності учнівських комсомольських організацій і педагогічних колективів Житомирської, Ровенської, Тернопільської областей показує, що ленінські читання в школах проводяться з метою:

- допомогти підростаючому поколінню оволодіти великим ідейним багатством, яке залишив нам Володимир Ілліч;

- розширити знання юнаків і дівчат про В. І. Леніна як вождя народу й організатора Великої Жовтневої соціалістичної революції, творця і керівника Комуністичної партії, засновника першої в світі соціалістичної держави;

- прищепити учням любов до читання політичної літератури, виробити навички самостійної роботи над нею;

- навчити школярів виконувати ленінські заповіді;

- познайомити юнаків і дівчат з матеріалами XXIV з'їзду КПРС, XXIV з'їзду Компартії України, Програмою КПРС та іншими важливими партійними документами;

- поглибити і розширити уявлення учнів про працю, її роль у розвитку суспільства, показати її романтику і красу за соціалізму.

Як правило, ленінські читання проводяться систематично, протягом усього навчального року. В їх організації виділяються три періоди: підготовчий, основний і заключний. Підготовчий починається у червні і закінчується в листопаді. У цей час старшокласники проводять з учнями молодших і середніх класів бесіди про В. І. Леніна, допомагають їм організувати читання, підбирають матеріали для своїх доповідей чи виступів на класних читаннях тощо.

Основний період починається на початку другої чверті і закінчується 1 квітня. Учні виготовляють альбоми, створюють стенди, влаштовують виставки, виступають з доповідями перед своїми товаришами, а також на підприємствах, в колгоспах, будинках культури.

Заключний період триває з 1 квітня до червня. У цей час проводиться загальношкільні ленінські читання.

У деяких школах створено спеціальні комісії на чолі з директорами, до складу яких входять учителі, кращі учні, представники комсомольської організації, громадськості. Такі комісії, зокрема, працюють у школах № 1 м. Корця, № 18 м. Ровно, у Великовербчанській середній школі Сарненського району Ровенської області тощо. Вони конкретизують і виносять на затвердження комітетів комсомолу і педагогічних рад плани проведення ленінських читань, рекомендують учням теми для виступів, літературу, регулярно обговорюють тексти доповідей, організовують семінари тощо. Вважаємо, що комсомольські організації разом з педагогічним колективом і учнівським активом повинні складати тематику ленінських читань на весь період навчання школяра. Вона має бути зв'язана із змістом навчальних планів та програм.

У Ровенській та Житомирській областях ленінські читання проводяться за такою тематикою:

I—III класи

Дитячі та шкільні роки В. І. Леніна. В. І. Ленін — вождь Великої Жовтневої соціалістичної революції. В. І. Ленін і жовтєнята. Ми — онуки Ілліча. За що ми любимо Ілліча? Ленін жив, Ленін живе, Ленін буде жити. Хто такі комуністи? Наша країна будує комунізм. Ім'я Леніна на карті нашого краю. Вони носять орден Леніна. Сім'я Ульянових. XXIV з'їзд КПРС про підростаюче покоління.

IV—VIII класи

В. І. Ленін — вождь, товариш і людина. В. І. Ленін, Н. К. Крупська і піонери. Інтереси Леніна-підлітка. В. І. Ленін і діти. Як наш піонерський загін виконує заповіді Ілліча. Вчитися і працювати так, як заповідав Ленін. В. І. Ленін як революціонер. В. І. Ленін і праця. Таким був наш Ілліч. В. І. Ленін і наука. Ідеї В. І. Леніна живуть і перемагають. Початок революційної діяльності В. І. Леніна. В. І. Леніна знає весь світ. Розквітає під ленінським прапором наш рідний край. Молоді роки В. І. Леніна. Сім'я Ульянових. XXIV з'їзд КПРС про здійснення ленінських заповітів. Улюблені книги Володі Ульянова. Комсомольці — герої праці. Програма КПРС — програма будівництва комунізму. Тобі заповідав Ілліч вчитися комунізму.

IX—X класи

Юний Ленін як революціонер-борець. Коло інтересів юного Леніна. В. І. Ленін, партія і комсомол. Як ми виконуємо заповіді Ілліча. В. І. Ленін про комуністичну мораль. В. І. Ленін про участь молоді в будівництві комунізму. В. І. Ленін — вождь, товариш і людина. Вашим, товаришу, ім'ям і серцем. В. І. Ленін — мислитель і революціонер. Соратники В. І. Леніна про молодь. Завдання молоді на сучасному етапі будівництва комунізму. Ленінські думки в справах твого колективу. Десять днів, що потрясли світ. В. І. Ленін у сім'ї. В. І. Ленін про комуністичну працю. Героїчні справи радянської молоді. Два світи — дві юності. Промова В. І. Леніна на III з'їзді комсомолу — програма життя і боротьби радянської молоді. XXIV з'їзд КПРС про молодь. П'ятирічка тобі, ти — п'ятирічці.

Методика проведення ленінських читань різноманітна: голосні читання праць В. І. Леніна і книг про нього, виголошення учнівських рефератів про життя і діяльність Володимира Ілліча, організація циклу лекцій та доповідей про В. І. Леніна та його вчення, конференції за прочитаними книгами тощо.

Вік, рівень знань, пізнавальні можливості, уподобання учнів визначають форму проведення читань, види підготовчої роботи, характер виховних заходів. Тому необхідно чітко визначити індивідуальні завдання для кожного учня, обсяг роботи. Наприклад, якщо семикласникам можна доручити зустрінутися з представниками ленінської гвардії, ознайомитися з деякими ленінськими працями, то учням дев'ятих класів доручається вивчити, як більшовицькі організації використовували ленінські праці у своїй практичній діяльності, а випускники повинні вміти проаналізувати на прикладах рідного села, міста, району, всієї нашої Батьківщини, як втілюються в життя ленінські заповіді.

Ленінські читання діляться на класні і загальношкільні. Перші доцільно починати після відповідної підготовки на початку другої чверті і закінчувати у середині третьої. Вони є першим ступенем загальношкільних ленінських читань. Класні керівники разом з комсоргами груп і активом класу складають план підготовки і проведення ленінських читань, заслуховують доповіді учнів і кращі з них рекомендують для загальношкільних читань.

Керівництво підготовкою і проведенням загальношкільних ленінських читань здійснюють партійна та комсомольська організація. Педагоги обговорюють з учнями тематику читань, залучають школярів до їх планування тощо.

Бажано в школі (і не тільки в бібліотеці) вивішувати списки творів, тем, питань, за якими проводитимуться ленінські читання. Це допоможе учням систематично готуватися до них, плідно працювати над вивченням ленінської спадщини.

Велику аудиторію зібрали ленінські читання на тему «Початок революційної діяльності В. І. Леніна» учнів VIII класу Ярунської середньої школи, проведені під керівництвом класного керівника О. Я. Горбана і з допомогою шкільного комітету комсомолу. Учні дізналися, як формувалися світогляд молодого Ульянова, його ідейні переконання, як він вивчав «Капітал» К. Маркса, добре знав історію Росії, закони капіталістичного світу. Перед школярами виступила старий комуніст Х. С. Романюк. У ході проведення читань учні зрозуміли, що бути юним ленінцем — значить не тільки втілювати в життя заповіді Ілліча, а й виховувати у собі ленінські риси характеру.

У VII—VIII класах шкіл № 1, 3, 17, 18 м. Ровно проводяться ленінські читання на тему: «Тобі заповідь Ілліч учитися комунізму». І це закономірно. Адже підлітки, які готуються до вступу в комсомол, повинні знати завдання, що їх поставив перед радянською молоддю великий вождь у своїй промові на III з'їзді РКСМ.

Готуючись до ленінських читань, учні знайомляться з спогадами соратників Ілліча, літературою про комсомольців-героїв праці, громадянської та Великої Вітчизняної воєн, зустрічаються з старими комуністами, стахановцями, ударниками комуністичної праці підприємств м. Ровно, під керівництвом педагогів вивчають промову В. І. Леніна на III з'їзді комсомолу. При цьому учні повинні звернути особливу увагу на такі питання: 1. Яке основне завдання поставив В. І. Ленін перед радянською молоддю? 2. Що значить «учитися комунізму»? 3. Як юнаки та дівчата повинні оволодівати знаннями? 4. Як потрібно пов'язувати теоретичні положення промови В. І. Леніна з практичними завданнями комуністичного будівництва?

Часто школярі одержують індивідуальні завдання: підібрати репродукції картин, на яких зображено виступ В. І. Леніна на III з'їзді комсомолу, обстановку на з'їзді і т. д., скласти списки рекомендованої літератури, розшукати комсомольців 20-х років, які проживають у місті. Наприклад, дев'ятикласники середньої школи № 3 м. Ровно розпочали

ленінські читання з розгляду репродукцій картин. Користуючись ними, Володя В. та Люда К. охарактеризували тогочасну обстановку в країні, розповіли про створення перших комсомольських осередків у роки громадянської війни. З великою увагою прослухали школярі розповідь учительки про делегатів III з'їзду РКСМ, а також виступ комсомольця 20-х років А. Ф. Крашаниці. Після цього старшокласники розкрили значення ленінського заповіту молоді «вчитися комунізму»:

— вивчати марксистсько-ленінську теорію, бути ідейно переконаними борцями за соціалізм, освіченими, висококультурними і всебічно розвиненими людьми;

— поєднувати навчання з працею, з боротьбою трудящих проти експлуататорів, за перемогу соціалізму і комунізму;

— виховувати комуністичну мораль, нові принципи, норми і правила поведінки;

— комсомолу бути ударною бригадою, виявляти ініціативу при вирішенні практичних завдань будівництва комунізму.

Проте комсомольці-старшокласники не зводили ленінські читання до переказу змісту промови В. І. Леніна на III з'їзді РКСМ. Розмову з дев'ятикласниками вони вели в плані бесіди. Вони ознайомили учнів з окремими положеннями цієї історичної промови Ілліча. Старшокласники використали репродукції картин, показали, як радянська молодь виконує ленінські заповіді. Дев'ятикласники поділилися своїми враженнями від прочитаних книг та зустрічей із старими комуністами, досвідом розповсюдження творів В. І. Леніна серед трудящих м. Ровно, розповіли про те, як працюють з жовтенятами.

Старшокласники — це переважно організатори загальношкільного колективу учнів, ініціатори проведення масово-політичної роботи серед молоді та населення. Під керівництвом комітету комсомолу і педагогів вони успішно проводять ленінські читання з учнями молодших класів, виконуючи одне з найважливіших завдань Ленінського заліку.

Юність — крилата, чесна, безкорислива і великодушна, зазначав В. Г. Короленко, завжди сповнена благородних поривань, великих дерзаннях, сміливих задумів і творчої думки. Юнаки і дівчата прагнуть самостійно ознайомитися з ленінською теоретичною спадщиною, глибше пізнати чудову радянську дійсність, коли створено необмежені можливості для втілення в життя ленінських заповітів. Тому організація і проведення ленінських читань має неабияке виховне значення.

У Житомирській та Ровенській областях старшокласники вивчають такі праці В. І. Леніна, як «Держава і революція», «Чергові завдання Радянської влади», «Завдання спілок молоді», «Великий почин», «Падіння Порт-Артура», «Уроки московського повстання», «Марксизм і повстання», «Сторінки з щоденника», «Про кооперацію», «Про нашу революцію», «Як нам реорганізувати Робсельінспекцію», «Краще менше, та краще», «Поради стороннього» та ін.

Ось як були проведені ленінські читання в десятому класі Ярунської середньої школи Житомирської області. Спочатку класний керівник Г. Я. Гайова разом з комсоргом класу визначила їх тему, основні питання, над якими працювали учні, доручила їм виготовити наочні посібники, які потрібно було використати на читаннях, провела консультації з питань підготовки доповідей тощо. Тема читань: «В. І. Ленін — революціонер, борець і вчений». На них старшокласники винесли такі питання: 1. Сімбірськ — місто, в якому народився великий Ленін. 2. Знайомство з літературою, яку написав Ленін в юні роки. 3. Проблеми, що хвилювали Леніна-юнака. 4. Коло інтересів Леніна в юні роки. 5. Юний Ленін як революціонер-борець за щастя народу. 6. Що хвилює юне покоління наших днів.

Читання розпочалися вступним словом класного керівника. Ганна Яківна розповіла про тяжку працю трудового народу до Великого Жовтня, про титанічну діяльність В. І. Леніна по створенню Комуністичної партії, підготовці і проведенню збройного повстання в жовтневі дні 1917 р. Вона підкреслила, що нині у кожній бібліотеці є багатотомні зібрання Творів В. І. Леніна. Учителька навела слова віце-президента Всесвітньої Ради Миру Ізабелли Блюм: «Відтоді як люди відкрили вогонь, світ не переживав більшого піднесення руху, ніж у роки, що настали після Жовтневої революції. Наше століття зачитувалося Горьким і Ролланом, брало уроки у Планка та Ейнштейна. Але насамперед — вивчало Леніна!»¹

Далі виступали учні. Зокрема, Володимир В. розповів про місто Сімбірськ, в якому народився вождь світового пролетаріату, геній людства В. І. Ленін. Учень підкреслив, що сто років тому в Сімбірську проживало 30 тис. чол., майже не було промислових підприємств. Тільки за роки Радянської влади воно невідомо змінило своє обличчя. В Ульяновську споруджено великі промислові гіганти, зокрема автомобільний завод. Нині підприємства цього міста щорічно випускають продукції на 400 млн. крб. На місці колишніх халуп виросли багатоповерхові житлові будинки з усіма комунальними вигодами.

Отже, класні ленінські читання є дуже важливою ланкою виховної роботи в школі. Їх проведення допомагає комсомольській організації і педагогові залучати до участі в громадській роботі майже всіх учнів.

Загальношкільні читання за своїм змістом більш різноманітні, ніж класні. Ось як вони були проведені в середній школі № 3 м. Ровно. Тема: «Книги в сім'ї Ульянових». На читання були винесені такі питання: 1. Роль книги в формуванні характеру Володимира Ілліча. 2. Книга в дитячі і шкільні роки Володі Ульяновова. 3. Книга в сім'ї Ульянових. 4. В. І. Ленін про роль книги у вихованні трудящих. Після виступу секретаря партійної організації школи учні зачитали деякі уривки з біографії В. І. Леніна, в яких показано роль книги, особливо марксистських видань, у формуванні характеру Володі Ульяновова. Школярі розповіли, що, навчаючись в гімназії, він захоплювався працями революціонерів-демократів, а також творами К. Маркса і Ф. Енгельса. Юнак читав журнали «Современник», «Отечественные записки», «Русское богатство», «Вестник Европы» та ін. Улюбленою книжкою В. І. Леніна був роман М. Г. Чернишевського «Що робити?», який він неодноразово перечитував. Учні з великим інтересом слухали про те, як обговорювали зміст кожної книжки в родині Ульянових.

Загальношкільні ленінські читання можуть охоплювати і кілька тем. Однак необхідно так підібрати матеріал, щоб він не порушував послідовності розкриття певних аспектів проблеми і був доступний усім слухачам. Це дасть змогу кожному школяреві глибше зрозуміти ленінську спадщину. Наведемо орієнтовну тематику таких читань: 1. Дитячі і юнацькі роки В. І. Леніна. 2. Початок революційної діяльності В. І. Леніна. 3. В. І. Ленін як учений. 4. В. І. Ленін за кордоном. 5. В. І. Ленін в Разліві. 6. Великий Жовтень і його вождь В. І. Ленін. 7. Діяльність В. І. Леніна в перші роки Радянської влади. 8. По ленінському шляху — до перемоги комунізму.

Подібна тематика викликає в учнів прагнення якомога більше прочитати і дізнатися про В. І. Леніна як мислителя, революціонера і вченого. Всі теми між собою тісно взаємозв'язані і охоплюють важливі питання, які старшокласники розглядають під час проведення Ленінського заліку.

¹ «Наука і суспільство», 1969, № 1, стор. 2.

Загальношкільні ленінські читання можна проводити за працями вождя революції. Ознайомлення з деякими його творами допомагає учням при підготовці лекцій і доповідей. Цікаво проводили загальношкільні ленінські читання за книгою В. І. Леніна «Держава і революція» учні Токарівської середньої школи Житомирської області. Читання відкрив директор школи. Він розповів про суворі липневі дні 1917 р., про переслідування Тимчасовим урядом вождя революції та його перебування на станції Разлів. Звідси В. І. Ленін керував роботою VI з'їзду РСДРП. Саме тут він написав свою знамениту книгу «Держава і революція». Потім комсомольці-старшокласники розповіли про працю Володимира Ілліча, в якій він розвинув марксистське вчення про державу і розкрив основні завдання пролетаріату в резолюції. Школярі підкреслили, що ця книга видана багатьма мовами народів світу, а ідеї В. І. Леніна втілюються в життя у братніх соціалістичних країнах.

20 кращих учасників читань за рахунок школи здійснили поїздку по ленінських місцях. Вони побували в Київському філіалі Центрального музею В. І. Леніна, в м. Пскові, де зупинявся Володимир Ілліч, відвідали Ленінград. На станції Разлів старшокласники зустрілися з О. М. Ємельяновим, колишнім робітником Сестрорецького заводу О. О. Федоровим, з інтересом оглянули «Зелений кабінет» В. І. Леніна, де він багато працював, зокрема над своєю геніальною книгою «Держава і революція».

Історія Радянських Збройних Сил органічно пов'язана з ім'ям і діяльністю В. І. Леніна, який був визначним теоретиком і знавцем військової справи. Він наочно показав, як слід творчо застосовувати на практиці положення про захист соціалістичної Вітчизни. Старшокласників слід знайомити з статтями В. І. Леніна, присвяченими військовій справі. Так, на ленінських читаннях у середній школі № 1 м. Корця учні обговорюють такі праці Володимира Ілліча, як «Тези ЦК РКП(б) в зв'язку з становищем Східного фронту», «Всі на боротьбу з Денікініми!», рішення VIII з'їзду партії з воєнного питання та ін., які відіграли велику роль у мобілізації трудящих нашої країни на її захист від зовнішніх і внутрішніх ворогів.

Деякі комсомольські організації проводять ленінські читання за творами соратників вождя революції. Наприклад, комітет комсомолу Кликівської середньої школи на Житомирщині допоміг учням восьмих — десятих класів ознайомитися з працями М. І. Калініна «Комсомольці завжди були першими», А. О. Жданова «Молоді належить майбутнє», Клари Цеткін «Пам'ять про Леніна» тощо. Старшокласники також готують експонати для ленінської кімнати.

Під час ленінських читань доцільно зосереджувати увагу учнів на виробничих успіхах їх батьків і колишніх випускників школи. Цю роботу комсомольська організація і педагогічний колектив Млинівської середньої школи на Ровенщині проводять під девізом: «Ми виконуємо заповіти Ілліча», «Так поступають юні ленінці», «Відмінним навчанням прославимо свою Батьківщину». Завдання полягає в тому, щоб дати змогу кожному учневі глибше зрозуміти зміст життя великого вождя і прагнути наслідувати його.

У кожному районі й кожній області нашої республіки тепер є всі можливості для проведення районних та обласних ленінських читань старшокласників. Керівництво їх підготовкою і проведенням повинні здійснювати районні та обласні комітети комсомолу з допомогою активістів шкільних комсомольських організацій.

«Учитися комунізму — таким є ленінський наказ комсомольцям, юнакам і дівчатам... Жити і боротись по-ленінському — значить відда-

вати усі сили, знання, енергію найгуманнішій і найсправедливішій справі на Землі — боротьбі за повне визволення трудящих від гніту та експлуатації, за перемогу комуністичних ідеалів, за краще майбутнє людства». Ці слова з Тез ЦК КПРС «До 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна» стали девізом обласних ленінських читань старшокласників Ровенщини, організованих обкомом ЛКСМУ і обласним відділом народної освіти. Перед їх початком школярі проглянули кінофільм «Москва, товаришеві Леніну», в якому показано велику любов підростаючого покоління до Ілліча. Хвилюючі кінокадри дали поштовх щирій розмові про виконання заповітів Володимира Ілліча, про безсмертя його ідей.

Ленінські читання старшокласників відкрив перший секретар обкому комсомолу В. Мацигон. А потім школярі розповіли про те, як вони вивчають праці В. І. Леніна, як втілюють у життя його заповіти, як проводять своє дозвілля. У ленінських читаннях взяв участь і виступив з промовою перший секретар обкому партії І. О. Мозговий (нині перший секретар Херсонського обкому партії).

Великий вплив мають ленінські читання на становлення характеру учнів. Це відзначали навіть вони самі. В 59 середніх і восьмирічних школах Української РСР учні писали твори на тему: «Наш любимий Ілліч». Наведемо декілька уривків з них: «На ленінських читаннях ми завжди, всім серцем відчуваємо мудрість великого Леніна, партії комуністів-однодумців. Ленінські читання приносять нам велику користь у навчанні і в практичній роботі» (Анатолій Б., середня школа № 1 м. Корця). «Мені все цікаво в ленінській спадщині, бо вивчення її допомагає мені розширити знання, стати справжньою людиною» (Марія З., Токарівська середня школа Житомирської області).

Якщо ленінські читання будуть добре підготовлені й проведені на високому рівні, то школа одержить багато цінного матеріалу: монтаж, спогади людей, які зустрічалися з В. І. Леніним, альбоми, стенди, виставки, створені руками учнів, кінофільми, що розповідають про життя і діяльність великого вождя. Цей матеріал можна використати на уроках і під час проведення позакласних занять. Слід вітати ініціативу деяких комсомольських організацій шкіл, які оформляють зібрані матеріали у спеціальній книзі «Наш Ілліч».

Отже, ленінські читання в школі ще раз підтверджують слова Н. К. Крупської про те, що дітям потрібно розповідати про дитячі і юнацькі роки Ілліча, про його рідних, діяльність вождя революції у роки реакції та в еміграції, в буремні дні Великого Жовтня. Але при цьому треба говорити лише про найістотніше, найважливіше, найосновніше. Менше лозунгів, більше простих, зрозумілих розповідей². Необхідно створити в кожній школі такі умови, за яких учні прагнули б звіряти по Іллічу своє ставлення до праці, навчання і колективу.

С. Я. ДЕМ'ЯНЧУК

² Н. К. Крупська. Вибрані педагогічні твори, К., 1961, стор. 95.

ОХОРОНА І ВИКОРИСТАННЯ ПАМ'ЯТОК ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ

ПЕРШИЙ ГОЛОВНИЙ АРХІТЕКТОР КИЄВА

Поміж гирлом річки Почайни й київськими горами розташований один з найдавніших районів Києва — Поділ. Здавна він був ремісничо-торговельним центром міста. Після татаро-монгольської навали Поділ став осередком громадсько-політичного й культурного життя Києва. Сюди на початку XVIII ст. і переїхала з Печерська родина міщанина Григора Івановича Григоровича. Його батько був вихідцем з подільського міста Бара, за що й прозивався Григоровичем-Барським.

1713 р. в Григора та Марії Григоровичів-Барських народився другий син Іван. Життя його в Києві всіляко сприяло всебічному гармонійному розвитку. На Подолі знаходився магістрат з ратушею і Київське братство. Тут же були розташовані квартали уславленої Київської академії з музеями, співочими, художніми й музичними класами, з численними для того часу студентами, з їхніми диспутами й концертами.

Уяву Івана бентежила історія та архітектура рідного міста. Захоплювало його й художнє мистецтво, що набуло тоді в Києві значного розвитку. Перше знайомство Барського з живописом відбулося в подільському Успенському соборі, почесним старостою якого був його батько. Малюванню він вчився ще з дитинства, а високої майстерності набув в академії, що дала відомих художників і граверів, серед яких — Антоній Тарасевич, Іван Мігура, Григорій та Дмитро Левицькі, Інокентій Щирський, академік Кирило Головачевський, видатний архітектор Іван Зарудний та багато інших. Цю ж школу пройшов і талановитий зодчий Іван Григорович-Барський.

Коли І. Барський вступив до академії — невідомо. Однак є дані, що в 1733 р. він тут уже навчався.

Жадоба до знання на багато років зв'язала Івана Барського з академією. Навіть втративши батька і ставши главою родини, 29-річний студент продовжує студіювання, зокрема вищого курсу філософії¹. Здібності Івана Барського та його працьовитість привертають до себе увагу викладачів академії.

Однак основним у наполегливому навчанні І. Григоровича-Барського були малювання, гравірування й архітектура, яка полонила його ще з юнацьких років. Значний вплив на обрання Іваном фаху зодчого мали листи його старшого брата Василя Григоровича-Барського (1701—1747 рр.) — відомого українського мандрівника, вченого-лінгвіста, орієнталіста, автора грецької та латинської граматики для українських колегіумів. У цих листах він із захопленням описував архітектуру тих численних міст і країн, де побував під час своїх мандрів².

¹ Акти і документи, що стосуються історії Київської Академії, т. II, К., 1904, стор. 455.

² І. Родаченко. Мандрівки Василя Барського, К., 1967, стор. 51, 55.

Після закінчення академії з метою вдосконалення своєї майстерності Іван Барський виїздить на чотири роки в міста Правобережної України.

До середини XVIII ст. на основі так званого київського барокко на Україні сформувався новий архітектурний стиль — українське барокко, що набув значного поширення. На рубежі XVII—XVIII ст. відбувався процес дальшої консолідації українського народу і зростання його національної свідомості та боротьби за свої соціально-політичні, економічні й національні права. Все це вимагало розгортання відповідних державних заходів, активного розвитку національної культури, зокрема, архітектури. В свою чергу, інтенсивний розвиток товарного виробництва і торгівлі викликає ріст старих і створення нових міст, що стають центрами громадського життя. Дедалі ширше розгортається будівництво, збільшується різноманітність споруд: магістратів, полкових і сотенних канцелярій, друкарень, шкіл і колегіумів, притулків для старих і сиріт, торговельних, виробничих, господарських будівель, а також підвищуються до них естетичні вимоги. При зведенні нових типів споруд вже не можна було застосовувати архітектурні форми та оздоблення не тільки культових, а й цивільних споруд старого типу. І українські будівничі цього періоду успішно формують нову архітектуру, для якої характерні монументальність і пластична виразність, незвичайна до того композиція, вишуканість граціозних форм і рафінованість силуетів. Оригінальністю та інженерною сміливістю відзначаються і конструктивні рішення. Проте основою всієї цієї творчості залишаються мистецькі традиції, відібрані й перевірені протягом віків форми та прийоми народного зодчества. Вони набирали дедалі більшого розвитку і вдосконалення. Новий стиль — барокко — відповідав народним смакам і стародавнім українським архітектурним традиціям (розвинута пластика фасадів, пишний декор, застосування національного орнаменту, багатоколірність тощо). Цей період розвитку самобутньої української архітектури був прогресивним. І цілком закономірно, що саме тоді на Україні зведено чимало визначних споруд. Склалася власна школа барочної архітектури, до якої належали і такі відомі архітектори, як Іван Зарудний та Степан Ковнір. З часом І. Григорович-Барський, оволодівши прийомами й формами українського барокко, став не лише неперевершеним його майстром, а й одним з основоположників другого етапу розвитку цього стилю, характерними рисами якого були насиченість композицій, колористичність, вишуканість і величчя. До того ж, цей стиль відкривав нові можливості, а саме: залучення до архітектури інших видів мистецтва — скульптури, живопису, різьблення. Причому на Україні все це створювалося на основі народних традицій.

Після повернення до Києва І. Григоровича-Барського у 1748 р. запрошують на посаду архітектора магістрату (головного архітектора Києва), і він одразу ж розгортає активну архітектурно-будівельну діяльність. Тривала вона понад 35 років і відзначалася безперервними творчими пошуками як у проектуванні, так і в будівництві, яке здійснювалося під його безпосереднім керівництвом. Перша комплексна робота, що її І. Барський виконав для Києва у 1748—1749 рр., скоріше інженерна, ніж архітектурна. То була складна система водогону з кількома гідротехнічними спорудами. Вона мала винятково важливе значення для населення і характеризувала Барського не лише як фахівця широкого профілю, а й як громадянина. В той час, коли навіть найбільші європейські міста не мали центрального водопостачання, це було справжньою подією. Основною спорудою системи, зведеної Григоровичем-Барським на Красному майдані, біля міської ратуші, була велика ротонда з водозбірним басейном і фонтаном. Стовпи ротонди прикрашали спарені ко-

лони і пілястри корінфського ордера. Посередині басейну стояла скульптурна група — єдинокорство Самсона і лева, з пащі якого виливалася вода. Міська влада називала ротонду «Феліціалом», кияни — «Самсонієм», а частіше — «Самсоном». Ротонда «Самсон», як і всі, без винятку, інші споруди І. Григоровича-Барського, була виконана в стилі українського барокко.

Під час великої пожежі 1811 р., що знищила магістрат, академію, братство, постраждала й ротонда. У 1828 р. її відновив відомий київський архітектор Андрій Меленський, замінивши барочні форми модними тоді ампірними, а сонячний годинник, що увінчував купол, — скульптурою святого Володимира. До нашого часу збереглися лише підмурки ротонди, а в Київському державному музеї українського мистецтва знаходиться оригінал скульптурної групи «Самсон».

У 50-х роках XVIII ст. відомий тоді вже зодчий І. Барський виконує архітектурні роботи в Кирилівському монастирі. Там він спорудив браму і оформив барочне оздоблення самого собору, надавши споруді легкості й граціозності³. Однак головною роботою зодчого тут була надбрамна церква-дзвіниця. Це — складна композиція, в якій вперше поєднано церкву з дзвіницею із збереженням структури традиційної для України тридільної церкви. Незвичайним було і поєднання складних архітектурних та інженерних рішень, що їх так блискуче здійснив І. Григорович-Барський. І хоча це перша велика споруда зодчого, вона цілком переконливо свідчила про його творчу зрілість і яскраву індивідуальність.

Щоб надати Кирилівській церкві-дзвіниці легкості й ажурності, Григорович-Барський вводить до композиції дещо видовжені колони й пілястри. Цей прийом гіпертрофованих пропорцій зодчий застосовує і при зведенні дзвіниці Петропавлівського монастиря на Подолі (1756 р.) та церкви Красногірського монастиря в Золотоноші. Пізніше Григорович-Барський будує церкву-дзвіницю й у Межигірському монастирі, де він застосовує оригінальний варіант ганків, запозичених майстром з української народної архітектури XVI—XVIII ст.

Однією з ранніх споруд І. Григоровича-Барського була церква Костянтина й Олени на Подолі, що збереглася й досі, але в дуже зміненому вигляді. Гідною подиву є сміливість молодого будівничого, який залучив до культових споруд світську архітектуру.

Найбільш плідними в діяльності І. Григоровича-Барського були 60—70-ті роки. Все, що будувалося в той час на Подолі, пов'язане з його ім'ям. Це був період творчого розквіту великого зодчого. Саме в ті роки прославленого архітектора запрошують до інших міст України, де він зводить прекрасні й оригінальні споруди.

Усю набуту ним майстерність і щедрий талант будівничий виявив під час спорудження й оздоблення п'ятиглавого собору в Козельці. Зодчий використав тут елементи київського барокко, серед яких 4 двоповерхові ганки, що належать до світської архітектури. Ця споруда за своєю структурою має два чітко виявлені поверхи, поставлені на розвинутій цоколі. Вікна розташовані строго по поверхах і схожі на звичайні, але дещо збільшені. Пізніше для цього ж собору І. Григорович-Барський збудував і дзвіницю (1766 р.), у композицію якої також ввів ганки, з'єднавши цим в один ансамбль обидві монументальні споруди. Характерним для творчості зодчого є застосування в культових спорудах елементів цивільної архітектури і не лише декоративних, а й функціональних.

³ «Киевские епархиальные ведомости», 1863, № 22, стор. 686.

Тонким смаком позначене й оформлення інтер'єру собору, де Григорович-Барський органічно поєднав різні види мистецтва: архітектуру, живопис, скульптуру й різьблення. Одним з тих, хто розписував цей собор, був талановитий художник з Ромен — Григорій Стеценко. Привертає увагу і великий триярусний іконостас тонкого різьблення, що не мав собі рівних у подібних спорудах кінця XVIII ст., був справжнім архітектурним шедевром. Зодчий збагатив інтер'єр собору оригінальним ліпним орнаментом, скомпонованим в різноманітних варіаціях. Світським тут є все. Внутрішній простір Козелецького собору сприймається як єдине ціле. Таке вирішення Барського є досить оригінальним, принципово відмінним від поширеного тоді растреллієвського. Цей архітектурний прийом зодчий застосував і пізніше, зокрема в Покровській церкві у Києві та Красногірському монастирі в Золотоноші. Використовували його в своїх спорудах також інші архітектори України й Росії.

У Козельці Григорович-Барський спорудив також великий двоповерховий будинок канцелярії київського козацького полку (1767 р.), який пізніше реконструювали під міський магістрат. У цій споруді зодчий гармонійно поєднав елементи раннього, київського, з більш пізнім — українським барокко. Він тут також застосував ганки, а функціональне призначення будинку визначив ліпною геральдикой у надвіконному обрамленні.

Неподалік від Козельця, в с. Лемешах — на батьківщині Олексія й Кирила Розумовських — І. Барський збудував Трьохсвятительську церкву (1761 р.) на честь їхнього батька козака Григорія Розума. Церква в Лемешах — центрична споруда на квадратній основі, що створює симетрію і так звану всефасадність. Барочні форми тут більш стримані, а де в чому наближаються до класицизму.

Архітектор взагалі володів умінням робити свої споруди такими ажурними і так їх поставити, що навіть великі з них ставали легкими і ніби плавали у повітрі.

Наприкінці 60-х років зодчий «репарував», тобто переробив на барочний стиль, Успенський собор та Воскресенську церкву на Подолі⁴. Для собору Барський пізніше побудував велику дзвіницю комплексного призначення. Перший ярус передбачалося відвести під житло, в другому — розміщувалася церква і лише третій являв собою дзвіницю.

У 1766 р. зодчий збудував на Подолі всім відому Покровську церкву, що за досконалістю своєї композиції й оригінальністю форм стала в один ряд з Кирилівською церквою та Козелецьким собором. За своїм зовнішнім і внутрішнім вирішенням вони мають багато спільного із звичайними цивільними спорудами. Особливо це відчувається в інтер'єрі. Певне уявлення про первинний стан споруди з неперевершеним її декором і художнім ліпленням, виконаним Барським, може дати церква Красногірського монастиря, що за своїм вирішенням споріднена з Покровською. До пожежі Покровська церква була двоповерховою. Пошкодила її і пізніше прибудована трапезна, що закрила західну частину споруди і знищила один з двоярусних ганків, характерних для будівель Барського.

Споруда має те ж планувальне рішення, що й відома пам'ятка архітектури — подільська Іллінська церква. Це — характерна для української архітектури тридільна церква, але з трьома банями, поставленими впоперек, як у дерев'яних церквах. Зведено її було майже біля підніжжя гори, яку увінчує шедевр відомого архітектора Б.-Ф. Растреллі — Андріївська церква. Здавалося, що перед київським зодчим стояло зав-

⁴ За крєвскій. Описание Киева, М., 1868, стор. 853—859.

дання, яке не можна здійснити, бо навіть саме місце будівництва і його топографічні особливості не давали можливості для будь-якого порівняння цих споруд. Однак справжній талант і висока майстерність І. Григоровича-Барського зробили неможливе можливим. Його чудовий витвір не тільки прикрасив стародавній Поділ, але зайняв гідне місце в архітектурному ансамблі Києва в цілому. Він збагатив тогочасну забудову міста і разом з Андріївською церквою гармонійно зв'язав Поділ з нагірним Києвом. Особливо майстерно було вирішено зодчим інтер'єр цієї споруди.

Неподалік від академії у 1772 р. Григорович-Барський побудував Набережно-Микільську церкву, що стала одним з шедеврів української архітектури XVIII ст. Вона являє собою одноверху стовпову споруду, подібну до збудованої ним у с. Лемешах, але художньо більш довершену. Це — оригінальна споруда. Компактність обсягово-планувального рішення цієї порівняно невеликої церкви справляє враження, що вона значно просторіша. Важко збагнути, як досяг цього майстер при таких незначних її параметрах. Високою майстерністю відзначається й оформлення інтер'єру.

Завершуючи будівництво Набережно-Микільської церкви, І. Барський одночасно проводив реставрацію дзвіниці видатної пам'ятки архітектури — подільської церкви Миколи Доброго⁵.

Величезним і надзвичайно різноманітним був внесок зодчого у цивільне будівництво. Він звів багато громадських і житлових споруд. Для суспільних потреб Барський охоче виконував замовлення магістрату навіть тоді, коли об'єкти не являли для нього творчого інтересу, але будував їх так, що вони ставали витворами мистецтва. Так, будучи вже відомим архітектором, «кам'яних справ майстром», що перед цим виконав складні роботи в Кирилівському і Петропавлівському архітектурних комплексах, Іван Барський будує універсальні та магістратські магазини, а для неімущих студентів академії (1765 р.) — гуртожиток (бурсу). Споруджував він її разом з відомим тоді київським зодчим Петром Недільком.

У цей же період І. Барський збудував на Подолі комплекс гостиного двору. То була споруда у вигляді замкненого прямокутника, довжина зовнішнього периметра якого дорівнювала майже 700 м. Його архітектурне оформлення становила периметральна аркада, оздоблена пілястрами корінфського ордера. Гостиний двір знаходився біля колишньої Воскресенської церкви і був знесений перед першою світовою війною.

На жаль, майже немає відомостей про оригінально вирішений житловий будинок Юрія Дранича, зведений Іваном Барським на Подолі.

З ранніх цивільних споруд зодчого зберігся досить цікавий будинок № 6 по Костянтинівській вулиці, який має дещо незвичайне вирішення першого поверху, що дало змогу створити на другому поверсі лоджію-галерею.

Кілька цивільних будинків архітектор звів у Подільському грецькому монастирі та в Межигірському монастирі (1770—1780 рр.). Серед цих споруд на особливу увагу заслуговує величезний корпус житлових покоїв. За планувальною системою він подібний до поширених на Україні в XVII—XVIII ст. «кам'яниць» з їх традиційними ганками.

Останньою творчою роботою талановитого майстра архітектури був великий кам'яний будинок бурси, зведений на старих підмурках після того, як згорів ним же побудований дерев'яний. Створив її зодчий

⁵ Георгиевский. Киево-Подольская церковь Николая Доброго, К., 1892, стор. 47.

«покоюм» — дуже поширеним прийомом для тогочасної архітектури цивільних споруд на Україні. Таким був і Кловський палац, зведений зодчими Степаном Ковніром та Петром Неєловим. Бурса, як і всі інші споруди Барського, збудована в стилі українського барокко. Вона прикрасила собою не тільки набережну Дніпра, а й весь тогочасний Поділ. Цим 65-річний майстер архітектури зробив свій останній подарунок рідному Києву і улюбленій альма матер — Київській академії, з якої він пішов у довгий і благородний шлях великого мистецтва. І цілком закономірним є той факт, що Іван Барський, який з гордістю називав себе «майстром-міщанином», тобто громадянином свого міста, почавши свій творчий шлях громадською спорудою, громадською ж його й завершив. У ті часи, коли всі визначні архітектори прагнули будувати резиденції та палаци для вельмож і хизувалися званням «придворного зодчого», громадянин Києва і його тогочасний головний архітектор Іван Григорович-Барський за своє довге творче життя не збудував жодного палацу. Це є яскравим виявом передових поглядів будівничого, демократичного спрямування його творчості. Іван Барський був сином народу, для нього й творив.

За всі віки, що стоїть київський Поділ, жоден з архітекторів не збудував тут стільки визначних споруд, як І. Григорович-Барський. Різноманітність їх була також незвичайною — громадські, житлові, культові, інженерні... У тогочасній забудові вони відзначалися своєю художньою й технічною досконалістю. Їх композиції були завжди свіжими, оригінальними й разом з тим глибоко народними. Споруди Григоровича-Барського привертають увагу своїм ефектним декором і динамічністю, підкресленими контрастами обсягів, надзвичайно розвинутою пластичністю фасадів та інтер'єрів, їх кольорами й світлотінями. Однак при всій пишноті архітектури їм властива загальна цілісність вирішення, підпорядкованого певній ідеї, при всій їх візуальній легкості вони були врочистими й монументальними. Арсенал архітектурних засобів Григоровича-Барського — дуже широкий. Крім традиційних елементів народної архітектури, він майстерно застосовував і власні стильові прийоми.

Своєю архітектурною довершеністю та оригінальністю споруди І. Григоровича-Барського прикрасили тогочасний Поділ. Вони органічно вписалися в загальноміський силует і стали елементами своєрідного архітектурного портрета Києва. Пізніше їм було заподіяно великої шкоди, більшість з них загинула, а ті, що збереглися, були перероблені в стилі модного раніше ампіру.

Творча діяльність відомого будівничого І. Григоровича-Барського — визначне явище в історії нашого зодчества. Її високо оцінив наш народ. Всі його споруди — пам'ятки архітектури, що охороняються Радянською державою.

О. П. СИЛИН

Спогади

В. С. КОСТЕНКО

ЛЮДИ ВИСОКОГО ОБОВ'ЯЗКУ *

СЕКРЕТАРІ ОБКОМІВ ОЧОЛЮЮТЬ
ПАРТИЗАНСЬКІ З'ЄДНАННЯ

Серед тих, кого ЦК КП(б)У готував для бойової діяльності в тилу ворога, були секретарі обкомів партії, відповідальні працівники республіканських відомств, працівники ЦК. Майже всі вони — комсомольці 20-х років, активні учасники героїчних подій соціалістичного будівництва в роки перших п'ятирічок, зокрема колективізації, багато з них працювали в політвідділах МТС і радгоспів. Підбиралися люди, які могли б очолити партизанські загони і з'єднання, підпільні обкоми партії та обласні штаби партизанського руху. Одним з перших у цій когорті був і Дмитро Тимофійович Бурченко — член КПРС з 1926 р. Наприкінці 20-х років його послали навчатися до Ленінградського комуністичного університету ім. Н. К. Крупської. У 1933 р. він очолював політвідділ радгоспу на Вінниччині. Після реорганізації політвідділів, які відіграли велику роль в організаційно-політичному зміцненні колгоспів, Д. Т. Бурченко — перший секретар Летичівського райкому партії, згодом — другий секретар Вінницького обкому КП(б)У. Коли почалася Велика Вітчизняна війна, його призначили заступником начальника політуправління Наркомату радгоспів СРСР. Але Дмитро Тимофійович рвався в бій, усвідомлюючи, що це бій важкий, смертельний. Він просив направити його у ворожий тил. Пам'ятаю щоденні зустрічі з ним, цікаві розмови, під час яких ми згадували і ті далекі часи, коли куркульський наймит, а потім молодий робітник, комсомолец з 1920 р., чонівець охороняв завоювання революції від класових ворогів, про перші колгоспи, політвідділівців... Це вже була загартована людина, досвідчений партійний працівник, з глибокими ідейними переконаннями, готовий очолити бойових партизан краю і нещадно бити ненависного ворога.

У листопаді 1942 р. Д. Т. Бурченка затверджено секретарем Вінницького підпільного обкому партії. Аж до повного визволення області від німецько-фашистських загарбників він очолював обласний штаб партизанського руху, був комісаром Вінницького партизанського з'єднання, яке з січня 1944 року діяло на території Вінницької області. Бойові заслуги Д. Т. Бурченка відзначені високими урядовими нагородами: орденом Леніна, орденом Червоного Прапора, орденом Богдана Хмельницького 1 ступеня.

Після закінчення Великої Вітчизняної війни Д. Т. Бурченко ще понад двадцять років працював на відповідальній партійній і радянській роботі, тепер перебуває на заслуженому відпочинку ¹.

* Закінчення. Початок див. у № 7 за 1974 р.

¹ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 238, спр. 1713, арк. 155—232

Хочу розповісти ще про одного з організаторів партизанського руху на Україні під час Великої Вітчизняної війни С. Ф. Маликова.

Степан Федорович Маликов — з робітників і сам робітник-металіст, дев'ятнадцятирічним юнаком став комуністом (з 1928 р.). На початку 30-х років його висунули на керівну комсомольську, а потім партійну роботу. Відслуживши дійсну службу в Червоній Армії, Маликов тривалий час працював на господарській роботі в системі Укоопспілки, а в 1939 р. став заступником голови республіканського правління цієї організації.

По-різному переправлялися до ворожого тилу ті, хто одержував завдання там працювати. Степан Федорович погодився на найскладніший варіант — він стрибнув з парашутом на задану точку, зумів зібрати всю групу, що транспортувалася таким же способом, а потім розгорнути велику роботу і повністю виконати завдання, яке поставив перед ним ЦК КП(б)У. С. Ф. Маликов очолював Житомирський підпільний обком Компартії України, командував партизанською дивізією ім. Щорса. Разом з частинами 1-го Українського фронту ця дивізія брала участь у розгромі німецько-фашистського угруповання і визволенні Житомира, Коростеня. За виявлені мужність і героїзм відзначений орденом Леніна, орденом Червоного Прапора, орденом Червоної Зірки та іншими нагородами.

По війні С. Ф. Маликов близько тридцяти років працював на керівній радянській і господарській роботі. Нині він керує науково-дослідною установою.

Пригадується мені цікавий лист, який надійшов до відділу кадрів ЦК КП(б)У від одного з партійних працівників республіки С. А. Олексенка. Він просив відрядити його або на фронт, або у ворожий тил. Степан Антонович Олексенко — комуніст з 1927 р.; закінчив Київський інститут механізації і електрифікації сільського господарства; працював на керівній партійній і господарській роботі. У квітні 1943 р. С. А. Олексенка за рішенням ЦК КП(б)У призначено секретарем Кам'янець-Подільського підпільного обкому, він очолював обласний штаб партизанського руху, був командиром партизанського з'єднання. За проявлені відвагу і хоробрість у боротьбі з німецько-фашистськими загарбниками С. А. Олексенко відзначений орденом Червоного Прапора та орденом Богдана Хмельницького 1 ступеня.

Після визволення українських земель від окупантів Олексенко у квітні 1944 року був обраний першим секретарем Дрогобицького обкому КП(б)У, нині — на заслуженому відпочинку².

Траплялися випадки, коли ЦК КП(б)У доводилося відкликати з фронту партійних працівників для роботи у ворожому тилу. Так було з В. А. Бегмою.

Василь Андрійович Бегма народився в робітничій сім'ї і сам починав свою трудову діяльність робітником; член КПРС з 1927 р. у 1928—1938 рр. він працював на керівній комсомольській, профспілковій та партійній роботі в Херсоні, на Дніпропетровщині, Харківщині. Був висунутий на відповідальну роботу в апарат ЦК КП(б)У. Деякий час працював секретарем Київського обкому КП(б)У по кадрах, а в 1939 р. обраний першим секретарем Ровенського обкому.

Коли почалася Велика Вітчизняна війна, В. А. Бегма боровся з ворогом на фронті. Протягом року він був членом Військової ради 12-ої армії, з грудня 1942 р. до лютого 1944 р. — секретар Ровенського підпільного обкому, начальник обласного штабу партизанського руху, ко-

² Там же, ф. 62, оп. 7-а, спр. 32.

мандир партизанського з'єднання. Партизани Ровенщини вписали прекрасні сторінки в історію боротьби народних месників проти гітлерівців та їхніх найманців — бандерівських бандитів. Бойові заслуги генерал-майора В. А. Бегми були відзначені орденами Леніна, орденом Червоного Прапора, орденом Вітчизняної війни 1 та 2 ступенів, орденом Богдана Хмельницького 1 ступеня, а також орденами ПНР та ЧССР. По закінченні війни Василь Андрійович протягом 5 років очолював Ровенський обком КП(б)У; понад 9 років був першим секретарем Хмельницького обкому партії; з 1959 по 1965 р. працював Головою партійної комісії при ЦК Компартії України, неодноразово обирався до складу ЦК КП(б)У, депутатом Верховних Рад СРСР і УРСР. На жаль, передчасно померла ця чудова людина, прекрасний комуніст і керівник ³.

ЛЕКТОРИ ЛЕТАЮТЬ ЗА ЛІНІЮ ФРОНТУ

Про різнобічність діяльності ЦК КП(б)У в роки Великої Вітчизняної війни свідчать відрядження працівників апарату до ворожого тилу. Пригадую бойового лектора ЦК Л. І. Кухаренко.

Лідія Іванівна Кухаренко — дочка робітника-залізничника. Комсомолка — з 1923 р. Закінчивши Черкаський педагогічний технікум, вчителювала на селі. Потім вступила до Київського університету, вчилася тут в аспірантурі, пізніше викладала політичну економію. Деякий час працювала науковцем в АН УРСР. З квітня 1941 р. Л. І. Кухаренко — лектор відділу пропаганди й агітації ЦК КП(б)У. Їй доводилося виконувати досить складні завдання. Одне з них — піврічне відрядження (з грудня 1942 до травня 1943 р.) до партизанського з'єднання, яким командував О. Ф. Федоров. Л. І. Кухаренко виконала завдання ЦК КП(б)У: провела велику пропагандистську та ідейно-виховну роботу серед партизанів та населення тих міст і сіл, які визволяли месники цього з'єднання. Вона була повноправним воїном-партизаном. Її бойові заслуги відзначені орденом Червоного Прапора.

Після Великої Вітчизняної війни Лідія Іванівна працювала директором Київського філіалу Центрального музею ім. В. І. Леніна; очолювала правління республіканського товариства «Знання»; маючи вчений ступінь доктора економічних наук і звання професора, тривалий час завідувала кафедрою політичної економії Київського державного університету. Обиралася до складу ЦК Компартії України, депутатом Верховної Ради УРСР. У 1971 р. не стало Лідії Іванівни...

Я вже розповідав про К. К. Дубину — лектора ЦК, який ще на початку війни мав досить складні випробування в бойовій обстановці. В 1943 р. К. К. Дубина, працюючи в апараті ЦК КП(б)У, був відряджений на кілька місяців у ворожий тил для політичної і пропагандистської роботи. Його полум'яне слово, звернене до партизанів, запалювало їх на бій з ворогом; слова правди, сказані селянам, відірваним від радянського життя, зміцнювали їхню віру в перемогу над німецько-фашистськими загарбниками. За поданням командування з'єднань, у яких побував К. К. Дубина, його було нагороджено орденом Червоного Прапора. Після закінчення війни Кузьма Кіндратович очолював Політвіддав України, був завідуючим відділом культури Ради Міністрів УРСР, керував кафедрою історії партії, потім очолював Інститут підвищення кваліфікації викладачів суспільних наук при Київському державному університеті, в 1964—1967 рр. — директор Інституту історії АН УРСР. У розквіті творчих сил він помер ⁴.

³ Там же, ф. 1, оп. 283, спр. 1597, арк. 66—113.

⁴ Там же, спр. 1717, арк. 155—215.

НЕЗВИЧАЙНИЙ ПОШТАР

1 травня 1943 р. біля с. Кабичівки Марківського району Ворошиловградської області, у якому тоді тимчасово перебувала прифронтова група працівників ЦК КП(б)У, РНК та Президії Верховної Ради УРСР, приземлився літак. Лютчик розшукував кількох чоловік, яких викликали до Москви. В столиці ми були тільки увечері і одразу — на Тверський бульвар. Тут я зустрів інструктора відділу пропаганди й агітації Івана Дем'яновича Шевченка. Збуджений і веселий, він усім передавав вітання... з Києва.

— Як з Києва? — запитую його.

— Так, з Києва! Сьогодні на світанку на військовому літаку я кружляв над Києвом і скинув на місто кілька тисяч примірників святкового номера свого рідного «Комуніста».

Звичайно, виникало безліч запитань, на які Іван Дем'янович охоче відповідав. Дивувало, що цей найстаріший за віком, але, мабуть, найенергійніший серед нас чоловік, говорив про виконання ним незвичайного доручення дуже спокійно. Але відчувалося, що він зробив велику справу і тепер задоволений з того.

Цікавим був життєвий шлях комуніста І. Д. Шевченка. У Валках на Харківщині в 1920 р. дев'ятнадцятирічним юнаком він вступив до комсомолу, а в 1924 — став членом більшовицької партії. З того часу й почав працювати у партійній пресі, якій, власне, присвятив усе своє життя. З 1930 року І. Д. Шевченко — співробітник газети «Комуніст» — органу ЦК КП(б)У. У 1942 р. його затвердили інструктором відділу пропаганди й агітації ЦК КП(б)У.

Комуніст ленінського призову, журналіст, він був активним поширювачем друкованого слова партії, зверненого до народу, тимчасово поневоленого фашистськими загарбниками.

ГЕРОІЧНІ КОРЕСПОНДЕНТИ

Якось до відділу кадрів ЦК КП(б)У зайшов військовий кореспондент «Правды» Леонід Олексійович Коробов. Усім працівникам відділу захотілося послуhati його. А слухати його було цікаво. У цієї молодой людини на грудях уже сяяв орден Леніна.

Сімнадцятирічним юнаком Л. О. Коробов почав працювати електрозварником на підприємствах м. Іваново, потім за цим же фахом — на суднобудівних заводах України, служив у флоті. Член ВКП(б) — з 1939 р. 8 років працював журналістом у газеті «Комсомольская правда», брав участь у радянсько-фінській війні, за проявлені мужність і відвагу в 1940 р. нагороджений орденом Леніна⁵.

За проханням редколегії «Правды» Коробова послали до партизанського з'єднання, яким командував С. А. Ковпак. Через рік, коли Л. О. Коробов повернувся з тилу, він розповідав: за роки війни 6 разів переходив лінію фронту, побував у 36 партизанських загонах, в складі з'єднання під командуванням С. А. Ковпака пройшов по тилах ворога 1000 км. Він зібрав величезний матеріал про життя і бойову діяльність наших червоних партизанів, а пізніше з'явилася його книжка про С. А. Ковпака⁶.

Тоді ж редакція «Комсомольской правды» звернулася до ЦК КП(б)У з проханням послати у з'єднання, яким командував О. Ф. Федо-

⁵ Там же, ф. 62, оп. 7а, спр. 22.

⁶ Л. Коробов. Фронт без флангов, М., 1972.

ров, свого кореспондента. В призначений час до відділу кадрів зайшла молода жінка і назвалася:

— Я кореспондент «Комсомольской правды» Карастоянова.

Прочу її розповісти про себе. Біографія цієї жінки була схожа на легенду.

...Лілія Карастоянова народилася 30 травня 1917 р. у болгарському місті Лом у сім'ї професіональних революціонерів. Батько її — Олександр Карастоянов — розстріляний контрреволюціонерами в 1923 р. як один з керівників Вересневого антифашистського збройного повстання в Болгарії. Мати за активну участь у цьому ж повстанні була засуджена до страти, але вирок замінили довічним ув'язненням. Лілія два роки була з матір'ю у в'язниці, тут народився її брат. Під тиском громадськості відбувся новий процес, і матір звільнили. Міжнародна організація допомоги революціонерам сприяла її виїзду до чашої країни. Л. Карастоянова дуже тепло говорила про Радянський Союз, який став для неї другою батьківщиною.

Коли вона розповідала про свою матір, котра увесь час виконувала важливі доручення за кордоном, я, не втримавшись, запитав:

— Хто ж, тим часом, заміняв Вам батька й матір?

Дівчина з якоюсь незвичайною теплотою відповіла:

— Ми з братом жили й виховувалися в сім'ї Омеляна Михайловича Ярославського.

Це мене дуже схвилювало. Діти болгарського професіонального революціонера були прийняті як рідні сім'єю видатного діяча ВКП(б).

— А де Ваш брат?

— На фронті. Він — лейтенант Червоної Армії, — з гордістю сказала Лілія.

Лілія переправили в партизанський край, а незабаром уже знали про її героїчну поведінку в бойовій обстановці. За дорученням комісара з'єднання та його помічника по комсомолу Лілія проводила з бійцями цікаві бесіди про події на фронтах Великої Вітчизняної війни і в радянському тилу. Вона вже почала збирати матеріал, щоб потім написати книгу про народних месників. Як партизанка, ходила в розвідку, брала участь у боях. Високу оцінку дав їй командир з'єднання, двічі Герой Радянського Союзу О. Ф. Федоров. 13 лютого 1943 р. у бою біля с. Будищ Лілія знищила кількох окупантів, але й сама була поранена. Перев'язавши на ходу рану, вона продовжувала боротьбу, запалюючи своїм прикладом інших, і знову була поранена. На цей раз смертельно⁷... Дівчина-болгарка віддала життя за свободу і незалежність радянського й болгарського народів, посмертно була нагороджена орденом Вітчизняної війни.

ВОЄННІ ЛІТОПИСЦІ

Під час Великої Вітчизняної війни треба було подумати й про те, що потім, у мирний час, нам будуть потрібні кінострічки і фотодокументи, які б зафіксували бойове життя і побут партизанів та підпільників. Необхідно було підібрати фото- і кінокореспондентів для відрядження в тил. Фотокореспондентом всі одноставно рекомендували енергійного працівника редакції газети «Комуніст» Я. Б. Давидзона, який мав багаторічну практику й відповідав усім іншим вимогам. Він полетів через лінію фронту у з'єднання, яким командував С. А. Ковпак.

⁷ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 62, оп. 7а, спр. 18.

Дещо складніше було з кінорепортером. Звернулися до центральної кінохроніки, керівництво якої рекомендувало нам свого оператора В. О. Фроленка. Його направили до з'єднання, яким командував О. Ф. Федоров⁸. Документи, які залишили нам Давидзон і Фроленко, мають тепер дуже важливе значення для дослідників партизанської епопеї у роки Великої Вітчизняної війни.

* * *

Давно закінчилася Велика Вітчизняна війна. Минуло понад тридцять років після тих подій, про які йшлося на цих сторінках. Пригадуючи тепер воєнні роки, відчуваєш, що бойові подвиги народу з часом стають ще значиміші.

Тому мені хотілося згадати своїх товаришів і добрих наставників, які назавжди залишаться для всіх, кому довелося поряд з ними працювати, взірцем партійності, непримиренності у боротьбі з ворогом, справжньої бойовитості. Саме це зміцнювало бажання написати про них, сказати щире, добре слово.

⁸ Там же, спр. 56.

Наш календар

МОЛОДШИЙ БРАТ В. І. ЛЕНІНА

(До 100-річчя з дня народження
Д. І. Ульянова)

Близька знайома цієї чудової сім'ї З. П. Кржижановська-Невзорова писала: «Незважаючи на різницю в роках і характерах, всі вони володіють рідкісною дорогоцінною властивістю — це пристрасна, на протязі всього життя, відданість одній ідеї, величезна працездатність, рідкісна сумлінність в роботі»¹. Всі ці якості повною мірою були властиві Д. І. Ульянову.

Дмитро Ілліч народився 4 (16) серпня 1874 р. у Сімбірську. Вчився в Сімбірській гімназії, потім в І-й Казанській та в Самарській, яку закінчив 1893 р.

Марксистський світогляд Д. І. Ульянова формувався під безпосереднім впливом Володимира Ілліча. Революційну діяльність він почав у 1894 р. у студентських марксистських гуртках Москви, де вчився на медичному факультеті Московського університету. 1897 р. він був зв'язаний з робітничими гуртками заводу Гужон (нині «Серп і Молот»), з московським «Робітничим Союзом», розповсюджував нелегальну літературу, був активним помічником Володимира Ілліча, брав участь у видавництві нелегальної книги В. І. Леніна «Що таке «друзі народу» і як вони воюють проти соціал-демократів?», яка відіграла величезну роль у розповсюдженні марксизму в Росії². У листопаді того ж року Дмитра Ілліча заарештували і тримали в Тверському поліцейському участку, де, пише він, було «перше бойове хрещення: сидів в одиночній камері, на якій було написано: «Державний, секретний злочинець»³. Згодом його перевели до Таганської в'язниці.

Після ув'язнення у серпні 1898 р. Д. І. Ульянов проживав у Тулі та Подольську. За ним було встановлено гласний нагляд поліції. У той час Володимир Ілліч перебував на заслання в с. Шушенському, і Дмитро Ілліч виконував багато його доручень. Так, разом з Анною Іллініною організував видання книги В. І. Леніна «Розвиток капіталізму в Росії»⁴.

Юнак прагнув закінчити університет, але царські власті відмовили йому повернутися до Московського університету. Лише в 1900 р. Дмитру Іллічу вдалося вступити до Юр'євського (Тартуського) університету, який через рік закінчив. Тут він взяв значну революційну роботу, брав активну участь у студентському русі, займався пропагандою марксизму⁵, був активним агентом «Искры». 1902 р. він входив до складу керівного центру — Російського Бюро, створеного на нараді прихильників «Искры» в Самарі. Згодом його направили в Одесу для налагодження та створення пункту по транспортуванню революційної літератури та її розповсюдження на Півдні Росії⁶. Д. І. Ульянов встановив зв'язки з місцевим комітетом РСДРП, листувався з Н. К. Крупською, В. І. Леніним.

У травні 1902 р. після тривалих зусиль Дмитру Іллічу вдалося влаштуватися на сезонну роботу лікарем земської лікарні в Холодній Балці під Одесою, поєднуючи її з революційною діяльністю. Одеська охоранка продовжувала вести негласний нагляд за Д. І. Ульяновим, заслала в лікарню провокатора, спеціальних агентів.

У ніч з 25 на 26 серпня поліція вчинила обшук у приміщеннях, де проживав персонал лікарні, заарештувала Д. І. Ульянова, А. І. Нещеретову та інших медичних працівників. Не маючи прямих доказів, які б підтверджували підпільну революційну

¹ З. Кржижановская-Невзорова. Странички воспоминаний. — «Моск-ва», 1964, № 4, стор. 25.

² С. Я. Чикин. Д. И. Ульянов, М., 1970, стор. 17.

³ Д. І. Ульянов. Спогади про Володимира Ілліча, К., 1969, стор. 94.

⁴ С. Я. Чикин. Назв. праця, етор. 21.

⁵ Д. Рудцев. Дмитрий Ильич Ульянов в Тарту, Таллин, 1959, стор. 58.

⁶ Переписка семьи Ульяновых 1883—1917 гг., М., 1969, стор. 444.

діяльність Дмитра Ілліча, поліція у вересні звільнила його, взявши підписку про невийзд з міста без її дозволу. До грудня Д. І. Ульянов проживав в Одесі, а потім разом з дружиною А. І. Нецкеретовою виїхав у Самару⁷.

1903 р. Дмитру Іллічу вдалося виїхати в Тулу. Тут він у місцевому комітеті РСДРП брав участь у підготовці II з'їзду партії. Як розповідає один з членів Тульського комітету С. І. Степанов, Д. І. Ульянов роз'яснював місцевим іскрицям мету і завдання майбутнього цього з'їзду, одержав мандат з вирішальним голосом на з'їзд⁸.

На II з'їзді РСДРП (17 (30) липня — 10 (22) серпня 1903 р.) повним успіхом увінчалася тривала, гігантська боротьба В. І. Леніна за створення марксистської партії на тих ідейних і організаційних началах, які були розроблені «Іскрой». Д. І. Ульянов займав на ньому послідовну ленінську позицію з усіх питань. Активну участь молодшого брата в роботі з'їзду В. І. Ленін відзначив у праці «Крок вперед, два кроки назад»⁹.

Після з'їзду партія направила Дмитра Ілліча як агента ЦК у Київ, а пізніше сюди приїхали сестри Марія Іллінічна, Анна Іллінічна та мати Марія Олександрівна. Тут він поринув у революційну роботу: за дорученням Центрального Комітету інструктував осіб, що направлялися в партійні комітети, розповідав про роботу з'їзду. Для проведення бесід, занятя по вивченню матеріалів II з'їзду партії Дмитро Ілліч склав спеціальний конспект, в якому висвітлювалися питання про диктатуру пролетаріату, класову боротьбу, про інтернаціональний характер пролетарського руху та ін.

І січня 1904 р. Д. І. Ульянова заарештували в справі Центрального та міського комітетів партії і посадили в одиночну камеру тюрми при Київській фортеці. У той же день заарештували й його сестер Марію та Анну, дружину — Антоніну Іванівну і кинули у Лук'янівську тюрму. Згодом туди перевели і Дмитра Ілліча, де він перебував до листопада. «Наприкінці 1904 р., — писав він, — був звільнений, а «справа» наша скінчилася нічим, завдяки революції 1905 р.»¹⁰.

Перебуваючи під наглядом поліції, Дмитро Ілліч не міг залишатися в Києві і виїхав без дозволу властей у Сабліно під Петербург. В 1905 р. він переїхав у Сімбірськ, працював санітарним лікарем у губернській земській управі, був членом місцевого комітету.

З 1906 по 1911 р. Дмитро Ілліч працював дільничним земським лікарем в с. Ліпінто Серпухівського повіту Московської губернії, а потім — в Феодосії, брав активну участь у роботі Пироговського товариства, яке більшовики використовували як одну з легальних організацій¹¹. У роки першої світової війни працював старшим ординатором 2-го Севастопольського Тимчасового військового госпіталю, пізніше — в Одесі і Севастополі в санітарній частині Румунського фронту. Одночасно вів широку революційну роботу серед солдатів і цивільного населення.

Восени 1917 р. Дмитра Ілліча перевели на постійну роботу в Севастополь, де він зв'язався з місцевими більшовиками і брав активну участь у боротьбі за встановлення Радянської влади в Криму¹², був членом Таврійського губернського комітету РСДРП(б), редколегії більшовицької газети «Таврическая правда» (почала виходити з 24 січня 1918 р.), виступав на її сторінках із злободенними статтями.

У березні 1918 р. у Криму була створена Радянська соціалістична республіка Тавріда і Д. І. Ульянову запропонували відповідальну державну роботу, але він вважав, що зможе принести більше користі як лікар. Його направили в Феодосію. В зв'язку з окупацією міста німецькими інтервентами Д. І. Ульянов у травні переїхав в Євпаторію, встановив зв'язок з місцевими більшовиками, був членом Євпаторійського партійного комітету та ревкому. В Євпаторії, Саках та Сімферополі організував ряд явочних квартир. За допомогою робітників-друкарів видавав листівки й розповсюджував їх по всьому Криму. Восени ревком організував партизанський загін «Красная каска», що знаходився в Мамайських каменоломнях, біля Євпаторії. Дмитро Ілліч часто бував у загоні, забезпечував бійців медикаментами, лікував поранених і хворих, допомагав влаштовувати їх у міську лікарню¹³.

Весною 1919 р. Червона Армія визволила Україну і Крим від інтервентів і білогвардійців; Дмитро Ілліч та інші члени ревкому виїшли з підпілля. Наприкінці квітня на більшій частині Кримського півострова була відновлена Радянська влада, створена Кримська Радянська Соціалістична Республіка. Обласна партійна конференція, що проходила 28—30 квітня, обрала обласний партійний комітет, до складу якого ввійшов

⁷ С. Я. Чикин. Назв. праця, стор. 39.

⁸ Воспоминания о II съезде РСДРП, М., 1959, стор. 131.

⁹ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 7, стор. 256, 499.

^{*} На з'їзді Д. І. Ульянов проходив під псевдонімом Герц.

¹⁰ Й. Д. Ремезовський. Ульянови на Україні, К., 1960, стор. 59—81, 118.

¹¹ Переписка семьи Ульяновых, стор. 445.

¹² «Правда», 16 серпня 1964 р.

¹³ БСЭ, т. 44, стор. 215; Борис Яроцкий. Ульянов младший, Симферополь, 1970, стор. 133—148.

Д. І. Ульянов, а 5 травня було створено Тимчасовий робітничо-селянський уряд Криму. Заступником голови Раднаркому Кримської РСР, Наркомом охорони здоров'я та соціального забезпечення призначено Д. І. Ульянова¹⁴. Багато сил і енергії доклав Дмитро Ілліч для налагодження роботи державного апарату, здійснення соціалістичних перетворень.

У червні того ж року денікінці захопили Крим. Під час боїв за місто був створений за вказівкою ЦК РКП(б) спеціальний орган — ліквідаційне бюро, до складу якого ввійшов і Д. І. Ульянов, що займався евакуацією партійних і радянських органів, цінностей. Коли основні роботи по евакуації були завершені, Дмитро Ілліч виїхав до Києва. 3 липня на засіданні Ради робітничо-селянської оборони України зробив доповідь про становище Кримської армії та військового майна. Потім виїхав у розпорядження Центрального Комітету партії¹⁵. Після 16-річної розлуки В. І. Ленін зустрівся з молодшим братом. З Москви Дмитро Ілліч виїхав у діючу армію.

На початку 1920 р. Червона Армія, розгромивши денікінців на Україні, наблизилася до Криму. У зв'язку з цим на початку лютого ЦК РКП(б) створив Кримський ревком та Тимчасове бюро Кримського обкому РКП(б), до яких був введений Д. І. Ульянов. Він займався добором і відправкою в Крим партійних працівників для підпілля і партизанських загонів, створенням продовольчого фонду, боротьбою з бандитизмом, зокрема махновщиною, в межах Мелітопольського і Бердянського повітів.

У червні на Півдні почався новий наступ білогвардійських військ проти Червоної Армії. Нечисельні, виснажені кровопролитними боями частини Червоної Армії змушені були відступити на північ. За таких обставин ревком Криму і Тимчасове бюро обкому припинили своє існування. Д. І. Ульянов був направлений у діючу Червону Армію. Наприкінці жовтня війська Південного фронту під командуванням М. В. Фрунзе перейшли в наступ, а в листопаді Червона Армія визволила Крим. До складу новоствореного ревкому і обкому партії ввійшов Д. І. Ульянов¹⁶. Розпочалася відбудова народного господарства. Дмитро Ілліч брав активну участь у відродженні краю. Найбільше уваги приділяв він справі охорони здоров'я трудящих, зокрема організації оздоровчих закладів. 21 грудня 1920 р. на засіданні Ради Народних Комісарів під головуванням В. І. Леніна було прийнято декрет «Про використання курортів Криму для лікування трудящих». Було утворено Центральне управління курортів Криму, а Д. І. Ульянова призначено особоуповноваженим Наркомздоров'я РРФСР по Криму.

З кінця 1921 р. Д. І. Ульянов працював у Москві в апараті Наркомздоров'я, на науково-лікарській роботі в Комуністичному університеті ім. Я. М. Свердловла та лікувально-санітарному управлінні Кремля. 1938 р. він тяжко захворів. 16 липня 1943 р. помер і похований у Москві на Новодівичому кладовищі¹⁷.

Трудящі Країни Рад зберігають світлу пам'ять про Д. І. Ульянова — вірного сина партії, чудового революціонера, полум'яного бійця за комунізм.

С. Я. Случевська

¹⁴ «Вопросы истории КПСС», 1964, № 9, стор. 92—94.

¹⁵ И. Д. Ремезовський. Назв. праця, стор. 160—166.

¹⁶ «Правда», 16 серпня 1961 р.; УРЕ, т. 15, К., 1964, стор. 135.

¹⁷ «Правда», 18 липня 1943 р.

ПОЛУМ'ЯНИЙ БОРЕЦЬ ЗА КОМУНІЗМ

(До 100-річчя з дня народження
В. Р. Менжинського)

1874 р. у Петербурзі, в передовій російській інтелігентній сім'ї. Світогляд юнака формувався під впливом сімейного виховання, революційно-демократичної літератури, а також оточуючої дійсності.

Вячеслав Менжинський навчався у шостій Петербурзькій гімназії. Роки його навчання збіглися з періодом «розгнужданої, неймовірно безглуздої й звірячої реакції...»¹ Після закінчення із золотою медаллю гімназії (1893 р.) він поступив на юридичний факультет Петербурзького університету. Тут він читав багато книг, конспектував їх, крім основних занять, відвідував також лекції з хімії, фізики, анатомії, психології. Особливу увагу приділяв вивченню іноземних мов (французької, німецької, англійської, іспанської та італійської). Вячеслав Рудольфович брав участь у нелегальному студентському гуртку, вивчав політичну економію, зокрема працю К. Маркса «Капі-

¹ В. І. Ленін. ПЗТ, т. 1, стор. 275.

тал»². Через два роки став пропагандистом марксистського гуртка, що вивчав працю В. І. Леніна «Що таке «друзі народу» і як вони воюють проти соціал-демократів?» Він відвідував також молодіжний гурток, яким керувала О. Д. Стасова.

Свій марксистський аналіз соціально-економічних проблем Росії студент четвертого курсу Вячеслав Менжинський виклав у творі «Общинне землеволодіння в марксистській і народницькій літературі». Він викрив антинаукову суть народницьких поглядів, їх неспроможність і суперечливість, бездіяльність царського уряду, політика якого «продовжувала служити інтересам панівних класів взагалі й буржуазії зокрема, ніяких соціальних реформ на користь народних мас проведено не було»³. Під впливом ленінської праці «Що таке «друзі народу»...» В. Р. Менжинський стверджував, що капіталізм у Росії розвивався не тільки в місті, а й на селі, а це призводило до класового розшарування в самій общині, до зростання класової боротьби. У висновках він пише, що община була гальмом у розвитку сільського господарства, вона розпадається під дією об'єктивних законів економічного розвитку. Ця студентська робота не задовольнила професорів. Один з них написав на ній: «Повернути. Незадовільно...»⁴

1898 р. В. Р. Менжинський, закінчивши університет, почав працювати присяжним повіреним. Але робота юриста була лише легальним прикриттям його революційної діяльності. Разом із своїми сестрами — Вірою та Людмилою — він працював у вечірній школі для робітників за Невською заставою, читав там історію Росії. У цих школах викладали видатні діячі російського робітничого класу Н. К. Крупська, О. Д. Стасова, Л. М. Кніпович та ін. Згадуючи В. Р. Менжинського, О. Д. Стасова писала: «Уже тоді він був освіченим марксистом, непримиреним противником народництва, економізму, розумним пропагандистом і умілим конспіратором»⁵.

У вересні 1902 р. Вячеслав Менжинський вступив до лав більшовицької партії. «Тов. Менжинський», — писала газета «Правда», — на початку 900-х років приєднався до революційного руху і без вагань став членом більшовицької партії. Людина діла, а не слова, він обрав для себе найнебезпечнішу ділянку партійної роботи, йшов туди, де прямо перед ним стояв класовий ворог, де можна було бачити безпосередні результати своєї роботи»⁶.

Вячеслав Рудольфович обрав шлях професіонала-революціонера. Спочатку він працював секретарем партійного комітету Невського району, а у лютому 1903 р. партія направила його як представника «Искры» в Ярославль. Тут він включився в роботу місцевої соціал-демократичної організації, входив до складу комітету РСДРП, керував агітаційно-пропагандистською роботою. Пізніше працював завідувачим воєнним відділом газети «Северный край». Матеріали, підготовлені відділом, викривали загарбницький, антинародний характер російсько-японської війни, яка показала всю гнилість царського самодержавства.

Наприкінці 1905 р. В. Р. Менжинський повернувся до Петербурга, де почав працювати у лекторській групі Центрального Комітету, очолював пропагандистську роботу в Нарвському районі.

У той час широкого розмаху набрала військово-бойова діяльність партії. Десятки комітетів РСДРП мали спеціальні військові організації — «военки». Однією з найбільших була петербурзька, в роботі якої активну участь брали І. Х. Лалаянц, Ф. В. Гусаров, В. Р. Менжинський, М. В. Криленко. У лютому 1906 р. столиця «военка» почала видавати газету «Казарма»*, розраховану на солдатів і матросів. Одним з редакторів більшовицької газети був Вячеслав Рудольфович. У складі редакції працювали в той час відомі діячі партії більшовиків — Ом. Ярославський (редактор), М. С. Ольмінський, В. В. Воробський. В її роботі брав участь Бонч-Бруєвич. Газета боролася проти опортуністичної теорії «нейтральності армії», закликала солдатів переходити на сторону народу. В. Р. Менжинський у статті «Хто люди в Росії», звертаючись до солдатів, писав: «Приєднуйтесь до народу, до борців і йдіть разом з ними проти спільного ворога! ...Переходьте на сторону народу, коли він вийде в останній раз на боротьбу з старим порядком, царем і його чиновниками!»⁷

² Теодор Гладков, Михаил Смирнов. Менжинский, М., 1969, стор. 25; В. А. Кузько, И. И. Санина. Пламенный большевик. — «Вопросы истории КПСС», 1964, № 9, стор. 95.

³ Теодор Гладков, Михаил Смирнов. Назв. праця, стор. 34.

⁴ Там же, стор. 35.

⁵ Там же, стор. 39.

⁶ «Правда», 11 травня 1934 р.

* Спочатку «Казарма» була органом військової організації при об'єднаному ЦК РСДРП, з № 4 (8 травня 1906 р.) перейшла в руки більшовиків (Р. А. Казакевич. Большевицкая печать в период революции 1905—1907 гг. — Революция 1905—1907 гг. Сборник статей, Издательство Ленинградского университета, 1956, стор. 251).

⁷ Теодор Гладков, Михаил Смирнов. Назв. праця, стор. 96.

Під час засідання Петербурзького комітету РСДРП у зв'язку з повстанням революційних матросів у Свеаборгу і обговоренням тексту відозви до солдатів, написаної Менжинським для екстреного номера газети «Казарма», царська охрнка заарештувала всіх його учасників. Стійко і мужньо тримався Вячеслав Рудольфович у чеканні суду. Після тридцятиденної голодовки його випустили на поруки, встановивши за ним нелегальний нагляд поліції.

Незабаром В. Р. Менжинський нелегально поселився у Фінляндії, виконував ряд важливих партійних доручень. За наказом партії Вячеслав Рудольфович у грудні 1907 р. виїхав за кордон, де прожив близько десяти років. Він перебував у Бельгії, Швейцарії, Франції, Сполучених Штатах Америки, Англії, Італії. 1908 р. Вячеслав Рудольфович переїхав у Париж — центр російської революційної еміграції. Тут він працював у редакції «Пролетарія», вивчав історію робітничого руху у Франції і Німеччині. За кордоном він уважно стежив за подіями в Росії.

Восени 1910 р. В. Р. Менжинський виїхав до США, де відвідав найбільші промислові центри, ознайомився з історією робітничого руху країни.

Незабаром він знову поселився в Парижі. Через своїх сестер, які проживали в Петербурзі, налагодив листування з партійним підпіллям Росії. В Парижі зустрівся з О. М. Горьким, познайомився з Ф. Е. Дзержинським. Тут його і застала перша світова війна. З перших же її днів Вячеслав Рудольфович зайняв інтернаціоналістську позицію, повністю поділяв ленінську тактичну лінію в питаннях війни і миру. В Парижі В. Р. Менжинський дізнався про Лютневу буржуазно-демократичну революцію. Через кілька місяців він разом з іншими товаришами повернувся на батьківщину.

Нова сторінка в житті В. Р. Менжинського починається з 1917 р. З перших днів приїзду до Петрограда він включився в партійну роботу. Вячеслав Рудольфович працював у Всеросійському бюро фронтових і тилкових військових організацій при ЦК РСДРП, був членом Петроградського Воєнно-революційного комітету, більшовицької газети «Солдат», вів агітаційно-пропагандистську роботу, виступав на мітингах і зборах, писав статті. Відважний революціонер брав безпосередню участь у підготовці і проведенні Великої Жовтневої соціалістичної революції.

З перших днів після революції Вячеслав Рудольфович очолив Народний комісаріат фінансів. При його безпосередній участі було зламано опір контрреволюціонерів і саботаж чиновників державних скарбниць, ощадних кас, а також проведені перші революційні кроки в галузі фінансів.

«В. І. Ленін цінував Вячеслава Рудольфовича, — писав Д. З. Мануїльський, — за його запальну революційну натуру бійця... І не випадково його вибір зупинився у перші дні Жовтневої перемоги на Менжинському, коли необхідно було взяти найголовнішу цитадель капіталістичного ладу — Державний банк — в руки пролетаріату. Менжинський блискуче виконав це завдання»⁸.

У березні 1918 р., після переїзду Радянського уряду в Москву, В. Р. Менжинський залишився в Петрограді. Він працював членом колегії комісаріату юстиції Петроградської трудової комуни, очолюючи кримінальний сектор. Одночасно брав участь у роботі Надзвичайної комісії по боротьбі з контрреволюцією, спекуляцією і саботажем⁹.

У квітні того ж року за пропозицією В. І. Леніна В. Р. Менжинського призначили генеральним консулом РРФСР у Берліні¹⁰.

Під час боротьби з Денікіним Вячеслав Рудольфович працював у політвідділі Реввійскаради республіки, а з травня 1919 р. — на Україні, де входив до складу Українського радянського уряду, був заступником народного комісара соціалістичної і воєнної інспекції. Пізніше він надзвичайний уповноважений Ради робітничо-селянської оборони УРСР у районі Конотоп — Воронеж — Суми¹¹.

У вересні 1919 р. В. Р. Менжинський повернувся до Москви. Партія направила відважного революціонера-більшовика на роботу у Всеросійську Надзвичайну Комісію, очолювану Ф. Е. Дзержинським. Вячеслав Рудольфович був членом Президії ВЧК, потім заступником голови Об'єднаного Державного Політичного Управління (ОДПУ) СРСР, а 1926 р., після смерті Фелікса Едмундовича, партія доручила йому керівництво ОДПУ.

В. Р. Менжинський був людиною всебічної культури, володів більш як десятима іноземними мовами. Ці знання поряд з революційним досвідом допомагали йому в роботі.

Відзначаючи особливі заслуги Вячеслава Рудольфовича перед Батьківщиною, Радянський уряд нагородив його орденом Червоного Прапора (1924 р.), двічі — знаком почесного чекіста. На XV і XVI з'їздах ВКП(б) він обирався членом ЦК ВКП(б), був членом ЦВК СРСР четвертого і п'ятого скликання, учасником багатьох з'їздів Рад, депутатом Московської Ради.

⁸ «Правда», 11 травня 1934 р.

⁹ Там же.

¹⁰ В. А. Кузько, И. И. Сапінна. Назв. праця, стор. 98.

¹¹ Теодор Гладков, Михаил Сапин. Назв. праця, стор. 217.

Високе довір'я партії і народу полум'яний патріот виправдав з честю. Він віддав всі сили і знання побудові соціалізму в нашій країні. Роки революційного підпілля, еміграції підірвали здоров'я Вячеслава Рудольфовича. 10 травня 1934 р. перестало битися серце полум'яного патріота, більшовика, чекіста. Прах його замуровано в Кремлівській стіні, де поховані найкращі люди нашої Батьківщини, відомі діячі міжнародного комуністичного і робітничого руху. Для молодого і прийдешніх поколінь життя В. Р. Менжинського є взірцем служіння Батьківщині, ідеалам партії, комунізму.

В. П. Булкіна

ВИДАТНИЙ РЕВОЛЮЦІЙНИЙ ПРОСВІТИТЕЛЬ

(До 225-річчя з дня народження
О. М. Радищева)

31 серпня 1974 р. минає 225 років з дня народження Олександра Миколайовича Радищева — видатного російського письменника, революційного просвітителя, філософа-матеріаліста, першого з трьох поколінь російських революціонерів, які виступили

проти суспільного ладу, заснованого на самодержавстві та кріпосництві.

Діяльність О. М. Радищева, людини енциклопедичних знань, до сьогодення часу привертає увагу літературознавців, істориків, філософів, економістів. Глибокі наукові дослідження вийшли до 200-річчя з дня народження та 150-річчя з дня смерті О. М. Радищева. Схвально були сприйняті громадськістю праці Г. Гуковського, І. Я. Щипанова, П. М. Беркова, В. С. Покровського, Д. С. Бабкіна та ін. Вони висвітлювали життя та діяльність О. М. Радищева як зачинателя революційної історичної думки в Росії, його зв'язки з передовими людьми свого часу, формування світогляду письменника на ґрунті прогресивних ідей російського просвітництва.

У другій половині XVIII ст. в Росії відбувалися розвиток суспільної думки, зростання національно-патріотичної свідомості, культурне піднесення. Все це поєднувалося із загостренням соціальних суперечностей, посиленням класової боротьби в країні.

Просвітительство — передовий ідеологічний рух — набув свого найбільшого розвитку у 80-х роках XVIII ст. На той час у Росії існував прошарок прогресивної інтелігенції. Визначну роль у цьому процесі відіграли Петербурзький і особливо Московський університети. Тут вчилися не лише молоді люди дворянського походження, як того бажав царський уряд. Переважну більшість студентів становили різночинці. З їх числа виділялися юнаки, які ще в університетські роки, а згодом, перебуваючи на державній службі, так чи інакше відгукувалися на політичні події в країні.

О. М. Радищев у Московському університеті не навчався, але студіював дома ті ж предмети з викладачами, відвідував студентські диспути, багато читав¹. З лютого 1767 р. — до жовтня 1771 р. навчався в Лейпцігському університеті. У формуванні матеріалістичного світогляду О. М. Радищева велику роль відіграли видатні російські просвітители XVIII ст. Д. С. Анічков, С. Ю. Десницький, Я. П. Козельський та інші. Значний вплив на нього мали також твори французьких просвітителів. Г. Гуковський, розглядаючи суспільно-політичні погляди О. М. Радищева, відзначає, що, безумовно «Руссо був тією основою, на якій будував свій соціальний світогляд Радищев». Але він вніс у цей світогляд особливості свого мислення, які виникли на основі російської дійсності². Відзначаючи прогресивність поглядів О. М. Радищева, слід згадати і про певну їх обмеженість, що була історично обумовлена. «Великі мислителі XVIII ст., — писав Ф. Енгельс, — так само, як і їх попередники, не могли вийти з рамок, які їм ставила їх власна епоха»³.

У середовищі просвітителів XVIII ст. О. М. Радищев мав однодумців і послідовників. Так, Олександр Миколайович був особисто знайомий і підтримував дружні зв'язки з прогресивними українськими діячами — засновником Харківського університету В. Н. Каразіним та В. В. Капністом, ім'я якого згадував К. Маркс серед визначних російських письменників, що виступали проти самодержавства⁴. Відомий російський просвітитель М. І. Новиков згуртував навколо себе велику групу освічених людей — письменників, перекладачів, редакторів⁵. У Москві та Петербурзі були організовані

¹ Г. П. Макогоненко. Радищев и его время. М.—Л., 1956, стор. 26.

² Г. Гуковский. Очерки по истории русской литературы и общественной мысли XVIII в., Л., 1938, стор. 160—161.

³ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 20, стор. 18.

⁴ Архив К. Маркса и Ф. Энгельса, т. XI, М., 1948, стор. 52.

⁵ Г. П. Макогоненко. Н. Новиков и русское просвещение XVIII в. М.—Л., 1952, стор. 506.

просвітительські гуртки, які об'єднували близько 200 членів («Дружеское ученое общество», «Всенародное вольно к благоденствованию составленное общество», «Общество друзей словесных наук») ⁶. Вони використовували для пропаганди друковане слово, зокрема газету «Московские ведомости», журнали.

З 1790 р. у Москві видавався «Политический журнал», редактором якого був П. А. Сохацький. Г. Шторм висловлює припущення, що в 1797 р. у цьому журналі була надрукована стаття О. М. Радищева «Подоросжі». Як відомо, в цей час О. М. Радищев перебував на засланні в Ілімську і міг переслати статтю П. А. Сохацькому, з яким був особисто знайомий. За свідченням сина О. М. Радищева — Павла Олександровича, — його батько в Ілімську одержував «Политический журнал» ⁷. О. М. Радищев співробітничав також в органі «Товариства друзів словесних наук» — журналі «Беседующий гражданин». У грудневому номері за 1789 р. була надрукована його стаття «Бесіда про те, хто є син вітчизни» ⁸.

Наприкінці XVIII ст. просвітелі почали розуміти, що тільки поширенням освіти серед народу не можна змінити існуючих порядків. Значний крок вперед у розвитку їх ідей зробив О. М. Радищев, який перший висунув революційну теорію, що підняла просвітительство на найвищий ступінь його розвитку.

У 1790 р. вийшла з друку книжка О. М. Радищева «Подорож з Петербурга в Москву». Її революційно-визвольні ідеї, антикріпосницька спрямованість хвилювали різні прошарки російського суспільства. Вони мали також вплив і на Україні. Рукописні списки книжки знайдено, зокрема, в Кременчуці, Вінниці та Одесі. Дослідники вважають, що одеський список був зроблений на Україні людиною, «близькою до кіл радищевців» ⁹. Рукописний список «Подорожі...» було знайдено також у паперах В. В. Пассека, який працював у Потьомкіна. К. В. Сивков припускає, що список зроблений з друкованого примірника, який належав Потьомкіну. У службових справах В. В. Пассек був у Катеринославі, Харкові, Херсоні. Не приховуючи своїх думок, він «говорив про справи французькі вільно» в будинку самого кременчуцького градоначальника. І, можливо, той поділяв погляди В. В. Пассека, бо не подав на нього відповідного рапорту ¹⁰. Д. С. Бабкін на підставі архівної справи про В. В. Пассека вважає його автором вірша, спрямованого проти Катерини II. За поширення «Подорожі...» і вірш В. В. Пассек був ув'язнений на 7 років ¹¹.

Г. Шторм у своїй праці «Потаенный Радищев» розповідає про службовця Колегії іноземних справ Р. М. Цебрикова (1761—1817). Він цікавився творами французьких просвітелів, багато перекладав і сам писав. Своїм гострим політичним змістом виділяється його стаття «Пекельна політика тиранів і короткі поминки їм людинолюбця». Г. Шторм висловлює думку, що стаття написана під впливом Ж.-Ж. Руссо і «Подорожі з Петербурга в Москву» ¹².

Жорстока цензура, переслідування за передові ідеї наприкінці XVIII ст. не давали змоги передовим мислителям відкрито висловлювати свої політичні настрої. З цього приводу треба сказати кілька слів про підпільну політичну літературу. Є відомості про те, що в 1793 р. Таємна експедиція вела слідство з приводу листа, написаного І. К. Стрелевським та І. М. Буйді. Цей лист був навіяний подіями у Франції та ідеями книжки О. М. Радищева ¹³.

Ідеї О. М. Радищева відіграли позитивну роль у формуванні поглядів наступних поколінь російських революціонерів. Його діяльність викликала пробудження суспільно-політичної свідомості в XIX ст., що проявилось у виступі декабристів, а згодом і революційних демократів. На процесі декабристів у відповідь на запитання, з якого часу і звідки «запозичили ви вільний склад думок?», — Кюхельбекер, Штейнгель, Бестужев вказали на «Подорож з Петербурга в Москву» ¹⁴.

За словами О. С. Пушкіна, «Радищев — рабства ворог» своєю смертю висловив протест проти існуючих порядків. Незадовго до цього він писав: «Потомство за мене помститься».

Ім'я О. М. Радищева стоїть поруч з видатними діячами революційного руху в Росії, глибоко шанується радянським народом. Серед перших пам'ятників, встановлених у нашій країні після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції за ініціативою В. І. Леніна, був і пам'ятник О. М. Радищеву.

Н. А. Ш и п

⁶ Там же, стор. 215.

⁷ Г. Шторм. Нам вольность первый прорисал. — «Литературная газета», 22 серпня 1973 р.

⁸ Там же.

⁹ Г. П. Макогоненко. Радищев и его время, стор. 281.

¹⁰ Д. С. Бабкин. Процесс А. Н. Радищева, М.—Л., 1952, стор. 63.

¹¹ Г. Шторм. Потаенный Радищев, М., 1965, стор. 65.

¹² Там же, стор. 173—174.

¹³ К. В. Сивков. Подпольная политическая литература в России в последней трети XVIII в. — «Исторические записки», 1946, № 19, стор. 98.

¹⁴ Г. Шторм. Потаенный Радищев, стор. 149.

БРАТЕРСЬКА ДОПОМОГА СЛОВАЦЬКОМУ НАРОДОВІ

(До 30-річчя
Словацького національного повстання)

Словацьке національне повстання — одна з яскравих подій в історії словацького народу, яка відіграла величезну роль в його антифашистській, національно-визвольній боротьбі і сприяла народженню нової, народно-демократичної Чехословацької республіки.

Хід і значення Словацького національного повстання достатньою мірою висвітлювалися як чехословацькими, так і радянськими істориками. Автор цієї замітки поставив перед собою завдання розповісти лише про одне питання з усієї проблеми, пов'язаної із Словацьким національним повстанням, — про братерську допомогу Радянського Союзу словацькому народові.

Відзначаючи нині 30-річчя Словацького національного повстання і віддаючи належне мужності й героїзмові всіх його учасників, слід разом з тим підкреслити, що воно стало можливим завдяки переможному наступові героїчної Червоної Армії, її нищівним ударам по німецько-фашистських військах, а також обставинці, що сприяло складенню як на Східному, так і на інших фронтах другої світової війни.

Братні народи Чехословаччини, як і інших країн, які протягом всього періоду фашистської окупації мужньо боролися з неадекватними загарбниками, всі свої надії на визволення покладали на Радянський Союз.

З моменту нападу фашистської Німеччини на Радянський Союз всередині Словаччини посилюється процес поляризації різних верств у словацькому суспільстві. Перебуваючи в підпіллі, комуністи ще більше активізували свою роботу серед широких народних мас, серед офіцерів і солдатів словацької армії, готуючи їх до збройного опору загарбникам. В результаті наполегливих зусиль словацьких комуністів в середині грудня 1943 р. було досягнуто політичної угоди про об'єднання антифашистських сил і груп Опору для спільної боротьби проти гітлерівських окупантів та їх внутрішніх пособників і на цій основі створено Словацьку національну раду як єдиний орган для керівництва патріотичним рухом словацького народу. Її членами були обрані: від Компартії Словаччини — К. Шмідке, Г. Гусак.¹

З січня 1944 р. на всій території Словаччини активніше почали діяти створені раніше антифашистські групи.

В 1944 р. з ініціативи комуністів у багатьох містах і селах Чехословаччини були організовані національні комітети, що очолили всі сили руху Опору.

Вихід радянських військ до кордонів Чехословаччини, успішне розгортання підпільної боротьби всередині країни під керівництвом Компартії Словаччини, морально-політична і військова підтримка з боку СРСР сприяли розвитку партизанського руху на території Чехословаччини і створили передумови для збройного повстання словацького народу проти німецько-фашистських загарбників.

В цей період радянський народ подав усю можливу військово-політичну допомогу чехословацьким патріотам в їх визвольній боротьбі.

Враховуючи дедалі зростаючі антифашистські настрої чехословацького народу і використовуючи обставинку, яка складалася сприятливо, керівництво ЦК Компартії Чехословаччини ще навесні 1944 р. звернулося до ЦК ВКП(б) з проханням подати допомогу в навчанні чехів і словаків у радянських школах підготовки партизанських кадрів, а також прислати командирів і спеціалістів, що мали багатий досвід організації і ведення партизанської боротьби.

ЦК ВКП(б), виконуючи свій інтернаціональний обов'язок, пішов назустріч братній комуністичній партії і доручив ЦК КП(б)У задовольнити її прохання. 17 червня 1944 р. ЦК КП(б)У прийняв спеціальну постанову «Про подання допомоги Чехословацькій Компартії в організації партизанського руху на території Чехословаччини»².

Уже в травні 1944 р. за вказівкою ЦК КП(б)У було почато організоване навчання у спецшколі Українського штабу партизанського руху представників чеського, словацького та інших народів Східної Європи. Набір курсантів проводився представниками ЦК КПЧ за рахунок чехословацької військової частини в СРСР, з числа чехів і словаків, які перейшли на бік радянських військ, і партизанів, а також спеціально відібраних військовополонених, антифашистів за своїми переконаннями.

До 1 вересня 1944 р. спецшкола УШПР підготувала 573 чол., а всього за час її існування її роботи в ній пройшли необхідний курс навчання 912 іноземців, серед яких тільки чехів і словаків було 125 чол.³ Останні після закінчення школи (до 1 жовтня 1944 р.) були направлені в тил ворога, на територію своєї країни, у складі 11 груп, на чолі яких стояли радянські командири — організатори партизанської боротьби.

¹ Густав Гусак. Свідectвo o Словацкoм нациoнальнoм вoсстaнии, М., 1969, стор. 100, 214.

² Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр., т. 3, К., 1969, стор. 308.

³ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 62, оп. 17, спр. 17, арк. 203. (У «Звіті спецшколи» помилково замість 912 вказано 930).

Десантування партизанських загонів і груп на територію Чехословаччини відзначалося специфічними особливостями і було пов'язане з великими труднощами. Висадка десанту здійснювалася не на попередньо підготовлені бази, як було на Україні, а безпосередньо в район своїх дій, на лісовий масив з метою організації бази. У зв'язку з цим групам потрібен був певний час для ознайомлення з тактичною обстановкою, освоєння навколишньої місцевості й орієнтування на ній.

26 липня 1944 р. за наказом начальника Українського штабу партизанського руху у Східну Словаччину, в район міста Турчанський Св. Мартін, була направлена на літаку організаторсько-розвідувальна група з 11 чол. (серед них 2 словаки) під командуванням П. О. Величка і комісара А. К. Ляха. Але через значний туман її було викинуто біля села Ліптовська Осада, за 28 км на південний схід від заданого району. Після приземлення на місці збору виявилися відсутніми чотири чоловіка разом з комісаром групи А. К. Ляхом. А мішки з озброєнням, продовольством і вибухівкою потрапили до рук місцевих жандармів.

Не знаючи обставинки в районі приземлення, П. О. Величка тієї ж ночі із своєю групою вийшов в район гір Низькі Татри. Прибувши туди, вони підготували посадочний майданчик на висоті 1648 для прийому літаків з людьми, озброєнням і боєприпасами.

З 6 по 31 серпня 1944 р. на базі П. О. Величка було прийнято шість груп. 6 серпня на літаках прибула група під командуванням Є. П. Волянського і комісара Ф. М. Макарова. До групи входило 7 досвідчених радянських партизанів і 8 громадян Чехословаччини, які закінчили спецшколу УШПР. На 15 жовтня група виросла до 1415 чол. Незабаром вона була перетворена у 2-гу Чехословацьку бригаду «За свободу слов'ян», 7 серпня на двох літаках був десантований загін під командуванням О. С. Єгорова і комісара Г. С. Мильникова, кількістю в 22 чол. На 28 серпня загін виріс до 750 чол. і був перетворений у бригаду ім. Сталіна, яка вже у вересні налічувала в своєму складі 2812 чол. 7-го ж серпня було перекинуто групу під командуванням Е. Ф. Білика і комісара Й. З. Мічудіка у складі 8 чол. На 12 вересня вона виросла до 827 чол. і була реорганізована в партизанську бригаду ім. Яношика.

9 серпня прибула організаторська група під командуванням М. С. Сечанського і комісара А. А. Шагата. На 2 вересня вона виросла до 1100 чол. і була перетворена в бригаду ім. Я. Налепки.

28 серпня на літаку була десантована група (19 чол.) під командуванням Т. Й. Поли і комісара С. І. Кацака. На 20 вересня вона збільшилася до 500 чол. і була перетворена в партизанську бригаду ім. Яна Жижки⁴. 31 серпня на базу П. О. Величка був перекинутий загін під командуванням Я. Г. Уш'яка і комісара Д. Б. Мурзіна в кількості 20 чол. з наступним завданням виходу до Жиліна, Врутки. Незабаром він виріс до 700 чол.

З 13 по 18 серпня 1944 р. в районі с. Склабіно за 6 км на схід від Турч. Св. Мартіна командування бригади ім. Штефаника організувало три партизанські загоны: ім. Суворова в кількості 123 чол. на чолі з М. О. Сурковим і комісаром І. М. Висоцьким, що складався в основному з радянських військовополонених і місцевого населення; ім. генерала Фоша (96 чол.) під командуванням капітана Г. де-Ланурьс — з французьких військовополонених; загін із словацьких патріотів (120 чол.) під командуванням В. Жінгора⁵.

В цей же період було створено три організаторські групи під командуванням Яна Репта, Богуша Жінгора і Ладислава. Будучи направленими в райони міст Раец, Пр'євідза і Кремниця, з 16 серпня по 5 вересня 1944 р. вони виросли в три партизанські загоны.

Бесіди і переговори під час зустрічей керівників партизанських загонів з керівництвом Військового центру Словацької національної ради та офіцерами словацьких військових частин переконливо свідчили, що перебування радянських партизанських загонів на території Словаччини не було втручанням у внутрішні справи республіки і в дії її політичних і військових діячів. Це був прояв щирих почуттів до братнього слов'янського народу і прагнення подати йому практичну допомогу на прохання керівництва КПЧ в боротьбі за національне визволення, зокрема озброєнням, боєприпасами, спорядженням і людьми, які мали багатющій досвід партизанської боротьби, нагромаджений партизанами України, Білорусії і деяких тимчасово окупованих областей Росії протягом трьох років війни.

Одночасно із загонами, сформованими Українським штабом партизанського руху, його представництва при Військових радах 1, 2 і 4-го Українських фронтів створювали свої організаторсько-розвідувальні групи для викидання на території Східної Словаччини. Так, 15 серпня 1944 р. в районі Пряшева був десантований партизанський загін ім. Сталіна під командуванням О. О. Мартинова і комісара П. В. Васильєва

⁴ Там же, оп. 22, спр. 30, арк. 13.

⁵ Там же, спр. 41, арк. 26, 81, 97.

⁶ Там же, ф. 121, оп. 1, спр. 2, арк. 8.

(17 чол.). 21 серпня в той же район був скинутий загін ім. Боженка під командуванням А. А. Сніжинського і комісара В. К. Возняка (16 чол.)⁷. Ці загоны встановили зв'язок із загonom ім. Чапаєва, очолюваним Ягуповим (І. К. Балютю), і за його допомогою в 20 км на схід від Пряшева організували базу для прийняття літаків типу У-2. 3 вересня на неї висадився партизанський загін ім. Ворошилова під командуванням К. Г. Іванова і комісара В. А. Заводцова (15 чол.).

У вересні 1944 р. партизанські загоны разом з повсталими словацькими військовими частинами захопили аеродром «Три Дуби», розташований за 8 км на північ від м. Зволен, й організували його експлуатацію. Це значно поліпшило умови десантування людей і забезпечило можливість безперерйного одержання допомоги озброєнням, боєприпасами і військовим спорядженням від командування радянських військ.

Таким чином, з 26 липня 1944 р. по 3 квітня 1945 р. тільки на літаках на території Чехословаччини було десантовано 33 партизансько-організаторські групи, які за короткий строк вирости у великі загоны і бригади. Розвідувально-диверсійні групи і партизанські загоны УШПР та його представництва при Військових радах фронтів направляли через лінію фронту і пішим порядком, а також формували їх безпосередньо всередині Словаччини.

Так, загін під командуванням В. А. Квітінського і комісара М. В. Денисова 6 серпня 1944 р. перейшов через польсько-словацький кордон. До 1 вересня 1944 р. він налічував 360 чол. і був перетворений у бригаду ім. К. Готвальда.

З 20 серпня в районі Турч. Св. Мартіна діяла бригада ім. Штефаника під командуванням В. Жінгора і комісара К. К. Попова (750 чол.). 5 жовтня 1944 р. з її складу виділилася самостійна бригада в 213 чол. під командуванням К. К. Попова і комісара А. Сідлочка, яка вела бойові дії в районі м. Жиліна.

26 серпня 1944 р. з'єднання ім. Сталіна під командуванням М. І. Шукаєва і комісара Г. М. Іванникова за наказом УШПР перейшло кордон Словаччини з боку Польщі (на 1 жовтня 1944 р. за рахунок місцевого населення і словацької армії воно зросло до 4300 чол.).

Активну боротьбу в Східній Словаччині вів партизанський загін ім. Чапаєва під командуванням Ягупова (І. К. Балюті), який виріс до з'єднання.

13 вересня 1944 р. партизанський загін ім. Кірова під командуванням П. І. Шишколова і комісара І. П. Арістархова був створений безпосередньо в районі м. Бард'єва (виріс до 118 чол.).

25 вересня 1944 р. за 15 км на південний схід від Гуменного був сформований загін «Вежа» під командуванням Я. Бороша і комісара А. С. Шрамчука.

У зв'язку із значним зростанням кількості партизанських формувань на території Чехословаччини і для оперативнішого керівництва ними, уже в ході Словацького національного повстання, 30 вересня 1944 р., до Словаччини була направлена група від ЦК КПЧ і Українського штабу партизанського руху в кількості 10 чол. Після її прибуття був створений Головний штаб партизанського руху в Словаччині⁸, в оперативне підпорядкування якого були передані всі партизанські загоны і з'єднання.

Оперативна група УШПР під керівництвом О. М. Асмолова сформувала партизанські загоны: 15 жовтня 1944 р.—загін «Перемога», під командуванням А. Й. Макаренка і комісара Е. Крзистека; 26 жовтня—«За перемогу», під командуванням М. Є. Клокова і комісара А. Ощадала; 22 листопада з загону бригади ім. Штефаника був сформований 2-й полк ім. Шверми під командуванням К. Х. Данилова; 23 грудня організована 4-та партизанська бригада під командуванням А. Ципріха і комісара М. В. Сметаніна, що зросла до 336 чол.

1 лютого 1945 р. із з'єднання Т. Поли за наказом ШПР при Військовій раді 4-го Українського фронту виділилося з'єднання ім. Суворова під командуванням Д. М. Резуто і комісара В. І. Клокова, яке збільшилося до 438 чол.

Велику допомогу словацькому рухові Опору подали і 18 розвідувально-диверсійних і спеціальних груп, сформованих радянськими органами державної безпеки, 14 (148 чол.) з яких були десантовані у Словаччину в серпні—жовтні 1944 р. з'єднання Прокопюка і групи Святогорова, Белявцева і Мацнева перейшли в країну з Польщі⁹.

Вирішальне значення для Словацького національного повстання мали організація і проведення радянськими командуванням Карпатсько-Дуклінської операції, що почалася наступом радянських військ 8 вересня 1944 р. з району Кросно в напрямку Дукля—Пряшів і тривала близько 2,5 місяця, а також операції по визволенню Закарпатської України.

Зростання антифашистського руху в країні, особливо на середину 1944 р., примусило Тісо 23 серпня 1944 р. звернутися до Гітлера з проханням надіслати війська для каральних акцій проти власного народу.

⁷ Там же, ф. 62, оп. 22, спр. 41, арк. 75.

⁸ Там же, оп. 1, спр. 2, арк. 118.

⁹ Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр., т. 3, стор. 308, 312.

У відповідь на цей зрадницький акт підпільні національні комітети і керівництво партизанськими загонами віддали наказ почати загальний наступ для визволення міст і сіл та ліквідації місцевих органів тісовської влади. З 25 по 30 серпня партизани визволили міста Ліптовський Св. Мікулаш, Ружомберок, Врутки, Попрад, Брезно, Банську Бистрицю та ін. Від гітлерівців були звільнені великі райони в Середній Словаччині. «Надвечір 30 серпня повстанці були повними господарями території в 15 тис. кв. км»¹⁰.

Бачачи такий розвиток подій, гітлерівці кинули власні сили на знищення партизанів, по суті, вдалися до прямої окупації. 29 серпня 1944 р. 8 німецько-фашистських дивізій з боку Моравії вступили на територію Словаччини і вийшли до м. Жиліна.

Словацький народ одностайно піднявся на збройну боротьбу проти агресора. Основною бойовою силою в перший період були партизанські загони, що відігравали провідну роль. Народні месники проявили виняткову стійкість, мужність і відвагу, продемонстрували високу бойову майстерність, захищаючи свою батьківщину в наступальних і оборонних боях. Партизанські загони «підірвали 100 залізничних і шосейних мостів, 283 військові ешелони, знищили до 40 тис. ворожих солдатів і офіцерів»¹¹.

Словацьке національне повстання справило великий вплив на зростання й хід всієї антифашистської боротьби не тільки в Словаччині, а й у Чехії та Моравії. І в цьому неабияке значення мала радянська допомога словацькому народові, яка здійснювалася по лінії:

- організованого навчання і підготовки необхідних партизанських кадрів з числа чехів і словаків у радянських школах;

- створення організаторсько-диверсійних і розвідувальних груп Українським штабом партизанського руху та іншими радянськими органами, що складалися з найбільш досвідчених радянських командирів і спеціалістів, які мали великий досвід ведення партизанської і підпільної боротьби в тилу ворога та їх десантування на територію Чехословаччини;

- організації чехословацьких і радянсько-чехословацьких партизанських загонів безпосередньо на території Чехословаччини.

В листі до ЦК КП(б)У від 18 вересня 1944 р. К. Готвальд так оцінював цю допомогу: «Партизанські загони, які були перекинуті до Словаччини УШПР під керівництвом генерал-лейтенанта т. Строкача, мають немалі заслуги у справі розгортання широкого народного антинімецького руху, результатом якого є очищення великої території країни від німців...»

Ці великі результати Вашої допомоги ввійдуть в історію боротьби за визволення Чехословаччини.

Дуже прошу Вас подавати допомогу і на дальшому етапі нашої народно-визвольної боротьби, при організації центру і керівництва партизанського руху на визволеній території Словаччини»¹².

Високу оцінку радянській допомозі дав і Г. Гусак:

«Незаперечним фактом є те, що, коли повстання почалося, радянська допомога була подана негайно, і вона стала єдиним і вирішальним фактором того, що протягом двох місяців утримувалася відкрита збройна боротьба проти нацистських дивізій...

Росіяни й українці відіграли в ньому визначну роль організаторів, досвідчених бійців і командирів, на багатьох ділянках вони були рушійною силою і душою партизанського руху...»¹³

Високо оцінена діями чехословацького і міжнародного робітничого і комуністичного руху допомога СРСР Словацькому народному повстанню була яскравою демонстрацією зміцнення радянсько-чехословацького бойового союзу, скріпленого разом пролитою кров'ю радянських, словацьких і чеських патріотів у жорстоких битвах з ворогом.

В. М. Юровський

¹⁰ В. И. Клоков. Борьба народов славянских стран против фашистских поработителей (1939—1945 гг.), К., 1961, стор. 351.

¹¹ Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр., т. 3, стор. 310.

¹² ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 14, спр. 896, арк. 9.

¹³ Густав Гусак. Назв. праця, стор. 390, 472

Огляд джерел та літератури

ПРО СТАН ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ МІСТ УКРАЇНИ XVII—XVIII ст.

З того часу, як виникли міста і стали політично-адміністративними, економічними й культурними центрами, їм належить важлива роль в історичному процесі розвитку країни, держави, народу та міжнародних зв'язках.

Роль міст не завжди була однаковою. Зміни соціально-економічного характеру, зміни формацій відбувалися на їх значенні й становищі. Це досить виразно спостерігається, наприклад, у часи початку розкладу феодально-кріпосницького ладу та зародження капіталістичних відносин. У Східній Європі, в тому числі й на Україні, цей процес відбувався в XVII—XVIII ст. Такі перехідні етапи сповнені боротьбою нового з віджилим. Це наочно виступає в історії міст України у згаданий період.

Відомо, що жоден народ не розвивається ізольовано, без взаємовпливу інших народів. Міста на Україні також розвивалися за загальними законами, хоч цей розвиток мав і свої специфічні форми, зумовлені тим, що українські землі в ті часи перебували в складі різних держав. Ця обставина до певної міри ускладнює вивчення історії українських міст. Саме тому в одному огляді важко охопити всі землі з їх специфікою.

В цьому огляді мова йтиме головним чином про українські землі, які після визвольної війни 1648—1654 рр. і возз'єднання України з Росією, ще до кінця XVIII ст. входили до шляхетської Речі Посполитої. До її володінь належали тоді також білоруські землі й міста, які мали багато спільного з долею українських міст. Через це далі коротко говориться також про праці білоруських істориків.

Про становище міст України XVII—XVIII ст. писали історики не тільки в різних час, а й з різних методологічних позицій.

Російська та українська буржуазна історіографія XIX—XX ст. зробила крок уперед порівняно з дворянською і козацько-старшинською, в якій майже не приділялося уваги містам. Буржуазні історики зібрали й відповідно систематизували значний фактичний матеріал з різних джерел про історію міст України, написали ряд розвідок. Але загальна методологічна неспроможність буржуазної історичної науки виявляється в тому, що вона явища соціально-економічного характеру намагалася пояснити, беручи за основу правові відносини. Тим часом останні самі «...кореняться в матеріальних життєвих відносинах...»¹.

На роль і значення магдебурзького права в житті українських міст, яке привертало увагу тогочасних вчених, погляди російських та українських буржуазних істориків досить суперечливі. Так, М. Владимірський-Буданов у своїй праці «Німецьке право в Польщі і Литві» не приділяє ніякої уваги економічним факторам, що сприяли поширенню цього права, обмежується тільки розглядом питань надбудови. Автор прагне захистити «ідею суспільного устрою слов'ян, який не стоїть нижче від германського», що само по собі явище позитивне, але він впадає при цьому в іншу крайність. М. Владимірський-Буданов ідеалізує слов'янське минуле, наділяючи його демократичними рисами, і, упереджено ставлячись до німецького права, приписує йому всі біди, що виникли пізніше: закріпачення селян, внесення розколу між населенням міст і сіл, обмеження прав міщан і т. д.² Український історик права О. Кістяківський, який підготував нарис про збірник судових законів Лівобережної України XVIII ст.³, стверджував, що «магдебурзьке право було в Литовсько-Руському князівстві не номінальним, а діючим правом». Д. Багалій писав, що звичаєве право нарівні з писаними законами впливає на організацію міського самоврядування⁴.

Дослідженням міст і міського самоврядування займався також І. Қаманін, який загалом погоджувався зі своїми попередниками, але вважав, що це явище в Києві, зокрема, мало свої особливості, яких не знало ніяке інше місто Південно-Західної Русі.

¹ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 13, стор. 6.

² М. Владимірський-Буданов. Німецьке право з Польше и Литве, СПб., 1868, стор. 81, 88, 108, 127, 301—302.

³ А. Ф. Кістяковский. Права, по которым судится малороссийский народ, К., 1879, стор. 82.

⁴ Д. Багалей. Магдебургское право в Левобережной Малороссии.— «Журнал министерства народного просвещения», 1892, № 3, стор. 26.

Там існувала старостинська юрисдикція, що виникла, можливо одночасно, з наданням містам магдебурзького права, бо «менш патріотична частина киян визнавала вигіднішим для себе підкорятися безпосередньо замку»⁵, тобто старості. І. Каманін, як і інші буржуазні дослідники, ігнорував соціальну боротьбу в містах, вбачаючи основну причину неспокою в них у національно-релігійній боротьбі⁶.

Буржуазний дослідник Ф. В. Тарановський наприкінці XIX ст. зробив спробу проаналізувати історію магдебурзького права. Він спирається на правових пам'яток, що застосовувалися в українських і білоруських містах в період чинності цього закону. детально розглядає правові книги, якими користувалися в той час у міських судах, критикує однобічний підхід М. Владимирського-Буданова до питань судової практики міст⁷.

Історичним минулим міст цікавилися вчені й буржуазно-ліберального напрямку. Наприклад, О. Лазаревський і О. Левицький вивчали окремі сторони життя міст Лівобережної України в XVII—XVIII ст., проте їх висновки становлять інтерес і для дослідження міст тієї частини України, яка тоді перебувала у складі Польщі⁸. Зокрема, О. Левицький розглядав побут жителів українських міст і сіл другої половини XVII—XVIII ст. В його працях є цінні відомості про вплив українського звичаєвого права на діяльність міського суду Лівобережної і частково Правобережної України⁹.

Спробу пояснити занепад Кам'янця-Подільського як міста у другій половині XVII—XVIII ст. зробив Є. Сецинський. Автор висвітлює історію розвитку міського самоврядування, розповідає про поділ міста на окремі національні юрисдикції. Але за національно-релігійною боротьбою він не бачить класової боротьби, що точилася в місті¹⁰. М. Теодорович виступив з серією розвідок, пов'язаних з історією церков і приходів Волинської єпархії, в яких він торкається правових відносин у містах, що були пов'язані з релігійною приналежністю жителів¹¹. П. Клименко досліджував історію міст і цехової організації на Україні¹². Він написав цікаву статтю про фінансове становище м. Дубно в кінці XVII — на початку XVIII ст., але в ній перебільшено роль цехів у справі централізації міських фінансів¹³.

У польській буржуазній історіографії протягом XIX — початку XX ст. з'явилося чимало праць з історії міст. В багатьох з них розглядаються різні аспекти життя міст Польщі, а також тієї частини України, яка була в її складі. Справедливо виступаючи проти шовіністичних концепцій німецької буржуазної історіографії, яка намагалася підвести наукову основу під загарбницьку політику Німеччини щодо польських земель, ряд істориків в той же час розглядає як закономірність загарбання Польщею українських земель.

Польські буржуазні історики, так само як російські й українські, в дослідженні міст головну увагу приділяли питанням правових відносин в них, організації міського самоврядування. В. Суровецький — один з перших істориків, які намагалися з'ясувати причину занепаду в Польщі міст і промислів¹⁴. Він вважає, що міста до такого становища були доведені: магнатсько-шляхетською політикою, безправністю міщан. К. Межерзінський у своєму дослідженні про магістрати¹⁵ на прикладі Кракова, Львова та ряду інших міст простежує діяльність міських урядів на основі магдебурзького права. Правові відносини в містах вивчали й інші польські історики XIX ст.¹⁶

Протягом XIX і на початку XX ст. у польській історіографії з'явився ряд праць, в яких розглядалася історія окремих українських міст. Найбільшу увагу дослідників

⁵ И. Каманин. Новые данные для истории Киевского городского самоуправления, К., 1903, стор. 7.

⁶ Там же, стор. 6.

⁷ Ф. В. Тарановский. Обзор памятников магдебургского права западнорусских городов литовской эпохи. Варшава, 1897.

⁸ А. Лазаревский. Отрывки из нежинских магистратских книг (1657—1674), Чернигов, 1892; його ж. Замечания на исторические монографии Д. Миллера о малороссийском дворянстве и о статутных судах, Харьков, 1898.

⁹ О. Левицкий. Очерки внутренней истории Малороссии во второй половине XVII в., вып. I, К., 1875; його ж. Очерки народной жизни в Малороссии во II половине XVII в., К., 1902.

¹⁰ Е. Сецинский. Город Каменец-Подольский, К., 1875; його ж. Материалы до истории цехов в Подолье, Каменец-Подольский, 1904.

¹¹ Н. И. Теодорович. Историко-статистическое описание церквей и приходов Бельинской епархии, т. I—V, Почаев, 1888—1903.

¹² Ф. Клименко. Западнорусские цехи XVII—XVIII вв., К., 1914.

¹³ Ф. Клименко. Из истории финансового строя г. Дубно, К., 1914, стор. 299.

¹⁴ W. Surowiecki. O upadku przemyslu i miast w Polsce, Warszawa, 1810.

¹⁵ K. Mecherzyński. O magistratach miast polskich a w szczególności miasta Krakowa, Kraków, 1845.

¹⁶ W. Maciejowski. O prawach miast polskich najdawniejszych. Biblioteka Warszawska, t. XXIV, Warszawa, 1846; M. Bobryński. Historia prawa niemieckiego w zarysie wraz z historią prawa tego w Polsce, Kraków, 1876; A. Janowicz. Historia prawa niemieckiego, Lwów, 1886.

привертав Львів. У працях І. Ходиницького¹⁷, В. Лозинського¹⁸, Ф. Папе¹⁹ йде мова про Львів часів турецько-татарських нападів, польсько-шведських та польсько-російських воєн. Згадані дослідники основну увагу приділяють діяльності міського управління, відносинам між окремими національностями, правовим питанням тощо.

Історик О. Пшездзький дає опис феодальних замків і міст Поділля, Волині та інших частин Правобережної України. Магдебурзьке право він оцінює позитивно. Говорячи про окремі зловживання в містах з боку польської адміністрації щодо українського населення, разом з тим дослідник намагається, часто всупереч фактам, показати «справедливість» польських королів, які начебто завжди обстоювали інтереси українського і вірменського населення міст²⁰. Таких самих поглядів дотримувався і О. Прусевиц, який стверджував, ніби з прийняттям магдебурзького права в Кам'янці-Подільському кожна народність — польська, українська і вірменська — урядувала відповідно до власних прав і звичаїв, а коли й виникали якісь непорозуміння всередині міста, то виключно через «свавілляне» українсько-вірменське населення²¹.

До першої половини XIX ст. належить спроба істориків М. Балінського і Т. Ліпінського дати опис з історичного, географічного і статистичного погляду більшості міст і містечок та окремих сіл воеводств, що входили до складу Польщі напередодні її поділів²². Автори використали багатий фактичний матеріал, але в їх праці немає належних висновків й узагальнень.

У другій половині XIX ст. з-під пера польського історика С. Баронча вийшов ряд публікацій про окремі міста²³. Змальовуючи життя вірмен в українських містах, він показує розвиток торгівлі в них, досліджує їх правове становище. С. Баронч ідеалізує польських королів, вважаючи їх захисниками прав міщан.

Дослідженням минулого Волині та її міст займався інший історик XIX ст. Т. Стецький. Зокрема, у своїй праці про Луцьк²⁴ автор серед причин, що призвели до його занепаду в XVIII ст., називає війни, епідемії, пожежі і лише побіжно згадує про боротьбу між цеховим і позацеховим ремеслом та національно-релігійну.

З кінця минулого століття історію м. Львова почав вивчати польський буржуазний дослідник О. Чоловський²⁵. В його праці, присвяченій становищу міста в XVII—XVIII ст.²⁶, в основному описуються міські спорути й укріплення, говориться про зuboжіння міщан, зменшення міських прибутків, про зростання ролі шляхти в житті Львова. Проте причин його занепаду автор не розкриває. О. Чоловський разом з Б. Янушем опублікував працю з історії міст і замків тернопільського воеводства²⁷. Основну увагу автори звернули на законодавчу діяльність польських королів, магнатів і шляхти щодо міст. Даються описи міст і замків, костелів та інших релігійних споруд. Показано побут магнатів, шляхти і духовенства, але про тяжке становище міської бідноти, її боротьбу проти експлуататорів у праці не згадується. Взаємодії між замком і жителями міст в описах не займають належного місця.

Буржуазний історик О. Бальцер досліджував правові відносини та судочинство в містах²⁸. Він піддав критиці погляди австрійського історика Кайндля про незаселеність польських і українських земель напередодні проникнення туди німців²⁹. Ф. Яворський, вивчаючи історію львівської ратуші, спиняється на діяльності міських урядів, їх ліквідацію пов'язує із загальним занепадом Львова та польської феодальної держави у XVIII ст.³⁰ У зв'язку з адміністративно-правовою діяльністю польських королів і магнатів розглядає історію м. Острога буржуазний історик С. Кардашевич³¹.

¹⁷ I. Chodyncki. *Historia stołecznego królestw Galicyi i Lodomeryi miasta Lwowa od założenia jego az do czasów teraźniejszych*, Lwów, 1829.

¹⁸ W. Łoziński. *Prawem i lewem*, t. I—II, Lwów, 1903; *Patrycyat i mieszczaństwo lwowskie w w. XVI—XVII*, Lwów, 1890.

¹⁹ F. Papée. *Historia miasta Lwowa w zarysie*, Lwów, 1894.

²⁰ A. Przeździecki. *Podole, Wołyń, Ukraina, Wilno*, 1841.

²¹ A. Prusiewicz. *Kamieniec Podolski, Kijów—Warszawa*, 1915, стр. 6.

²² M. Baliński, T. Lipiński. *Starożytna Polska*, т. I—III, Warszawa, 1844—1848.

²³ S. Barącz. *Pamiętki miasta Stanisławowa*, Lwów, 1858; *Wolne miasto handlowe Brody*, Lwów, 1865; *Pamiętki miasta Żółkwi*, Lwów, 1877; *Pamiętki Buczacckie*, Lwów, 1882.

²⁴ T. Stecki. *Łuck starożytny i dzisiejszy*, Kraków, 1876.

²⁵ A. Czołowski. *Pogląd na organizację i działalność dawnych władz miasta Lwowa do 1848 r.*, Lwów, 1896.

²⁶ A. Czołowski. *Historia Lwowa od roku 1600 do roku 1772*, Lwów, 1927.

²⁷ A. Czołowski, B. Janusz. *Przeszłość i zabytki województwa tarnopolskiego*, Tarnopol, 1926.

²⁸ O. Balzer. *Sądownictwo ormiańskie w średniowiecznym Lwowie*, Lwów, 1909.

²⁹ O. Balzer. *O Niemcach w Polsce*. — «*Kwartalnik historyczny*», Lwów, 1911, *Rocznik XXV*, Zeszyt 3/4.

³⁰ F. Jaworski. *Ratusz Lwowski*, Lwów, 1907.

³¹ S. Kardaszewicz. *Dzieje dawniejsze miasta Ostroga*, Warszawa—Kraków, 1913.

Буржуазний вчений С. Левицький досліджував питання торгівлі Львова в період XVII—XVIII ст. Він намагався з'ясувати, який вплив мала законодавча діяльність польських королів на піднесення торгівлі міста, розглядав функції її посередників, роль об'єднань купців у розвитку торгівлі³². Занепад міської торгівлі у другій половині XVII—XVIII ст. С. Левицький пояснює існуванням так званого права складу товарів³³.

Історію Львова та інших міст Галичини вивчав А. Прохазка. Розкриваючи ставлення шляхти до міста в період XVII—XVIII ст., він відзначає, що в той час, коли Львів занепадав, коли йому не вистачало коштів, шляхта на сеймиках волила за звільнення своїх родин, які жили в місті, від податків³⁴. У праці А. Прохазки про м. Стрий основна увага звернута на його правове становище, на діяльність міського управління і відносини з замковим урядом. Побіжно також характеризується розвиток міського ремесла і торгівлі³⁵.

Історію міст феодальної Польщі досліджував і Я. Пtasьнік. Значну увагу він приділяє Львову. Говорячи про боротьбу між міським поспілством і патриціатом, автор зауважує, що українці (русини) і вірмени зазнавали дискримінації, вважалися громадянами «нижчими», без прав політичних і з обмеженим правом приватним³⁶. Історик розглядає відносини між національними і релігійними групами населення в місті. В іншій праці про міста³⁷ Я. Пtasьнік вивчає правове становище їх жителів, умови надання міського права, функції окремих урядовців. Характеризуючи занепад міст і міщанства у другій половині XVII—XVIII ст., дослідник зауважує, що він був специфічним не тільки для Польщі. Такої ж кризи зазнавали й міста ряду країн Західної Європи³⁸.

У праці Л. Харевічової дається характеристика львівських ремесел, але вона не пов'язується із загальними умовами економічного розвитку міста, нічого також не говориться про соціальну боротьбу всередині цехів, між цеховими і позацеховими ремісниками. Основне місце відводиться національно-релігійній боротьбі. Характеризуючи стосунки між ремісниками кравецького цеху, Л. Харевічова зауважує, що «...релігійна приналежність перешкоджала співжиттю членів цеху, зростання руського виробництва дратувало католиків, і вони не хотіли, щоб майстри руські приймали учнів-католиків»³⁹. В інших працях автор розповідає про водопровід старого Львова⁴⁰, досліджує виникнення і розвиток деяких міст феодального періоду⁴¹.

Історію окремих цехів м. Львова вивчали й інші буржуазні дослідники. М. Ковальчук написав працю про будівельний цех, зокрема висвітлив його організаційну структуру. На думку автора, занепад цехів у XVII—XVIII ст. в Польщі був «наслідком торговельної політики, що проводилася в країні... запанувала система вільної конкуренції, фабрикант переміг ремісника»⁴². В дослідженні про львівський цех малярів Т. Маньковський говорить, що у XVIII ст. малярі дедалі більше виступали проти основ цехової організації, прагнучи до творчої свободи⁴³. Автор обмежується показом національно-релігійної боротьби всередині цеху і зовсім обходить соціальні суперечності.

Ст. Гошовський досліджував зміни цін м. Львова протягом кількох століть. Він зібрав дані про оплату праці окремих ремісничих спеціальностей і міських службовців⁴⁴. Про львівські контракти, участь у них різних станів, зокрема міщан, та їх роль в торгівлі йдеться у працях М. Вонсовича та Ст. Зігеля⁴⁵.

³² S. Lewicki. Prawo składu w Polsce, Lwów, 1910; Konfraternia kupiecka we Lwowie za Stanisława Augusta, Lwów, 1910.

³³ S. Lewicki. Tarqi lwowskie od XIV—XIX wieku, Lwów, 1921.

³⁴ A. Prochaska. Lwów a szlachta, Lwów, 1919, стр. 73.

³⁵ A. Prochaska. Historia miasta Strzja, Lwów, 1926.

³⁶ J. Ptasnik. Walki o demokratyzację Lwowa od XVI do XVIII wieku, Lwów, 1925, стр. 24.

³⁷ J. Ptasnik. Miasta i mieszczaństwo w dawnej Polsce, Kraków, 1934.

³⁸ Там же, стр. 393.

³⁹ Л. Charewiczowa. Lwowskie organizacje zawodowe za czasów Polski przedrozbiorowej, Lwów, 1929, стр. 88.

⁴⁰ Л. Charewiczowa. Wodociągi starego Lwowa 1404—1663, Lwów, 1934.

⁴¹ Л. Charewiczowa. Lwów na przełomie XVII—XVIII w., Lwów, 1931; Dzieje miasta Złoczowa, Złoczów, 1929.

⁴² М. Kowalczyk. Cech budowniczy we Lwowie za czasów polskich, Lwów, 1927, стр. 14.

⁴³ Т. Mańkowski. Lwowski cech malarzy w XVI i XVII wieku, Lwów, 1936, стр. 77.

⁴⁴ Ст. Hoszowski. Ceny we Lwowie w 16 i 17 w., Lwów, 1928; Ceny we Lwowie w latach 1701—1914, Lwów, 1934.

⁴⁵ М. Wasowicz. Kontrakty lwowskie w latach 1676—1686, Lwów, 1935; St. Siegel. Kontrakty lwowskie w latach 1717—1724, Lwów, 1935.

В кінці XIX — на початку XX ст. на Схід дедалі частіше звертаються погляди німецького імперіалізму. Під ці експансіоністські прагнення намагається підвести базу й німецька буржуазна історична наука. А тому в цей час виходять праці, в яких автори намагаються виправдати німецькі загарбання на слов'янських землях і підготувати ґрунт для майбутніх агресій.

Однією з перших в німецькій буржуазній історіографії про міста була праця Р. Репеля⁴⁶, в якій досліджувалося магдебурзьке право, його поширення у слов'янських, зокрема і в українських, містах. На матеріалах суто українських міст була написана книжка А. Гальбана⁴⁷. Крім праць істориків з цієї теми він ознайомився з матеріалами петербурзького та київського архівів. Дослідник стверджує, що німецьке міське право не тільки відповідало суті міського життя, а й було своєрідним переворотом, який впливав на інші сторони державного розвитку, на господарство. Він виправдує німецьку експансію в Східну Європу. Про поширення німецького права в Галичині, і зокрема в її містах, пише Р. Кайндль⁴⁸ з позицій зверхності німців над слов'янами.

Справжнє наукове вивчення історії міст почалося тільки в радянський період. Керуючись вченням класиків марксизму-ленінізму, історики надають перевагу дослідженню соціально-економічних відносин тих часів. Слід відзначити, що становлення марксистських поглядів у справі вивчення історії міст України пройшло ряд етапів, в ході яких з класових позицій аналізувалися різні суспільні явища, в тому числі й магдебурзьке право. Вивчення міст на всіх етапах їх розвитку знайшло відображення у працях відомих дослідників⁴⁹. Міське право вони розглядали як надбудовне явище, говорючи водночас про його певний вплив і на базис суспільства.

У 20-ті роки в українській радянській історіографії вивчалися міста Лівобережної, частково Правобережної України, їх правове становище. Більшість досліджень з цієї теми друкувались у збірнику «Праці комісії для вивчення західноруського та українського права»⁵⁰. Тут було вміщено і деякі статті, на яких позначився вплив різних буржуазних концепцій.

У післявоєнний час радянські історики присвятили ряд праць історії міст. Говорячи про занепад феодального міста на Правобережній Україні, О. Баранович показує, як феодальні власники Старокостянтинова у прагненні це більше поневолити міщан старалися ліквідувати міське самоврядування, яке певною мірою об'єднувало останніх у боротьбі проти панської сваволі⁵¹.

В. Отамановський поряд з аналізом загального розвитку міст Правобережної України розглядає міське самоврядування за магдебурзьким правом⁵². До цього питання він повертається і пізніше в окремій статті⁵³.

Для радянської історичної науки характерним є всебічне вивчення історії міст. Я. П. Кісь, наприклад, досліджуючи промисловий розвиток Львова в період феодалізму, розглянув також питання його самоврядування в XV—XVIII ст. У статтях і монографії вченого простежується розвиток міського самоврядування Львова від часу надання йому магдебурзького права до ліквідації останнього. Я. П. Кісь вважає, що магдебурзьке право в українських містах у той період відіграло позитивну роль: в складних умовах політичного життя Речі Посполитої воно надавало їм (хоч часто й обмежене) право імунітету, незалежності від державних урядників, рятувало їх від цілковитого поневолення шляхтою, економічного розорення та ін.⁵⁴

А. Й. Пашук у своїй праці розглядає різні форми міського управління, пов'язані з магдебурзьким правом на Україні, відзначає його класовий характер, спрямований на збереження привілеїв експлуататорської верхівки міст⁵⁵.

⁴⁶ R. Roepell. Über die Vorbereitung des Magdeburger Stadtrechte im Gebiete des alten Polnischen Reichs. Ausschnitt a. d. Abhandlungen des historisch.—phil. Gesellschaft, Breslau, Bd. 1, 1858.

⁴⁷ A. Halban. Zur Geschichte des deutschen Rechtes in Podolien, Wolhynien und der Ukraine, Berlin, 1896, стор. 63—64.

⁴⁸ R. F. Kaindl. Beiträge zur Geschichte des deutschen Rechtes in Galicien. Archiv Österreichische Geschichte, Bd. 95, 96, 100, 1906—1910.

⁴⁹ М. Н. Тихомиров. Древнерусские города, М., 1956; К. Н. Сербина. Очерки социально-экономической истории русского города, М.—Л., 1951; Б. Д. Греков. Киевская Русь, М., 1953; Б. А. Рыбаков. Ремесло древней Руси, М., 1948.

⁵⁰ Див. Видання Академії наук УРСР (1919—1967). Суспільні науки. Бібліографічний покажчик, К., 1969, стор. 262—265.

⁵¹ А. Баранович. Упадок города Речи Посполитой (Старокостянтинів в XVIII в.).— «Вопросы истории», 1947, № 8, стор. 41.

⁵² В. Д. Отамановский. Города Правобережной Украины под владычеством шляхетской Польши. Автореферат диссертации, Саратов, 1954.

⁵³ В. Д. Отамановский. Развитие городского строя на Украине в XIV—XVIII вв. и магдебургское право.— «Вопросы истории», 1958, № 3.

⁵⁴ Я. П. Кісь. Промисловість міста Львова у період феодалізму, Львів, 1968, стор. 6.

⁵⁵ А. Й. Пашук. Суд і судочинство на Україні (1648—1782), Львів, 1968, стор. 75—78.

У збірнику «Города феодальной России», присвяченому пам'яті М. В. Устюгова, опубліковано статті, в яких розглядається соціально-економічне становище міст України доби феодалізму, вплив класової боротьби на їх розвиток, аналізуються причини їхнього занепаду⁵⁶, показано розвиток львівських цехів та їх роль в житті міста⁵⁷. В нарисі про Дрогобич у XVI—XVIII ст. Я. Д. Ісаєвич відзначає, що устрій українських міст був різноманітним. З магдебурзького права, говорить він, бралось лише те, що було вигідне експлуаторській верхівці міста і підходило під місцеві умови, відповідно до рівня розвитку продуктивних сил і співвідношення класових сил у різні періоди⁵⁸.

Економічні та соціально-політичні відносини між містом і селом на західноукраїнських землях та особливості розвитку окремих міст Прикарпаття аналізуються у статті Я. Д. Ісаєвича, опублікованій в щорічнику з аграрної історії Східної Європи⁵⁹. Тут же вміщена і стаття Я. П. Кіся, в якій висвітлюється становище міських селян⁶⁰.

Населення українських міст феодального періоду було багатонаціональним. Значну кількість в деяких з них становили вірмени. Українські та вірменські радянські історики досліджують взаємовідносини двох братніх народів протягом їх багатовікової історії. У збірниках, підготовлених вченими обох республік, та в окремих працях розглядаються шляхи виникнення вірменських колоній в українських містах, їх економічне, соціально-політичне і правове становище⁶¹. Характеристику деяких міських поселень дано від часу їх виникнення⁶².

Історія вірменських поселень в українських містах простежується і в статті Д. Галстяна, в якій, зокрема, приділена увага боротьбі трудящих вірмен проти окатоличення й ополячення в XVII—XVIII ст.⁶³ Цій же темі присвячені й дослідження В. В. Грабовецького⁶⁴, Я. Д. Ісаєвича⁶⁵ та Я. П. Кіся⁶⁶. Спробу проаналізувати джерела й історіографічний матеріал з даного питання зробив у своїй праці Я. Г. Дашкевич⁶⁷. Ряд статей про історичні зв'язки українського і вірменського народів (XVII—XVIII ст.) опубліковано в збірнику, що вийшов у Єревані в 1971 р. Тематика статей і повідомлень стосується різних сторін життя українських міст⁶⁸.

Як уже згадувалося, землі України і Білорусії протягом кількох століть перебували у складі Польсько-Литовської феодальної держави. Трудове населення українських і білоруських міст завжди разом боролось проти соціального й національно-ре-

⁵⁶ Города феодальной России. Сборник статей, М., 1966, стор. 350—362.

⁵⁷ Ю. М. Гроссман. О роли цехов во Львове XVI—XVIII вв.— Назв. збірник, стор. 153—159.

⁵⁸ Я. Д. Исаевич. Город Дрогобыч в XVI—XVIII вв.— Назв. збірник, стор. 160—167.

⁵⁹ Я. Д. Исаевич. К вопросу об экономических взаимоотношениях между городом и деревней и их влиянии на развитие городов Прикарпатья в XVI—XVIII вв.— Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы, 1960, К., 1962, стор. 192—197.

⁶⁰ Я. П. Кись. Городские крестьяне Львова в XVI—XVIII вв.— Назв. щорічник, стор. 156—159.

⁶¹ Украинско-армянские связи в XVII веке (Сборник документов), К., 1969.

⁶² А. С. Хачикян. Армянские колонии на Украине в XVI—XVIII вв., Ереван, 1954.

⁶³ Д. Галстян. Армянские поселения в Польше и на Украине.— «Литературная Армения», 1972, № 3.

⁶⁴ В. Грабовецкий. Армянская колония в Станиславе в XVII—XVIII вв.— «Известия АН Армянской ССР. Общественные науки», Ереван, 1958, № 3; його ж. Армянская колония в Снятині.— Исторические связи и дружба украинского и армянского народов. Сборник, К., 1965, стор. 140—144.

⁶⁵ Я. Д. Исаевич. К вопросу об армяно-украинских связях на западноукраинских землях (XV—XVII вв.).— Назв. збірник, стор. 81—86.

⁶⁶ Я. П. Кись. Участие армян в развитии ремесла г. Львова в XV—XVII вв.— Назв. збірник, стор. 137—139.

⁶⁷ Я. Г. Дашкевич. Армянские колонии на Украине в источниках XV—XIX в., Ереван, 1962, стор. 150.

⁶⁸ Д. И. Мышко. Жизнь армян в Подолии в XIV—XVII вв.— Исторические связи и дружба украинского и армянского народов. Сборник, вып. III, Ереван, 1971, стор. 185—200; М. Л. Оганесян. Армянские переселенцы и национально-освободительная борьба украинского народа против турецко-татарских захватчиков.— Там же, стор. 236—240; Н. К. Мельничук. К истории армянской колонии во Львове во второй половине XVII в.— Там же, стор. 241—249; Я. Р. Мельничук. Армянское поселение в Бродах.— Там же, стор. 250—254; В. В. Грабовецкий. Армянское поселение в Кутах.— Там же, стор. 255—260; В. Р. Григорян. К вопросу о правовом положении женщин в армянских поселениях Украины.— Там же, стор. 261—270; В. С. Кульчицкий. Осуществление правосудия в армянских поселениях в Прикарпатье.— Там же, стор. 271—275.

лігійного гніту, проти сваволі феодалів. Саме тому в істориків двох братніх народів є багато спільних сюжетів у справі дослідження становища міст за феодалізму. У зв'язку з цим праці білоруських вчених мають певне відношення і до вивчення історії міст України.

В дослідженнях білоруських істориків розглядаються різні сторони міського життя феодального періоду. Так, З. Ю. Кописький у своїх працях аналізує зміст соціально-економічного життя, правове становище білоруських міст протягом XV—XVIII ст.⁶⁹ Він спростовує думку буржуазних вчених, що ці міста жили нормами та звичаями вікової давнини і магдебурзьке право в них не діяло. Дослідник доводить, що це право було чинним у них, але їх жителі, не знаходячи в ньому відповіді на питання, що їх хвилювали, творили своє власне право⁷⁰. З. Ю. Кописький виявив у Центральному державному архіві стародавніх актів СРСР в Москві досі невідомий документ — судєбник, датований 23 квітня 1621 р. і написаний тогочасною літературно-діловою білоруською мовою. В ньому викладено порядок судочинства в м. Орші, затверджений королівською владою. Автори оршанського статуту однаково відхиляють і застарілі норми вікового права, і суперечливі положення магдебурзького права. Вони шукають ближчі за часом юридичні джерела і знаходять їх насамперед у місцевому законодавстві. Оршанське право, так само як і всі існуючі тоді права феодальних міст, служило інтересам панівного класу, і лише нормами магдебурзького права вже не можна було пом'якшити їх ослабити гострі класові суперечності між експлуататорською верхівкою і міськими низами⁷¹.

Соціально-економічний розвиток білоруських міст у другій половині XVII—XVIII ст. досліджує А. М. Карпачов⁷². Він звертає увагу на особливості розвитку міського самоврядування. В той час, підкреслює автор, посилювалася монополізація влади в магістратах «хазяями» міст. І, бажаючи обмежити їх сваволі, міщанські общини добивалися посилення контролю за ними⁷³.

Про самоврядування західнобілоруських міст в першій половині XVII ст. говориться в праці С. А. Щербакіова. Автор зауважує, що воно через свою обмеженість не могло забезпечити економічного розвитку міст. Але сам факт появи магдебурзького права свідчить про певне юридичне закріплення змін в соціально-економічній структурі феодального суспільства⁷⁴.

Дальше вивчення архівних матеріалів українськими і білоруськими істориками дасть можливість глибше ознайомитися з особливостями і закономірностями, характерними для міського життя обох братніх народів, які перебували у складі Польсько-Литовської феодальної держави.

На основі марксистсько-ленінської теорії в Польській Народній Республіці створено ряд праць про історичний розвиток міст в період феодалізму, в яких поряд з самоврядуванням та правовими відносинами розглядаються питання соціально-економічного становища, зокрема приділяється увага й українським містам, які в другій половині XVII—XVIII ст. входили до феодальної Польщі. Польські вчені написали праці, в яких по-новому досліджується економіка міст, аналізуються форми правового становища та різні сторони їх життя, що були проявом феодальних виробничих відносин. Зокрема, С. Інгольт пояснює правове становище міст, виходячи з розвитку їх економіки⁷⁵. С. Пекарчик розглядає появу міського самоврядування на основі магдебурзького права як закономірний результат соціально-економічного розвитку міста⁷⁶. Розвиткові міст в період ренесансу присвячена праця С. Гербста⁷⁷. Про засилья феодалів у містах йдеться в дослідженні Й. Мазуркевича⁷⁸.

⁶⁹ З. Ю. Кописский. Города Белоруссии во второй половине XVI — первой половине XVII в. Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора исторических наук, Минск, 1967.

⁷⁰ Из истории общественно-политического развития городов Белоруссии в XVI — первой половине XVII ст. Труды Института истории АН БССР, вып. 3, Минск, 1958, стор. 26.

⁷¹ З. Ю. Капыскі. Аршанскае права.— «Помнікі гісторыі і культуры Беларусі», 1972, № 2, стор. 25—26.

⁷² А. М. Карпачов. Самакіраванне гарадоў Беларусі по магдебургскаму праву у другой палавіне XVII—XVIII ст.— «Весті Акадэміі навук БССР», № 2, 1969.

⁷³ А. М. Карпачев. Социально-экономическое развитие городов Белоруссии в XVII—XVIII вв. Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора исторических наук, Минск, 1970, стор. 24.

⁷⁴ С. А. Щербакіов. Развитие западнобелорусских городов в первой половине XVII в. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук, Львов, 1957, стор. 27.

⁷⁵ S. Ingolt. Kolonizacja wewnętrzna a napływ Niemców do Polski od XVI do XVIII w., Kraków, 1945.

⁷⁶ S. Piekarczyk. Studia z dziejów miast polskich w XIII—XIV w., Warszawa, 1955.

⁷⁷ S. Herbst. Miasta i mieszczaństwo renesansu polskiego, Warszawa, 1954.

⁷⁸ J. Mazurkiewicz. Jurydyki lubelskie, Wrocław, 1956.

У польській історіографії є дослідження, в яких характеризуються міста різних частин Польщі, зокрема аналізуються форми їх правового становища. К. Бучек обрав предметом своєї уваги міські торги, що існували на польському праві⁷⁹. С. Пазира вивчає розвиток міст Мазовії. Він спиняється на одній з видозмін поширеного тут так званого хелмінського права, вказує на те, що відрізняло його від магдебурзького. Однак, висуваючи наперед саме право, дослідник господарчий момент ставить на друге місце⁸⁰.

У другому томі історії польської держави і права автори З. Качмарчик і Б. Леснодорський аналізують міське самоврядування, яке мало місце в Польщі та на українських землях, що були в її складі у XVII—XVIII ст. Поряд з цим характеризується класова і національно-релігійна боротьба у феодальних містах. Їх слабкість і занепад у той період пояснюються насамперед кризою господарства, з якою були пов'язані всі зміни в їх правовому і політичному становищі⁸¹.

Певний інтерес становить дослідження С. Кулієвської-Топольської про виникнення нових міст у XVI—XVIII ст. І хоч у праці йдеться тільки про власне польські міста, окремі висновки в ній стосуються й українських міст. Автор говорить про походження і розвиток міського права, вважаючи, що основним чинником в утворенні міст є момент господарчий, а момент правовий, що виявився в наданні поселенням міського права, є чинником вторинним⁸².

Е. Горнова, досліджуючи міста Галицької землі за 1590—1648 рр.⁸³, використала дані люстрацій 1661—1664 рр. Поряд з економічним вона звертає увагу й на соціальне становище міст. Вирішальний вплив на вибори окремих урядовців, відзначає автор, мала міська феодальна верхівка. М. Горн у праці про міське будівництво в Перемишльській і Саноцькій землях⁸⁴ порушив досить важливе питання про вплив зростання кількості населення на розширення забудови міст. Водночас вивчаються матеріали люстрацій окремих воеводств, зокрема Руського, на основі яких дослідники роблять класовий аналіз явищ суспільно-економічного життя міст феодального періоду⁸⁵.

Особливе місце в наукових дослідженнях займає з'ясування причин занепаду економіки міст. Матеріали дискусій, що велися з цього питання на з'їзді польських істориків у Кракові в 1958 р., були видані окремою книжкою за редакцією К. Лепського⁸⁶. Вчені цікавляться також тим, як розвивалися стосунки між Польщею і Україною в XVII—XVIII ст., політикою польських феодалів щодо міст⁸⁷. Зокрема, Г. Ольшевський показав становий характер польського сейму в цей період, підкреслив, що міста не були представлені в цьому органі державної влади періоду феодалізму⁸⁸.

Таким чином, короткий огляд досліджень з історії міст України другої половини XVII—XVIII ст., які входили до складу шляхетської Польщі, показує, що дальший розвиток радянської історичної науки ставить на чергу дня завдання глибокого і конкретного вивчення цілого ряду питань. Зокрема, більшої уваги потребує висвітлення соціально-економічної історії міст і класової боротьби в них. Досі ще мало було праць про окремі міста та про спільні й специфічні особливості в розвитку міст окремих частин України у розглядуваний період. Розв'язання цих завдань сприятиме створенню узагальнюючих праць про міста України часу, коли в надрах феодального ладу зароджувалися капіталістичні відносини.

В. І. ТХОР

⁷⁹ K. Buczek. Targi i miasta na prawie polskim, Wrocław—Warszawa—Kraków, 1964.

⁸⁰ S. Pazyra. Geneza i rozwój miast mazowieckich, Warszawa, 1952, стр. 177.

⁸¹ Z. Kaczmarczyk, B. Leśnodorski. Historia państwa i prawa Polski od połowy XV w. do roku 1795, Warszawa, 1957, стр. 225—228.

⁸² Z. Kulejewska-Topolska. Nowe lokacje miejskie w Wielkopolsce od XVI do końca XVIII wieku, Poznań, 1964.

⁸³ E. Hornowa. Stosunki ekonomiczno-społeczne w miastach ziemi Halickiej w latach 1590—1648, Opole, 1963.

⁸⁴ M. Horn. Ruch budowlany w miastach ziemi przemyskiej i sanockiej w latach 1550—1650 na tle przesłanek urbanistycznych, Opole, 1968.

⁸⁵ K. Ariamowski, W. Kaput. Lustracja województwa Ruskiego 1661—1665, Wrocław—Warszawa—Kraków, 1970.

⁸⁶ K. Lepski. Historia Polski od połowy XV do połowy XVIII wieku (VIII powszechny zjazd historyków polskich w Krakowie), Warszawa, 1960.

⁸⁷ J. Perdenia. Stanowisko Rzeczypospolitej szlacheckiej wobec sprawy Ukrainy na przełomie XVII—XVIII w., Wrocław—Warszawa—Kraków, 1963.

⁸⁸ H. Olszewski. Sejm Rzeczypospolitej epoki oligarchii 1652—1763, Poznań, 1966.

Критика та БІБЛІОГРАФІЯ

ИСТОРИЯ СССР. С ДРЕВНЕЙШИХ ВРЕМЕН ДО НАШИХ ДНЕЙ.

В 2-х сериях. В 12 томах, т. 10,
М., «Наука», 1974, 781 с.

Вийшов у світ десятий том «Истории СССР. С древнейших времен до наших дней», видання якого є одним з істотних досягнень радянської історичної науки. Він цілком присвячений періодові Великої Вітчизняної війни, перемозі радянського народу в боротьбі з фашизмом, що зробила вирішальний вплив на весь дальший хід світової історії.

Грізні роки воєнних випробувань піддали суворій перевірці економічну і оборонну могутність соціалістичного суспільства в нашій країні, його політичну, соціальну і моральну єдність, правильність генеральної лінії Комуністичної партії. Крах другого походу ударних сил світового імперіалізму, його найнебезпечнішого породження, лютого ворога людства — гітлеризму став водночас триумфом переваг соціалізму, марксистсько-ленінської політики нашої партії, повне довір'я і безмежна підтримку якій виявив весь радянський народ.

Саме тому події Великої Вітчизняної війни ще довгий час становитимуть життєрепетний інтерес для багатьох поколінь, будуть привертати увагу вчених-істориків.

Уже майже 30 років твориться літопис Великої Вітчизняної війни, сторінки якого стали базою рецензованого дослідження. Авторський колектив спирався, зокрема, на досягнення таких етапних видань, як шеститомна «История Великой Отечественной войны» та перша книжка 5-го тому багатотомної «Истории КПСС», але зумів знайти свій власний підхід до дослідження подій воєнних років.

Найбільше уваги в томі приділяється розкриттю загально-історичного змісту подій, послідовному і всебічному висвітленню історії СРСР, радянського народу під час Великої Вітчизняної війни. Читач дістав узагальнюючий твір, що відображає біографію Вітчизни, біографію народів СРСР у ці роки.

На основі марксистсько-ленінського вчення розкриваються історичні закономірності розвитку соціалістичного суспільства в умовах суворих воєнних випробувань. На багатому документальному матеріалі висвіт-

люються недостатньо вивчені питання, подаються нові трактування, узагальнення, висновки.

Центральною в книжці є проблема — радянський народ у Великій Вітчизняній війні. Це — справжній літопис народного подвигу на фронтах, у партизанських загонах, у радянському тилу, де створювалася матеріальна і духовна зброя перемоги, літопис звитяжних звершень його комуністичного авангарду.

Тема єдності партії і народу визначає зміст кожного розділу, кожного параграфу. Роль Комуністичної партії, її Центрального Комітету — патхенника і організатора перемоги у Великій Вітчизняній війні — розкрито з великою майстерністю.

Під керівництвом Комуністичної партії радянський народ у роки перших п'ятирічок здійснив величезну роботу (і це переконливо показано в томі), спрямовану на зміцнення обороноздатності СРСР, що дало змогу в перші дні війни перетворити країну в єдиний бойовий табір.

Основний тягар боротьби проти гітлерівської Німеччини і всього фашистського блоку лег на плечі Союзу РСР. І саме радянська Армія розгромила головні сили вермахту, врятувала людство від небезпеки поневолення німецьким імперіалізмом. Крок за кроком відтворено в книжці шлях, яким Збройні Сили СРСР прийшли до перемоги над фашистською армією — найсильнішим і найпотворнішим воєнним механізмом імперіалістичної агресії. Стратегічна оборона в липні-вересні 1941 р. і розгром гітлерівських військ під Москвою; Сталінградська битва 1942—1943 рр., з якої почався корінний перелом у ході війни; завершення цього перелому внаслідок нищівної поразки фашистської армії на Курській дузі; загальний стратегічний наступ Червоної Армії і форсування Дніпра; грандіозні наступальні операції 1944 р. і повне визволення радянських земель, зокрема Української РСР; виконання Збройними Силами СРСР визвольної місії щодо народів Європи і Азії описані з великою глибиною і повнотою. Авторам вдалося відтворити небагачий всенародний героїзм радянських воїнів під час захисту соціалістичної Вітчизни і виконання свого інтернаціонального обов'язку. 10 900 разів полки і дивізії Червоної Армії нагороджувалися орденами СРСР. 7 млн. воїнів поклад 100 національностей Батьківщина відзначила орденами й медалями.

Більш широко, ніж у попередніх виданнях, висвітлено в томі роль Ставки Верховного Головнокомандування і її робочого органу — Генерального штабу — в перемозі радянської військової науки над реакційною військовою доктриною фашистської Німеччини. Для цього, зокрема, були широко використані опубліковані в останні роки мемуари видатних радянських воєначальників.

У всій своїй величї постає також із сторінок книжки подвиг радянського тилу у Великій Вітчизняній війні. Фактичний матеріал незаперечно розкриває закономірність перемоги соціалістичної військової економіки над капіталістичною. Аналізуються два етапи розвитку радянської військової економіки — її перебудова для забезпечення потреб фронту (червень 1941 р.—липень 1942 р.) та дальше неухильне зростання військового господарства аж до кінця війни. Автори справедливо підкреслюють, що перебудування продуктивних сил і населення районів, яким загрожувала окупація, було безприкладним в історії грандіозним воєнно-економічним заходом, який за своїм значенням привірюється до найбільших битв другої світової війни. Посилене евакуйованими із західних районів країни підприємствами і кадрами, народне господарство РРФСР, насамперед Уралу і Сибіру, давало в роки війни основну масу продукції.

Логічним є виділення в окремі розділи питань діяльності радянського тилу в червні 1941—1942 рр. та 1944—1945 рр. Проте, на наш погляд, варто було б подати окремо і матеріал про діяльність радянського тилу у рік корінного перелому війни.

Велику увагу приділили автори трудовим звершенням робітничого класу, колгоспного селянства та інтелігенції в ім'я перемоги над фашизмом, всенародному соціалістичному змагання, численним масовим патріотичним рухам. Слід вітати висвітлення у спеціальних параграфах внеску радянської науки у завоювання перемоги, а також питання розвитку літератури і мистецтва, діяльності установ культури, системи народної освіти у воєнні роки.

Ще в ході війни радянський народ почав відбудовувати зруйноване гітлерівцями народне господарство. Заходи партії і уряду, спрямовані на відродження визволених районів, ліквідацію наслідків фашистської окупації, самовіддана боротьба мільйонів робітників, селян, представників інтелігенції за їх здійснення відображені в томі з достатньою повнотою.

У рецензованому дослідженні всебічно висвітлено процес розвитку, зміцнення і загартування нової історичної спільності — багатонаціонального радянського народу — в роки воєнних випробувань. Всі братні нації і національності СРСР, непорушно згуртовані навколо великого російського народу, виявили беззавітну відданість справі великого Жовтня, соціалістичній Батьківщині. Побратимство і взаємодопомога на фронтах, у партизанських загонах, в тилу,

у відбудові зруйнованих міст і сіл, яскраво змальовані в книжці.

Грізною силою в роки війни була боротьба трудящих окупованих областей проти фашистських загарбників. Як важливий стратегічний фактор перемоги показано в томі партизанський рух. На цікавому матеріалі розкриваються небачені в історії масштаби і ефективність дій народних месників, їх підпорядкованість бойовим операціям Червоної Армії. Треба, однак, зауважити, що хотілося б у рецензованій праці, як і в інших узагальнюючих виданнях такого плану, знайти більш докладні відомості про найбільші партизанські з'єднання і загони. Брак таких даних відбиває стан розробки цього питання в літературі. У нас немає не лише монографій про великі з'єднання, а навіть статей і довідок про них в енциклопедичних виданнях.

Організатором і натхненником народної війни в тилу ворога були Комуністична партія, її Центральний Комітет, підпільні партійні організації, які забезпечили високий рівень централізованого управління боротьбою партизан, тісний зв'язок з'єднань і загонів з радянським тилом. Рецензована праця розширює також наші знання про роль радянських людей в рухові Опору, його масштаби та періодизацію.

Разом з тим у параграфах, присвячених партизанському рухові, є, як на це справедливо вказав Маршал Радянського Союзу О. М. Василевський, окремі неточності. Відомо, що на території Української РСР у роки Великої Вітчизняної війни діяло понад півмільйона партизанів. В. Ю. Маланчук цілком справедливо вважає, що «на Україні в партизанських з'єднаннях і загонах, в підпіллі боролися з ворогом понад 600 тисяч чоловік»¹. Однак автори відповідних параграфів чомусь обминули ці дані і навели лише цифри про загони, з якими Український штаб партизанського руху підтримував прямий зв'язок. Так, для 1943 р. двічі названо цифру 43,5 тис. (стор. 393, 402), для 1944 р. подається цифра 47 тис. партизанів (стор. 539). Ці зовсім не показові дані не узгоджуються з правильним висновком про те, що партизани України всього знищили або вивели з ладу кілька сот тисяч фашистських солдатів і офіцерів, 1500 бронемашин і танків, 211 літаків, 2300 залізничних і шосейних мостів (стор. 544).

У книжці показано, що гітлерівці встановили в окупованих районах режим терору і грабежу. Проте нам здається, що краще було б питанню про злочини німецько-фашистських загарбників та їх посіпак — націоналістів усіх мастей, власців тощо — присвятити спеціальний параграф. У томі показано, що ворогам завзято

¹ Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу. 1941—1945 рр., т. 3, К., 1969, стор. 410; В. Е. Маланчук. Исторический опыт по решению национального вопроса и развитию национальных отношений в СССР, М., 1972, стор. 195.

прислужувала частина церковників і керівники деяких релігійних сект (стор. 226—227). Тут варто було б відзначити, що особливо діяльну участь у злочинних окупантів та їх буржуазно-націоналістичної агентури взяли уніатська та українська автокефальна православна церква.

У цифрові дані, що характеризують злочиння німецько-фашистських окупантів, вкралися деякі неточності. В опублікованих документах і літературі наводилися відомості про те, що гітлерівці у столиці України знищили 195 тис. радянських громадян, головним чином, у Бабиному Яру, на Сирці і в Дарниці. А в рецензованій праці чомусь ця цифра наводиться лише для Бабиного Яру (стор. 228). Вдруге навівши дані про кількість замучених киян, автори подають цифру 200 тис. (стор. 384). Двічі, до того ж з розбіжностями, подаються в книзі цифрові дані по Україні про число мирних громадян, знищених гітлерівцями та вигнаних до Німеччини (стор. 390, 454), а також вбитих ними радянських полонених (стор. 226, 390).

Повніше, ніж в інших узагальнюючих виданнях, досліджено в томі міжнародну діяльність КПРС і Радянського уряду під час Великої Вітчизняної війни. Чітко показано, що саме Радянський Союз створив

і очолив антигітлерівську коаліцію, розкрито міжнародне значення перемоги Радянських Збройних Сил над фашистською Німеччиною, імперіалістичною Японією та їх союзниками. Автори аргументовано довели, що внесок Радянського Союзу у справу перемоги незрівнянно більший, ніж внесок його союзників по антигітлерівській коаліції.

Рецензована праця в цілому є фундаментальним марксистсько-ленінським науковим дослідженням, етапним виданням, яке буде протягом найближчих років вихідним для дальшого вивчення історії СРСР 1941—1945 рр. Вона є значним кроком вперед у висвітленні основних причин і джерел перемоги СРСР над фашистською Німеччиною та імперіалістичною Японією, розкритті безпідставності й антинауковості концепцій буржуазних фальсификаторів історії.

10-й том «Історії СССР» уже знайшов шлях до масового читача. Ветерани війни й молодь, науковці та вчителі, міжнародна прогресивна громадськість, всі, хто любить вітчизняну історію, сприйняли його з великим задоволенням як визначне досягнення радянської історичної науки.

М. І. Кравчук,
М. Б. Погребінський

Л. Д. ВІТРУК.
*ЖІНКИ-ТРУДІВНИЦІ
В ПЕРІОД СОЦІАЛІСТИЧНОЇ
ІНДУСТРІАЛІЗАЦІЇ*

(На матеріалах Української РСР.
1926—1932 рр.),
вид-во «Наукова думка»,
К., 1973, 119 с.

Одним з величезних завоювань соціалізму є встановлення фактичної рівноправності жінок в усіх сферах господарського, державного, політичного і культурного життя. Шлях їм до цього відкрила Велика Жовтнева соціалістична революція. Серед перших декретів, підписаних В. І. Леніним, були й декрети про рівну оплату праці жінок і чоловіків, рівноправність подружжя в сім'ї тощо. Але це законодавче ствердження Країною Рад рівноправності жінок було лише першим кроком. «Другий і головний крок,— підкреслював В. І. Ленін,— скасування приватної власності на землю, фабрики, заводи. Цим і тільки цим відкривається шлях для повного і справжнього визволення жінки, визволення її від «домашнього рабства» шляхом переходу від дрібного поодинокого домашнього господарства до великого усупільненого»¹.

Керуючись вказівками вождя, Комуністична партія одразу після перемоги Вели-

кого Жовтня почала залучати жінок до активної участі в радянському будівництві. Величезні успіхи у цій справі були досягнуті в перший період індустріалізації країни (1926—1932 рр.). Саме тоді у промислове виробництво включилися мільйони трудівниць. Активно проходив цей процес на Україні. Вивчення проблеми встановлення фактичної рівноправності жінок, зокрема форм і методів, за допомогою яких партійні організації залучали їх на виробництво, підвищували культурно-технічний і політичний рівень трудівниць, дає змогу глибше розкрити керівну роль Комуністичної партії в радянському суспільстві.

У зв'язку з цим значний інтерес становить рецензована праця. Для її написання автор використала чимало нових архівних документів, союзна та республіканська преса й опубліковану літературу. Узагальнивши великий матеріал, Л. Д. Вітрук показала, як, керуючись ленінськими вказівками про те, що участь жінок у суспільній праці і політичному житті є необхідною умовою соціалістичного будівництва, Комуністична партія постійно дбала про розширення сфери їх використання у промисловості, про підвищення культурно-технічного рівня робітниць.

У період побудови фундаменту соціалістичної економіки жіноча праця на виробництві мала велике державне значення. Як зазначає автор, масове залучення трудівниць до соціалістичного будівництва в роки індустріалізації стало можливим завдя-

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 32, стор. 134.

ки створенню сприятливіших умов для їх виробничої діяльності. Незважаючи на суворий режим економії в країні, Радянський уряд виділяв значні кошти для будівництва дитячих і побутових закладів. Якщо в 1925 р. на Україні функціонувало 167 жіночих та дитячих консультацій, то на початку 1933 р.— 690, дитячих молочних кухонь,— відповідно, 44 і 281. На 1 жовтня 1928 р. в республіці працювало 226 постійних дитячих ясел на 8,3 тис. місць, а на 1 січня 1933 р.— 1586 на 82,6 тис. (стор. 25).

Висвітлюючи вжиті Комуністичною партією і Радянським урядом заходи щодо задоволення насущних потреб трудівниць та охорони материнства, рішучу боротьбу проти недооцінки значення жіночої праці, Л. Д. Вітрук показала, як уже в перші роки індустріалізації на промислових підприємствах, будовах і транспорті неухильно збільшувалася кількість жінок. Наприклад, 1925 р. у промисловості та в будівельних організаціях УРСР було зайнято 93,1 тис. жінок-робітниць і службовців, 1928 р.— 112,2 тис. (стор. 27), а на початку 1933 р.— 521,9 тис. (стор. 29).

Внаслідок багатогранної діяльності партійних організацій зростала трудова і громадсько-політична активність жінок. Ще в 1926—1928 рр. передові представниці робітничого класу республіки, як і країни в цілому, боролися за зростання продуктивності праці, брали участь у створенні нової промислової бази.

З особливою силою суспільно-політична свідомість та виробничий ентузіазм трудівниць, підкреслюється в книзі, виявилися у зв'язку з масовим поширенням у 1929 р. соціалістичного змагання. Активна участь радянських жінок у цьому всенародному русі була закономірним явищем, підготовленим усім ходом соціалістичного будівництва, величезною виховною та організаторською роботою Комуністичної партії. Саме жінкам належала вирішальна роль у проведенні соціалістичного змагання в легкій промисловості, де їх була більшість і де вони мали вищий кваліфікаційний рівень. Розгортання соціалістичного змагання на підприємствах з переважним застосуванням жіночої праці автор ілюструє на цікавому, в основному новому, архівному матеріалі. Багато сторінок книги відведено також висвітленню діяльності ударниць Донбасу, Дніпробуду, будівництва Харківського тракторного заводу та інших ділянок промислового виробництва.

Проаналізувавши великий фактичний матеріал, автор переконливо доводить, що широкому розвитку змагання сприяли всесоюзний переклик ударниць, конкурс жіночих госпрозрахункових бригад. Так, у всесоюзному переклику ударниць, який став одним з важливих етапів розвитку співробітництва і дружби між жінками всіх радянських республік, взяли участь сотні тисяч трудівниць.

Окремий розділ книги присвячений такому малодослідженому питанню, які підви-

щення освітнього рівня, професійної підготовки жінок та їх ролі в управлінні промисловим виробництвом. Першим етапом на цьому шляху була ліквідація неписьменності і малописьменності. Адже, за переписом 1897 р., на Україні лише 14% жінок вміли читати і писати. Ще в 1926 р. у республіці було майже 11 745 тис. неписьмених, з них більше 8 млн. жінок. Внаслідок вжитих Комуністичною партією та Радянським урядом заходів на початку 1931 р. 52,8%, а в січні 1939 р. вже 82,9% жінок були грамотними (стор. 51).

Ліквідація неписьменності та малописьменності відкрила жінкам шлях до оволодіння професіями, до активної участі в реконструкції народного господарства. У монографії ґрунтовно проаналізовано заходи, що їх вживали партія і уряд для підвищення виробничої кваліфікації жінок. Але, як підкреслюється в праці, незважаючи на величезні успіхи в цій справі, виробнича кваліфікація жінок у роки соціалістичної індустріалізації залишалася значно нижчою, ніж чоловіків. У монографії наголошується, що зростання професійно-технічного рівня робітниць мало велике соціально-політичне значення. Лише на його основі стало можливим закріплення жінок на виробництві, досягнення їх економічної рівноправності з чоловіками.

Предметом дослідження автора стала також проблема підготовки кадрів радянської інтелігенції з числа жінок.

Значний інтерес становить параграф, у якому йдеться про участь трудівниць промисловості в управлінні виробництвом. Л. Д. Вітрук показала, що для залучення трудівниць до управління виробництвом місцеві партійні та профспілкові організації використовували робітничі збори, виробничі наради, масові громадські рейди та огляди перевірки організації праці, виробничі й технічні конференції тощо. Дедалі більше трудівниць України брали участь у плануванні, обговоренні та розв'язанні виробничих питань, складанні колективних договорів, робітничому контролі за організацією праці, технікою безпеки, у русі раціоналізаторів та винахідників.

У книзі правильно відзначено, що в роки соціалістичної індустріалізації передових виробничниць почали часто призначати бригадирами, майстрами, начальниками цехів, директорами підприємств. У важкій промисловості України в 1927 р. інженерно-технічні посади займали 544 жінки (2,1% загальної кількості інженерно-технічного персоналу), а в 1932 р.— вже 6584 (7,8%). Найбільший процент жінок серед інженерно-технічних працівників наприкінці 1932 р. був у швейній (33,8%), харчовій (14,2%) та хімічній (13,3%) галузях промисловості (стор. 72). Рік у рік зростала кількість жінок серед керівних працівників і фахівців: у промисловості — з 2,7% в 1930 р. до 7,1% в 1933 р., на будівництві,— відповідно, з 2,5 до 3,4%, на транспорті — з 1,4 до 4,0%. Загалом у народному господарстві республіки кількість жінок — керівних працівни-

ків і фахівців — збільшилася за вказаний період з 3,2 тис. (5,1%) до 16,7 тис. (8,4%) (стор. 75).

Спеціальний розділ праці присвячено одному з найменш досліджених питань української радянської історіографії — участі робітниць у суспільно-політичному житті республіки. Характеризуючи діяльність жінок в органах державного управління та громадських організаціях, автор показала, що вже перші роки соціалістичної індустріалізації країни ознаменувалися не тільки підвищенням виробничої активності трудівниць, а й зростанням їх громадської та політичної свідомості.

Проте рецензована монографія не позбавлена й окремих недоліків. Насамперед автор не приділила належної уваги діяльнос-

ті жінівділділів, що були складовою частиною партійних комітетів і однією з найдієвішших форм політичного виховання широких мас робітниць і селянок, залучення їх до суспільно-політичного життя. У зв'язку з цим не досить повно висвітлено такі форми роботи серед жінок, як делегатські збори, окружні та районні з'їзди робітниць і селянок України. Бажано б було вмістити в книзі іменний та географічний покажчики.

В цілому ж головне своє завдання автор рецензованої монографії успішно виконала — висвітлила великий вклад жінок Української РСР у створення фундаменту соціалістичної економіки.

Ж. П. Просняк

В. П. ЧУМАЧЕНКО.
ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКАЯ
ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ
РАБОЧЕГО КЛАССА УКРАИНЫ
В ПЕРИОД СТРОИТЕЛЬСТВА
СОЦИАЛИЗМА В СССР
(1926—1937 гг.),

ч. 1. Редакционно-издательский отдел ДГУ,
Днепропетровск, 1973, 110 с.

Багатогранне суспільно-політичне життя трудящих мас України, зокрема робітничого класу, досліджено радянськими істориками ще недостатньо. Нещодавно видана праця В. П. Чумаченка певною мірою заповнює цю прогалину.

В рецензованій монографії широко висвітлюється роль робітничого класу України в створенні фундаменту соціалістичної економіки, його активна участь у розгортанні масового соціалістичного змагання, боротьба за підвищення продуктивності праці. Розповідаючи про масовий рух новаторів виробництва, автор книги називає імена багатьох передових робітників, ударників, стахановців, які внесли великий вклад у соціалістичне будівництво.

Переконливо, на конкретно-історичному матеріалі автор розкриває роль Комуністичної партії як організатора, натхненника і керівника героїчної боротьби робітничого класу за побудову фундаменту соціалістичної економіки.

У праці глибоко аналізуються кількісні та якісні зміни робітничого класу України в період будівництва соціалізму, показано джерела поповнення його рядів, наводяться цікаві таблиці про зростання чисельності робітників і службовців у народному господарстві СРСР і, зокрема УРСР, в різних галузях промисловості. Особливий інтерес становлять дані про зростання чисельності робітників у галузях важкої промисловості Української РСР. Автором зроблені важливі висновки про вплив продук-

тивності праці на приріст промислової продукції.

Безсумнівно наукову цінність становить розділ книги, присвячений показу зростання матеріального добробуту і підвищення культурно-технічного рівня робітничого класу в досліджуваній ним період. Автор на конкретних прикладах показав, що Комуністична партія завжди вважала своїм головним завданням поліпшення умов життя трудящих мас, піднесення їх добробуту і культурно-технічного рівня. Тут наводяться також дані про підвищення середньомісячної заробітної плати робітників окремих галузей промисловості УРСР.

Конкретні цифри навіть автор про розширення житлового будівництва в районах Донбасу, Кривбасу, про зростання фондів, які відпускаються на охорону здоров'я трудящих України, про кількість трудівників республіки, які побували в санаторіях і будинках відпочинку.

На великому фактичному матеріалі В. П. Чумаченко висвітлив роль Комуністичної партії і Радянського уряду у дальшому розвитку освіти, особливо професійно-технічної.

У рецензованій праці показано вирішальне значення дружби і співробітництва народів СРСР у здійсненні соціалістичної індустріалізації та реконструкції народного господарства.

Значне місце у монографії займають питання активної участі трудящих у розв'язанні соціально-економічних завдань, чому сприяли розвиток соціалістичного змагання, технічна творчість мас тощо.

У праці показано високу політичну свідомість робітничого класу України, провідника політики Комуністичної партії по соціалістичній індустріалізації країни.

Значне місце автор приділив питанню залучення широких мас робітників у державне будівництво, діяльності й ролі Рад, депутатських груп, шефству промислових підприємств над державними установами, участі робітничих мас в їх діяльності, під-

вищенню ролі робітничого класу в управлінні виробництвом, піднесенню ролі масових організацій та ін.

Загалом, рецензована праця написана на високому науковому та ідейно-теоретичному рівні з використанням основоположних праць класиків марксизму-ленінізму, доку-

ментів Комуністичної партії і Радянського уряду, широкого кола архівних і друкованих джерел. Вона з інтересом буде сприйнята науковцями, викладачами та студентами вузів.

В. П. Сидоренко

**І. Ф. ЧЕРНІКОВ.
ДРУЖНЯ ПІДТРИМКА
І СПІВРОБІТНИЦТВО.**

*Українська РСР у відносинах
Радянського Союзу
з країнами*

*Близького і Середнього Сходу
(1922—1939 рр.).*

«Наукова думка», К., 1973, 122 с.

Рецензована праця розкриває характер і зміст відносин Радянської держави та її невід'ємної складової частини — Української РСР з окремими країнами Близького і Середнього Сходу у міжвоєнний період. Автор стисло наводить факти, які свідчать про встановлення рівноправних дипломатичних відносин з Іраном, Афганістаном і Туреччиною, про благородну міжнародно-дипломатичну місію молоді Країни Рад у справі широкої підтримки нею національно-визвольної боротьби народів Азії і Африки. У книзі читач також знайде деякі відомості про загальний обсяг торгівлі Радянських республік з сусідніми країнами зарубіжного Сходу, а також з Єгиптом у 1919—1923 рр.

Утворення в грудні 1922 р. Союзу Радянських Соціалістичних Республік величезною мірою зміцнило міжнародні позиції і авторитет багатонаціональної держави трудящих, розширило її експортні можливості, що, у свою чергу, сприяло розвитку економічного співробітництва з країнами Близького і Середнього Сходу. На конкретному фактичному матеріалі І. Ф. Черніков показує форми й методи участі Української РСР в економічному співробітництві СРСР з названими країнами Сходу. Розвиток взаємовигідної торгівлі, фінансова і технічна допомога у створенні ряду галузей вітчизняної промисловості, підготовка кваліфікованих кадрів спеціалістів, — усе це стало можливим лише в результаті величезних досягнень соціалістичної економіки — цього взаємозв'язаного народногосподарського комплексу Країни Рад. Саме на цій основі й розвивалися різносторонні зв'язки Радянського Союзу в цілому та Української РСР зокрема з зарубіжними країнами. На відміну від імперіалістичних країн, Радянський Союз, як справедливо зазначає науковець у своїй праці, в основу своїх торговельних відносин із східними країнами поклав ленінські принципи повної рівноправності, поважання національного суверенітету, шире прагнення максимально сприяти

піднесенню національної економіки слабо-розвинутих країн.

Автор переконливо показує, що в роки економічної кризи 1929—1933 рр. та напередодні другої світової війни СРСР був стабілізуючим фактором у міжнародних економічних відносинах. Зокрема, він зарекомендував себе надійним торговим партнером з країнами Сходу, чим об'єктивно сприяв поживленню їх внутрішнього ринку і захистові національної економіки від згубного впливу іноземних імперіалістичних монополій. Так, у 30-ті роки СРСР подав ефективну допомогу у спорудженні найбільших на той час текстильних комбінатів у Кайсері і Назіллі (Туреччина), будівництві цементного заводу та ряду підприємств харчової промисловості в Ірані, електростанції та радіотелеграфної мережі в Афганістані тощо. Незважаючи на відсутність дипломатичних відносин з Єгиптом, СРСР у 20—30-х роках виявив справді великодушнє ставлення до свого єгипетського торговельного партнера: експорт традиційних товарів з Єгипту у більшості випадків перевищував вивіз радянських товарів до цієї країни, що сприяло підтриманню активного торговельного балансу цієї арабської країни й пом'якшувало труднощі в її сільському господарстві.

Значна увага в праці приділена контактам Країни Рад та її невід'ємної складової частини — Української РСР із східними державами у галузі освіти, науки, культури, мистецтва, охорони здоров'я, спорту. Автор робить цілком справедливий висновок, що радянська дружня підтримка служила важливим фактором у зміцненні політичної та економічної незалежності вказаних країн, допомагала їм у ліквідації тяжкої спадщини колоніалізму в сфері економіки, культури, освіти, у боротьбі з відсталістю, хворобами, злиднями, неписьменністю. Ця підтримка надавалася щиро і безкорисливо, в ім'я соціального прогресу народів.

Цінним у книзі є й те, що в ній викриваються буржуазні та буржуазно-націоналістичні фальсифікації й перекозчення справжнього характеру відносин Радянського Союзу з країнами й народами зарубіжного Сходу, розвінчується антирадянська суть практичної діяльності різного роду контрреволюційних осередків за кордоном, у тому числі й у країнах Сходу.

Досить широкою є джерельна база дослідження. І. Ф. Черніков використав чимало маловідомих архівних матеріалів, а також

різноманітні статистичні довідники, офіційні й газетні публікації відповідних років, іншу літературу.

Цікава і корисна праця, на жаль, не позбавлена й окремих недоліків. Частина з них пояснюється, очевидно, надто стислим, місцями навіть конспективним характером викладу матеріалу. В ряді випадків автор приділяє недостатню увагу висвітленню деяких теоретичних і практичних питань, безпосередньо пов'язаних з темою дослідження. Зокрема, слід було б ґрунтовніше зупинитися на розкритті важливого ленінського положення про специфіку відносин Радянської держави з країнами зарубіжного Сходу, висвітлити суть цієї специфіки і як вона враховувалася на практиці. Варто було б ширше показати роль Радянського Союзу у створенні державного сектору в економіці східних країн, зміцненні їх економічної незалежності. Подекуди І. Ф. Чер-

ніков лише констатує окремі факти без належного їх узагальнення або ж говорить про добрі наміри обох сторін і жодного слова про те, як же вони перетворювалися у життя. Працю збіднює відсутність у ній будь-якого історіографічного огляду та бібліографії. Вадою є й зайва деталізація при висвітленні окремих питань, а також не досить ретельна стилістична редакція.

Однак вказані недоліки не применшують високої позитивної оцінки монографії. Вона стане у пригоді не лише для спеціалістів-сходознавців, але й для широкого кола читачів — лекторів-міжнародників, викладачів і студентів історичних факультетів вузів республіки, а також для всіх, хто цікавиться питаннями історії відносин Радянської держави з країнами зарубіжного Сходу.

О. І. Ганусець

О. Я. МАЦЮК.
ПАПІР ТА ФІЛІГРАНІ
НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ
(XVI — ПОЧАТОК XX СТ.).

вид-во «Наукова думка», К., 1974, 296 с.

Вихід у світ фундаментальної праці О. Я. Мацюка, присвяченої порівняно молодій спеціальній (допоміжній) історичній дисципліні — філігранології, з задоволенням зустрінутий науковою громадськістю.

Філігранологія виникла ще наприкінці XVIII ст., але особливо швидко почала розвиватися лише протягом останніх трьох десятиріч. Нині в будь-якій ґрунтовній праці, для написання якої використовуються рукописні матеріали, що потребують встановлення або підтвердження їх автентичності, є посилання на філіграні.

Перша велика публікація з філігранології на Україні під назвою «Водяні знаки на папері українських документів XVI—XVII ст.» була здійснена І. Каманіним і О. Вітвіцькою у Києві в 1923 р. на основі документів Київського центрального архіву. Книжка О. Я. Мацюка є, по суті, другим ґрунтовним виданням з цієї дисципліни в нашій республіці, яке базується на ретельному аналізі величезного фактичного матеріалу. Використавши досвід російських радянських учених О. О. Клепикова, М. В. Кукушкіної, З. В. Участкіної та ін. у галузі дослідження філіграней і штемпелів на папері російського та іноземного виробництва XVII—XX ст., історії російських паперових мануфактур та їх водяних знаків, О. Я. Мацюк вивчив філіграні й штемпелі українських папірень у сучасних межах Української РСР за порівняно значний період — від початку XVI до 20-х років XX ст.

Насамперед слід відзначити широту постановки питання автором. Він не обмежився лише дослідженням водяних знаків і штемпелів на українському папері за п'ять століть, а й детально розкрив технологію виробництва паперу та історію створення папірень, чим значно доповнив історію розвитку культури в цілому, а також показав можливість ефективного використання філіграней для визначення дати написання або надрукування певних документів і книг.

У вступі О. Я. Мацюк коротко зупиняється на важливості вивчення філіграней, знайомить читача з основною метою книжки, а також розповідає про методику копіювання водяних знаків. На жаль, він не приділив належної уваги історіографії проблеми, що значно збіднює загальне уявлення про розвиток філігранології в нашій країні, про її успіхи та завдання. Відомо, що дослідження філіграней, яке довгий час було галуззю палеографії, розпочалося в Росії в 40-х, на Україні — в 70-х роках XIX ст., а в Західній Європі — ще у XVIII ст. У 1960 р. створене Міжнародне товариство істориків паперу. Тому історична довідка про основні етапи розвитку вітчизняної філігранології на тлі західноєвропейської була б дуже корисною читачам.

Значний інтерес становить ґрунтовний виклад історії виробництва паперу на українських землях. О. Я. Мацюк описує його технологію, сорти, міри і формати, обладнання папірень. Розвиток паперової промисловості на українських землях він розглядає у нерозривному зв'язку з соціально-економічними і політичними процесами, які відбувалися тут, детально зупиняється на зміні водяних знаків залежно від прийняття нових державних законів. Автор цілком слушно наголошує на джерелознавчо-

му значенні філіграней, хоча вивчення водяних знаків на папері відіграє допоміжну роль. Однак, як зазначає Л. В. Черепнін, топологія і хронологія водяного знака — це ключ до розкриття умов виникнення історичного джерела. А топологія і хронологія джерела допомагають краще розуміти історичні явища, про які в ньому йдеться¹.

На нашу думку, О. Я. Мацюка дещо недооцінює книгу І. М. Каманіна «Палеографический сборник. Материалы по истории южнорусского письма в XV—XVIII вв.» (К., 1899) — першу узагальнюючу працю з питань розвитку української палеографії, обмежуючи її використання лише для визначення автентичності різних витягів.

У розділі «Каталог папірень» викладається історія 146 папірень України періоду феодалізму та капіталізму. В коротких, але змістовних історичних описах, складених на основі архівних матеріалів та відповідної літератури, розповідається про початок заснування папірні або вміщено першу згадку про неї, наводяться прізвища її власників, вказано кількість працівників, обсяг продукції, дається характеристика якості паперу, зазначаються причини і час припинення її діяльності. Наприкінці кожного нарису вказується дата і порядковий номер філіграней та штемплів папірні, відображених в альбомі цієї книжки. Значний науковий інтерес становлять додані до багатьох нарисів документи, в яких відображено технологію виробництва паперу та деякі сторони діяльності папірень. Відомості про розміщення папірень подаються за алфавітом тогочасних назв населених пунктів із зазначенням сучасного адміністративного поділу. Високої оцінки заслуговує й ілюстративний матеріал, вдало підібраний автором.

¹ Л. В. Черепнін. Русская палеография, М., 1956, стор. 338.

ГУСТАВ ГУСАК. ИЗБРАННЫЕ СТАТЬИ И РЕЧИ.

Политиздат, М., 1973, 983 с.

Рецензована праця, що складається з вибраних статей і промов Генерального секретаря ЦК КПЧ Густава Гусака, присвячена самовідданій боротьбі комуністів братньої Чехословаччини за відновлення керівної ролі партії, зміцнення і розвиток соціалізму в ЧССР, дружбу і співробітництво з СРСР та іншими соціалістичними країнами, неухильне здійснення принципів пролетарського інтернаціоналізму на сучасному етапі.

З послідовних марксистсько-ленінських позицій Г. Гусак аналізує події 1968—

Великою заслугою О. Я. Мацюка є складений ним альбом (173 таблиці) філіграней і штемплів українських папірень, які вперше вводяться до наукового обігу. Водяні знаки (655), зібрані в архівах і бібліотеках Радянського Союзу та за кордоном, подаються в натуральну величину (за винятком чотирьох). Необхідно відзначити чітку і логічну систематизацію водяних знаків за назвою зображень (герби, гриф, зірка, корона, лев, літери, мурашка, півмісяць, про Патрія, ріжок, хрест, церква, щит, різні, штемплі). Автор приділяє певне значення як емблематичній частині водяного знака, прагнучи відобразити всі найтонші нюанси тієї чи іншої різновидності, так і літерній, що є елементом, який точніше визначає нижню межу («не раніше») часу вироблення паперу.

Заслуговує на увагу великий науковий апарат, використаний дослідником. Основні положення і факти підтверджуються старанно підібраними документами.

Враховуючи вимоги сучасної науки до філігранологічних досліджень, а також для зручності користування книжкою О. Я. Мацюка додав до праці: хронологічний покажчик папірень; опис та розшифрування філіграней; покажчик зображень на водяних знаках; хронологічний покажчик філіграней; покажчик джерел, з яких взято філіграні і штемплі; покажчик філіграней і штемплів за папірнями; список джерел і літератури; список скорочень; резюме (російською, англійською і французькою мовами); географічний покажчик; список ілюстрацій.

Загалом оригінальна, цінна монографія О. Я. Мацюка є вагомим внеском у розвиток спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін, зокрема філігранології, і безумовно сприятиме підвищенню наукового рівня історичних досліджень, які базуються на матеріалах XVI — початку XX ст.

В. В. Панашенко

1969 рр. у Чехословаччині, розглядає причини, які привели до кризи в партії та державі, показує шляхи подолання допущених помилок. Характеризуючи ці роки, Генеральний секретар ЦК КПЧ зазначає, що вони «довго будуть джерелом роздумів не лише для наших політиків та істориків, але й, насамперед, для громадян нашої держави. Центральний Комітет Комуністичної партії дав — особливо на травневому і вересневому пленумах 1969 р. — чітку орієнтацію для правильного розуміння недавніх подій» (стор. 21).

Відзначаючи великі успіхи, досягнуті народами соціалістичної Чехословаччини за 25 років існування народної влади, в книзі підкреслюється, що в країні було покінчено з експлуатацією людини людиною.

побудовані основи соціалізму. Незмірно зросли економіка, культура, добробут трудящих.

Інтереси соціалізму вимагали цілеспрямованою роботою партії, зусиллями робітничого класу, всіх трудящих подолати негативні наслідки минулого. Необхідний простір для цього відкривав січневий (1968 р.) пленум ЦК КПЧ. Проте з вини правоопортуністичного крила колишнього керівництва партії на арену політичного життя країни вийшли ворожі соціалістичні сили, підтримувані реакційними колами Заходу. Головні свої удари вони спрямували проти робітничого класу і його бойового авангарду — Комуністичної партії Чехословаччини.

У статтях і промовах Генерального секретаря ЦК КПЧ розвінчується контрреволюційна сутність так званої «плюралістичної» моделі соціалізму. За зловісними планами її авторів КПЧ мала бути поступово усунена від ролі керівної і організуючої сили соціалістичного суспільства, витиснена на периферію суспільного життя, перетворена у «рівноправного партнера» дрібнобуржуазних і відверто контрреволюційних партій.

Аналізуючи ідеїну та політичну платформу різних течій, породжених періодом так званої «ліберальної весни», автор показує, що найменші спроби перегляду основоположних принципів марксистсько-ленінської теорії, ревізійніські вправи щодо «нових моделей» соціалізму неминуче ставлять під загрозу революційні завоювання робітничого класу.

У книзі переконливо розкривається актуальність ленінського вчення про державу для викриття діяльності різноманітних право-опортуністичних і ревізійністських сил, які на словах визнають ті чи інші положення марксистсько-ленінської теорії, а на практиці беззастережно порушують їх. «Саме та обставина, — зазначає Генеральний секретар ЦК КПЧ, — в якій мірі зв'язуються теоретичні і політико-практичні аспекти у підході до проблем держави і демократії в політиці партії, і в якій мірі про них «забувають», відрізняє марксистів-ленінців від ревізійністів і опортуністів» (стор. 115).

Критично оцінюючи досвід 1968—1969 рр., зокрема ревізійністські інтерпретації демократії, свободи. Г. Гусак розкриває справжню суть демагогічних лозунгів правих, якими вони прикривалися, намагаючись відновити в країні буржуазні порядки. «Ми говорили людям правду, — підкреслює він, — жорстоку і багатом часто неприємну правду... Але іншого виходу не було. Суспільна правда є завжди революційною, класовою правдою» (стор. 615).

Значне місце в праці відведено питанням внутріпартійної роботи, консолідації партії на теоретичних і організаційних принципах марксизму. Головним у цій проблематиці є теоретичне обґрунтування і захист основоположного принципу побудови й діяльності комуністичної партії — демократич-

ного централізму. Саме він став об'єктом найзапекліших атак правих, спрямованих на розклад партії.

Автор піддав науковій критиці теоретичну і практичну неспроможність так званої концепції товарної економіки, яка була взята на озброєння правими в 1968 р. й привела до згубних наслідків в економіці соціалістичної держави, серйозно підірвала принцип плановості, державне керівництво економічними процесами, викликала стихійність і анархію виробництва.

Генеральний секретар ЦК КПЧ підкреслює велику роль, яку відіграють засоби масової інформації у політичному житті соціалістичного суспільства, викриває лицемірство буржуазної пропаганди, яка, маскуючи дійсну залежність преси, радіо, телебачення від інтересів буржуазії, видає їх за незалежних, вільнодумних. У соціалістичній державі партія постійно дбає про те, щоб «засоби масової інформації не могли зрадити своїй основній меті — служити інтересам народу, робітничого класу, соціалістичного суспільства» (стор. 741).

Робітничий клас, вірні соціалістичні сили під керівництвом КПЧ подолали серйозні труднощі 1968—1969 рр. Все це, як відзначає Г. Гусак, було б неможливим без інтернаціональної допомоги братніх комуністичних і робітничих партій, і насамперед Комуністичної партії Радянського Союзу. Даючи глибоко класову оцінку введенню союзних військ на територію Чехословаччини у серпні 1968 р., він характеризує цей вимушений крок соціалістичного табору як «акт інтернаціональної допомоги нашій партії і нашому народові у справі захисту соціалістичних завоювань». Через всю книгу червоною ниткою проходить думка про те, що без боротьби і жертв з боку радянського народу «не було б ні свободи народів Чехословаччини, ні свободи багатьох інших народів Європи і світу».

У повсякденній діяльності КПЧ звертається до багатого досвіду КПРС, набутого в процесі будівництва і захисту соціалізму. «Для нас велике щастя, що в своїх соціальних, економічних і політичних планах ми маємо змогу опиратися на таку сильну в політичному, економічному, культурному і науково-технічному відношенні державу, як Радянський Союз» (стор. 787).

Усім своїм змістом книга Генерального секретаря ЦК КПЧ Г. Гусака стверджує загальний для міжнародного комуністичного і робітничого руху висновок про те, що події 1968 р. у Чехословаччині — одна з найбільш напружених післявоєнних класових сутичок між світом соціалізму, з одного боку, і міжнародною реакцією та її агентурою, — з другого. Промови і статті переконливо засвідчують, що КПЧ, країни соціалізму перемогли у цьому грізному двобої. Нині у світі немає такої сили, яка б змогла зупинити переможну ходу історії, майбутнє усього людства — соціалізм.

В. В. Чуприна

Хроніка та інформація

НАУКОВО-МЕТОДИЧНА КОНФЕРЕНЦІЯ ВИКЛАДАЧІВ ІСТОРІЇ КПРС

23—24 квітня 1974 р. у Харкові відбулася науково-методична конференція викладачів історії КПРС вузів Харківщини, Полтавщини та Сумщини, присвячена питанням методики викладання історії партії. Вона була організована Харківським та Київським університетами.

Засідання відкрив д. і. н., проф. Г. М. Окладний (Харків), який підкреслив значення дальшої розробки методики викладання історії КПРС.

«Структура лекції з історії КПРС» та «Методологія історичної науки» — теми доповідей, виступили д. і. н., проф. М. Я. Варшавчиком. У них з'ясував порушив питання співвідношення теоретичного і фактичного матеріалу вузівських лекцій, застосування наочних посібників, технічних засобів, методологічної підготовки та професійної культури викладачів історії.

Про методику вивчення зовнішньополітичної діяльності КПРС у процесі викладання історії партії розповів д. і. н., проф. Г. М. Окладний.

Методиці організації самостійної роботи студентів була присвячена доповідь к. і. н. Г. П. Кикалова, який показав її роль і значення у вивченні суспільних наук, висвітлив питання організації самостійного навчання, методики слухання лекцій та підготовки до занять тощо.

Д. і. н., проф. В. Л. Харитонов (Харків) висловив свої міркування про співвідношення теоретичного і фактичного матеріалу в лекціях з історії КПРС.

Повідомлення д. і. н., проф. І. Ш. Черномаза (Харків) було присвячено зв'язку викладання історії партії з практикою комуністичного будівництва.

К. і. н., доц. Ю. В. Шиловцев (Харків) у повідомленні «Методологічні основи методики викладання історії КПРС» підкреслив, що викладання історії партії повинно бути підпорядковане головному для всіх суспільних наук завданню — оволодінню марксизмом-ленінізмом.

Про вплив громадсько-політичної практики на стан вивчення студентами історії КПРС розповів к. і. н., доц. В. І. Танцюра (Харків).

Методиці застосування технічних засобів у процесі викладання історії партії було присвячене повідомлення к. і. н., доц. О. А. Протопопова (Харків).

Про характер лекцій з історії КПРС на заочному відділенні розповів ст. викл. Д. А. Ушаков (Харків).

Використання місцевого матеріалу в курсі історії КПРС присвятили свій виступ к. і. н., доц. В. О. Кравченко (Харків) та к. і. н. Л. І. Євселевський (Кременчук).

Про методичну роботу кафедри історії КПРС Харківського юридичного інституту розповіла П. Т. Мирошникова.

У заключному слові проф. Г. М. Окладний підбив підсумки роботи конференції.

В. О. Корнілова

КИЇВСЬКА МІСЬКА КОНФЕРЕНЦІЯ ШКОЛЯРІВ (СЕКЦІЯ ІСТОРІЇ)

19 квітня ц. р. в конференц-залі Секції суспільних наук АН УРСР відбулася VIII наукова конференція школярів Києва «В країну знань» (секція історії), присвячена 50-річчю присвоєння піонерській та комсомольській організаціям імені В. І. Леніна.

Президія АН УРСР затвердила шефами секції інституту історії та археології АН УРСР. Велику роботу з юними дослідни-

ками проводить кабінет історії Київського Палацу піонерів та школярів. На конференції представлено кращі учнівські праці з 54 шкіл міста. Більшість з них схвалені районними конференціями і прорецензовані співробітниками Інституту історії АН УРСР.

Роботи, подані на конференцію, різняться тематикою і змістом, оскільки вік їх

виконавців дуже різний. Чимало праць присвячено актуальним темам, зокрема лєнінському принципу мирного співіснування держав; ролі Комуністичної партії Радянського Союзу в боротьбі за мир у всьому світі; інтернаціональним зв'язкам нашої країни, 30-річчю визволення Києва від німецько-фашистських загарбників; партизанським з'єднанням, що діяли на Україні в роки війни; історії заводів та фабрик, виконанню взятих зобов'язань у дев'ятій п'ятирічці; археологічним дослідженням Києва (зокрема, Подолу); історії окремих районів та ін.

Заслугує на увагу тема «Ув'ічнення пам'яті Леніна». Учні 136-ї школи під керівництвом вчителя історії М. А. Рибакова розшукали матеріали про перші пам'ятники В. І. Леніну в Києві та області. У доповіді розповідається, що в 1923 р. працівники станції Київ-Пасажирський обрали В. І. Леніна почесним стрілочником. А в 1925 р. поблизу вокзалу був споруджений гіпсовий бюст вождя (автори проекту — інженер-архітектор О. М. Вербицький та студентка художнього інституту А. М. Писаренко).

Восени 1925 р. був відкритий пам'ятник Володимиру Іллічу у с. Кухмістерська Слобідка на добровільні внески громадян. Того ж року пам'ятники вождю споруджено в сс. Григорівка, Розважів, Хабне.

З доповіддю «В. І. Ленін про диктатуру пролетаріату» виступила учениця 10 класу Л. Простякова, яка глибоко вивчила праці В. І. Леніна з даного питання. Вона розкрила обстановку в країні на початку 20-х років, дала короткий висновок про роль диктатури пролетаріату в країнах соціалістичної співдружності.

На конференції були представлені також звіти школярів про походи «Шляхами бойової слави батьків». Так, цікаву роботу про історію миколаївського десанту зібрав загін «Орлятко» під керівництвом В. М. Догожникової (83-я школа). Присутні з великою увагою вислухали звіт Т. Дібрівни про пошуки шляхами 12 фотографій моряків миколаївського десанту, які загинули. Перед 68 десантниками (55 моряків, 12 саперів та 1 провідник) стояло завдання: малою кров'ю захопити Миколаїв. Сміливці під командуванням старшого лейтенанта К. Ф. Ольшанського відбили 18 атак, знищивши близько 700 фашистів. В Миколаївському музеї зберігалися 43 фотографії ольшанців. Школярі протягом 6 років розшукували родини загиблих героїв. В більшості випадків близькі не знали, що їх рідним посмертно присвоєно звання Героїв Радянського Союзу. Школярі в літні канікули виявляли фотографії героїв в архівах та під час зустрічей з тими, хто особисто їх знав. Цього року учні загону «Орлятко» урочисто передали Миколаївському музею останню — 12 фотографію ольшанця — М. Петрухіна.

Учні 179-ї середньої школи під керівництвом вчителя історії Г. Горелика пройшли шляхами бойової слави партизанського

з'єднання, що діяло на Поділлі під командуванням Героя Радянського Союзу А. З. Одухи. Про все це йшлося у звіті, зробленому Л. Салганик, Н. Навроцькою, С. Вольською. Цікаво, що минулого року на VII науковій конференції школярів міста Л. Салганик читала доповідь про німецького антифашиста Станіслава Шваленберга, який воював у з'єднанні А. З. Одухи. У з'єднання входило 16 загонів (близько 5 тис. чол.), серед них були представники 14 національностей. Партизани провели 943 операції, знищивши близько 22 тис. фашистів. Звільнили із таборів м. Славутич та Шепетівки 2190 полонених.

Учениці 9 класу 192-ї середньої школи О. Буряк, Л. Храмова, Т. Гришина, Т. Дмитренко дослідили і розповіли про бойові дії партизанського з'єднання «За Батьківщину», яким командував І. М. Бовкун. Основним джерелом для їхнього дослідження послужило листування учнів з колишніми партизанами з'єднання.

Кращою одношкільною визнана праця учениці 10 класу 86-ї середньої школи Г. Кісіної «Партійна та комсомольська організації Києва у дні захисту столиці України в 1941 р.» В ній глибоко і змістовно висвітлюється роль партії в обороні Києва, яка тривала 83 дні. Доповідь ілюстрована фотодокументами, які дослідниця виявила в архівах.

Велику роботу провели учениці 9 класу 19-ї середньої школи Л. Зуєва та Л. Михайленко, які на основі архівних матеріалів дослідили історію Київського ордена Трудового Червоного Прапора річкового порту (1899—1973 рр.). Серед документів — розпорядження про відкриття порту, про умови життя робітників, про їх революційні виступи. Наведені також матеріали про участь портовиків у виконанні завдань дев'ятої п'ятирічки.

Учениця 10 класу 41-ї середньої школи Н. Птицина дослідила історію соціалістичного змагання на заводі «Трансспінал».

Учениця 8 класу О. Бізик коротко охарактеризувала історію одного з провідних інститутів АН УРСР — Інституту електрозварювання імені Є. О. Патона.

Вміння працювати з літературою показали Н. Мельник — учениця 10 класу 95-ї середньої школи («Роль трудових колективів у комуністичному вихованні трудящих»); О. Філенко — учениця 10 класу 86-ї середньої школи («Фальсифікація історії другої світової війни буржуазними ідеологами»); Т. Орлова — учениця 10 класу 57-ї середньої школи («Партизанський рух на Україні в роки Великої Вітчизняної війни») та багато інших.

Частина доповідей була заслухана на конференції, яку відкрив доктор історичних наук А. В. Санцевич (Інститут історії АН УРСР). Кращі учнівські праці нагороджені грамотами обкому комсомолу, Палацу піонерів та дипломами І, II, III ступенів за участь у VIII міській конференції школярів. Випускникам шкіл, які подали змістов-

ні доповіді, Палац піонерів та школярів видав характеристики для вступу у вузи.

Підготовка та проведення таких наукових конференцій є хорошою школою для

початківців-науковців, які вивчають історію свого народу, своєї Батьківщини.

Є. П. Степанович

ЗУСТРІЧІ НА ЧЕХОСЛОВАЦЬКІЙ ЗЕМЛІ

На запрошення Союзу чехословацько-радянської дружби з 26 по 31 травня 1974 р. в Чехословаччині перебували член правління Товариства радянсько-чехословацької дружби (ТРЧД), колишній начальник словацького штабу партизанського руху генерал-майор О. М. Асмолов та член правління Українського відділення ТРЧД, колишній комісар чехословацького партизанського з'єднання ім. О. В. Суворова, Герой Радянського Союзу, д. і. н. В. І. Клоков. Вони були запрошені у зв'язку з підготовкою до святкування 30-річчя Словацького національного повстання, яка широко проводиться в Чехословацькій Соціалістичній Республіці.

О. М. Асмолов і В. І. Клоков взяли участь у роботі двох семінарів пропаган-

дистів у м. Мартін (Словацьчина) і м. Мост (Чехія), а також зустрічалися з керівниками партійних і місцевих органів, учасниками Словацького національного повстання та молоддю Праги, Братіслави, Банської Бистриці, Склабина. Всі виступи О. М. Асмолова і В. І. Клокова були вислухані з великою увагою.

Гостей з Радянського Союзу тепло вітали пропагандисти із Словацьчини і Моравії, студенти й викладачі педагогічного інституту м. Банська Бистриця, учні гімназії м. Братіслави та ін.

Про перебування радянських друзів у братній країні повідомлялося в радіо- і телепередачах, а також у центральній та місцевій пресі.

В. І. Кучер

ЗАХИСТ ДОКТОРСЬКОЇ ДИСЕРТАЦІЇ О. М. ШВИДАКОМ

30 травня 1974 р. на засіданні об'єднаної ради із спеціальності «Історія КПРС» при Київському ордена Леніна державному університеті ім. Т. Г. Шевченка відбувся прилюдний захист дисертації на здобуття вченого ступеня доктора історичних наук доц. кафедри історії КПРС Житомирського педагогічного інституту О. М. Швидаком на тему «Комуністична партія Польщі і Комуністична партія Західної України у боротьбі за єдність революційних дій трудящих (1929—1938 рр)».

Офіційні опоненти — доктори історичних наук О. Я. Манусевич (Москва), П. М. Калениченко, О. М. Мацько (Мінськ), неофіційні — проф. Г. М. Мултих, к. і. н. А. Д. Ярошенко та П. М. Яцьків відзначили, що дисертація О. М. Швидака — перша узагальнююча праця, присвячена одній з малодосліджених і актуальних проблем — боротьбі КПП і КПЗУ за єдність революційних дій трудящих Польщі і Західної України в період 1929—1938 рр.

Автор дав наукову характеристику соціально-політичним рухам у Польщі і Західній Україні, показав реакцію на них польських, українських і єврейських буржуазних та буржуазно-націоналістичних партій, зра-

дницьку політику правого керівництва польської й української соціал-демократії. У дисертації розкривається революційно-визвольна боротьба українських і польських трудящих, яка розвивалася на основі єдності їх соціально-класових інтересів, на ґрунті революційних традицій спільної боротьби російського, польського і українського пролетаріату.

Опоненти дали високу оцінку дослідженню О. М. Швидака. Зокрема, було відзначено, що ряд проблем, пов'язаних з інтернаціоналістською діяльністю КПП і КПЗУ, висвітлюється по-новому. У книзі дається аргументована критика буржуазних і буржуазно-націоналістичних фальсифікаторів діяльності КПП і КПЗУ. Особливу увагу було звернуто на джерельну базу дисертації. Для написання праці автор використав матеріали і документи центральних архівів ПНР і Радянського Союзу, значна кількість яких вперше введена в науковий обіг. По даній темі дисертант опублікував 15 наукових праць.

Вчена рада університету одностайно ухвалила присудити О. М. Швидаку вчений ступінь доктора історичних наук.

Л. Ф. Гайдуков, В. І. Гусев

ДМИТРО ЛЕОНІДОВИЧ ПОХИЛЕВИЧ

29 травня 1974 р. помер відомий радянський вчений, Заслужений діяч науки Української РСР, доктор історичних наук, професор Львівського університету Дмитро Леонідович Похилевич, який усе своє життя присвятив служінню народові, ідеалам комунізму.

Д. Л. Похилевич народився у вересні 1897 р. у с. Водотії Київської губернії. Молоді роки майбутнього вченого припали на епоху великих історичних подій у житті країни — революційний 1917 рік, громадянську війну, боротьбу проти буржуазно-націоналістичної контрреволюції. В 1923 р. молодий вчитель стає членом Комуністичної партії. З того часу все його життя — це активна діяльність комуніста-педагога, вченого, громадського діяча.

З 1921 р. Д. Л. Похилевич працював на відповідальних посадах в установах народної освіти, науки і культури.

Під час Великої Вітчизняної війни Дмитро Леонідович викладав у Свердловському та Ярославському педагогічних інститутах, а з 1946 р. — у Львівському університеті. Спочатку завідував кафедрою історії середніх віків, а з 1952 до 1973 р. — кафедрою історії південних і західних слов'ян.

Д. Л. Похилевич — автор більше ста статей, монографій і підручників з вітчизняної та загальної історії. Вагомий вклад у розвиток радянської науки становлять його праці з історії селянства. Д. Л. Похилевич був глибоким знавцем соціально-економіч-

них проблем історії СРСР і Польщі доби феодалізму. Йому належить заслуга у розв'язанні ряду вузлових питань аграрних відносин на Україні, в Білорусії й Литві XV—XVIII ст. Д. Л. Похилевич був одним з організаторів і беззмінних керівників всесоюзних симпозіумів з аграрної історії Східної Європи. Багато сил вчений віддавав пропагандистській роботі. У своїх науково-популярних працях він викривав реакційну роль католицизму та уніатства в історії українського народу. Д. Л. Похилевич був відповідальним редактором міжвідомчого наукового збірника «Українське слов'янознавство» з часу його заснування (1970 р.)

Видатний вчений багато сил віддавав підготовці молодих наукових кадрів. Завдяки його копіткій науковій та організаторській діяльності у Львівському університеті склалася ціла історична школа.

Наукова, педагогічна та громадська діяльність Д. Л. Похилевича зробила його ім'я широко відомим у наукових колах, принесла йому загальну пошану як у нашій країні, так і за кордоном. Він нагороджений двома Грамотами Президії Верховної Ради УРСР, а в 1974 р. Дмитру Леонідовичу було присвоєно почесне звання Заслуженого діяча науки Української РСР. Люблінський університет (ПНР) присвоїв йому звання почесного доктора.

Світла пам'ять про талановитого вченого, педагога, громадського діяча завжди залишиться в серцях тих, хто мав щастя знати його і разом з ним працювати.

РЕЗЮМЕ

Е. М. Киселевский, Ф. Е. Лось.— **Гениальный труд творческого марксизма (К 80-летию выхода книги В. И. Ленина «Что такое «друзья народа» и как они воюют против социал-демократов?»).** В статье излагается содержание ленинского произведения, показано его выдающееся значение для идейного разгрома народничества.

С. В. Кульчицкий, С. И. Некора.— **Политика КПСС по повышению народного благосостояния в период развитого социализма.** В статье раскрываются основные черты политики партии, направленной на повышение материального благосостояния трудящихся. В ней подчеркивается, что разработанная XXIV съездом КПСС программа ускорения роста народного благосостояния вытекает из природы социализма как общественно-экономической формации и базируется на огромной экономической мощи нашей страны, созданной героическим трудом советских людей.

В. В. Григорьев.— **Международный сионизм и подмандатная Палестина между двумя мировыми войнами.** Анализ программ и решений конгрессов Всемирной сионистской организации, политики правительства Англии, а также широкого круга зарубежных публикаций позволил автору показать в историческом плане реакционную роль международного сионизма.

SUMMARIES

E. M. Kiselevsky, F. E. Los'.— **Great Work of Creative Marxism (On the 80th Anniversary of Publishing V. I. Lenin's Book "What Are the "Friends of People" and How Do They Fight against Social Democrats?").** The article deals with the content of Lenin's work, its significant role in principled defeat of Narodism is shown.

S. V. Kulchitsky, S. I. Nekora.— **The CPSU Policy on Increasing the People Well-being in the Period of Developed Socialism.** Main features of the Party policy directed to improving the well-being of the working people are dealt with. It is emphasized that the program of speeding-up the people's welfare growth elaborated by the 24th Congress of the CPSU results from the nature of socialism as a social-economic formation and is based on tremendous economic power of our country, created by heroic labour of the Soviet people.

V. V. Grigoriev.— **International Zionism and Mandated Palestine between Two World Wars.** Analysis of the programs and decisions of the World Zionist organization congresses, policy of the England government and numerous foreign publications permitted the author to show in a historical aspect the reactionary role of international Zionism.

БРЕЖНЕВ Л. І.— Питання аграрної політики КПРС і освоєння цілих земель Казахстану. Промови і доповіді, Політвидав України, К., 1974, 352 с.

Американська историография внутриполитических проблем США в послевоенный период. Сборник статей, изд-во «Наука», М., 1974, 215 с.

АНУФРИЕВА Р. А.— Соціалістичний трудовий колектив та його традиції, вид-во «Наукова думка», К., 1974, 127 с.

Балтийские моряки в борьбе за власть Советов в 1919 году. Документы и материалы, изд-во «Наука», Ленинградское отделение, 1974, 391 с.

В інтересах миру і дружби між народами. Міжнародно-правова діяльність Української РСР. 1945—1972. Документи і коментарі, вид-во «Вища школа», К., 1974, 336 с.

ГИМПЕЛЬСОН Е. Г.— Советский рабочий класс. 1918—1920 гг., изд-во «Наука», М., 1974, 352 с.

ГОРПИНКО О.— Радянський народ — нова історична спільність людей, Політвидав України, К., 1974, 80 с.

ГОРСКИЙ А. А.— Борьба крестьян за землю на Руси в XV—начале XVI века, Издательство Московского университета, М., 1974, 215 с.

ГРУШЕВОЙ К. С.— Тогда, в сорок первом..., Воениздат, М., 1974, 221 с.

ДРИГА И. Ф.— В степях Приднпровья, изд-во «Таврия», Симферополь, 1974, 224 с.

ЕЖОВ В. А.— Рабочий класс СССР. Социально-политический очерк, Лениздат, 1974, 271 с.

ИВАНОВ В. М.— Борьба партии против антиленинских течений и групп в период строительства социализма. 1921—1929 гг., Издательство Ленинградского университета, 1973, 132 с.

КАРГАЛОВ В. В.— На степной границе. Оборона «крымской Украины» Русского государства в первой половине XVI столетия, изд-во «Наука», М., 1974, 184 с.

КАРПЕНКО В.— Щорс, изд-во «Молодая гвардия», М., 1974, 223 с.

КАСАТКІН М.— Імені Олександра Невського, Політвидав України, К., 1974, 158 с.

КОЛЕСНИК А. Д.— Народное ополчение городов-героев, изд-во «Наука», М., 1974, 367 с.

КОТЛЯР Н. Ф.— Кладонисательство и нумизматика, изд-во «Наукова думка», К., 1974, 128 с.

КРАЕВ В. О.— Герой Соціалістичної Праці М. К. Дудченко, вид-во «Таврія», Симферополь, 1974, 96 с.

ЛЕВИН Ш. М.— Очерки по истории русской общественной мысли. Вторая половина XIX—начало XX века, изд-во «Наука», Ленинградское отделение, 1974, 442 с.

ЛЕСКОВ О.— Скарби курганів Херсонщини, вид-во «Мистецтво», К., 1974, 124 с.

ЛУКАЧ Б. И.— Союз рабочего класса и крестьянства в социалистической Венгрии (1957—1970), изд-во «Наукова думка», К., 1974, 175 с.

ЛУЦКИЙ В.— Шесть орденов на знамени, изд-во «Молодая гвардия», М., 1974, 134 с.

МАРТЫНЕНКО А. К.— Русско-болгарские отношения накануне и в период революции 1905—1907 гг., изд-во «Вища школа», К., 1974, 176 с.

МИГАЛЬ Б. К.— Здійснення аграрної політики на Україні у відбудовчий період (1921—1925 рр.), «Вища школа», Видавництво при Харківському університеті, Харків, 1974, 168 с.

Молодежь — наше будущее. КПСС о комсомоле и задачах коммунистического воспитания молодежи в современных условиях. Сборник, изд-во «Молодая гвардия», М., 1974, 384 с.

МОЛОДЧИКОВ О.— Книга Радянської України, Політвидав України, К., 1974, 176 с.

Партийное руководство комсомолом. Сборник статей, изд-во «Московский рабочий», М., 1974, 199 с.

Партия — организатор коммунистического строительства. Сборник статей, Издательство Ленинградского университета, Л., 1973, 181 с.

ПУСТОВИТ В. О.— Піднесення і розвиток культури на селі в умовах розвинутого соціалізму, вид-во «Знання», К., 1974, 48 с.

СНІТКО П.— Двадцять четвертий з'їзд Компартії України, Політвидав України, К., 1974, 232 с.

ТЕРЕЩЕНКО Ю. І.— Політична боротьба на виборах до міських дум України в період підготовки Жовтневої революції, вид-во «Наукова думка», К., 1974, 143 с.